

Kjell Kallenberg

Livsåskådning i kris

En empirisk studie

Doxa

Digitized by the Internet Archive
in 2026

Give sorrow words: the grief that does not speak
Whispers the o'er fraught heart and bids it break.
William Shakespeare, Macbeth

Abstract

Kallenberg, K. *Livsåskådning i kris. En empirisk studie* (View-of-life in a crisis: An empirical study). Bokförlaget Doxa, Lund 1987 ISBN 91-578-0245-9. This thesis ties up with the empirical research on view-of-life developed by professor A. Jeffner at the Department of Theology at Uppsala University. It investigates the relationship between a person's view-of-life and his/her way of handling grief and interprets this from a psychoanalytical point of view.

Nineteen persons who had suffered the loss of a close relative due to sudden and unexpected death were studied over a period of one year (94 interviews with 8–10 hours devoted to each participant). The interviews were supplemented with two psychological tests (GCT and DMT) and a self-assessment inventory of grief.

Four different patterns of grief were observed: 1. boundless grief 2. spontaneous grief 3. delayed grief 4. indifferent coping. There appears a relationship between the process of grief and view-of-life. A person's view-of-life expresses various degrees of totality, meaning and coherence within a basic attitude of trust or mistrust.

A matrix for four cognitive styles was developed to clarify psychological relationships that explain the view-of-life as well as the process of grief. The characteristics of the four cognitive styles are: 1. primary process thinking—ego-weakness 2. primary process thinking—ego-strength 3. secondary process thinking—ego-weakness 4. secondary process thinking—ego-strength.

A person with a strong ego has greater capacity for adapting to the total change in his/her life-situation caused by sudden and unexpected death and handles grief better. View-of-life defined as basic trust enables the individual to constructively interpret and deal with life crises, whereas a lack of basic trust renders the person less competent to deal with traumatic life events.

Keywords: view-of-life, bereavement, cognitive style

Kjell Kallenberg

Livsåskådning i kris

En empirisk studie

Doxa

LIVSÅSKÅDNINGSFORSKNING
utg av Anders Jeffner
nr 5

© Kjell Kallenberg och Bokförlaget Doxa AB 1987

Tryckt av Ljungföretagen, Örebro 1987

Utgiven av Bokförlaget Doxa AB

Lund 1987

ISBN 91-578-0245-9

Innehåll

Förord	7
Inledning	9
<i>Kapitel 1 – Klinisk livsåskådningsforskning</i>	13
Begreppet livsåskådning	14
Begreppet ideologi	15
Begreppet religion	16
Livsåskådning som samhällsfenomen och individfenomen	16
Individens livsåskådning	19
Empirisk livsåskådningsforskning	21
Klinisk livsåskådningsforskning	23
Noter, kapitel 1	29
<i>Kapitel 2 – Hypoteser</i>	33
Noter, kapitel 2	40
<i>Kapitel 3 – Material och metod</i>	43
Material	43
Metoder	45
Undersökningens genomförande	52
Materialbearbetning och tolkning	54
Forskningsetiska överväganden	57
Noter, kapitel 3	58
<i>Kapitel 4 – Sorg och sorgereaktioner</i>	61
Sorgen som livserfarenhet	61
Sorgen som kris	62
Generella iakttagelser	65
Likheter och olikheter i sorgeprocessen	72
Diagnostik och materialkategorisering	78
Noter, kapitel 4	81
<i>Kapitel 5 – Sorg och livsåskådning</i>	85
Generella iakttagelser av livsåskådningar	86

Särskiljande drag i livsåskådningen	98
Livsåskådningarnas relation till krisförloppet	104
Noter, kapitel 5	107
<i>Kapitel 6 – Livsåskådning, kris och kognitiv stil</i>	109
Sambandet sorg och livsåskådning. En teoretisk ansats	111
Resultat av tester och självskattning	124
Slutsatser	126
Noter, kapitel 6	128
<i>Kapitel 7 – Klinisk tillämpning</i>	133
Noter, kapitel 7	136
Appendix 1 – GKT och DMT som instrument för validering av kognitiva stilar	137
Appendix 2 – The effects of sudden and unexpected bereavement on outcome, belief systems and concept of life	145
Appendix 3 – Intervjuguide och informationsblad	161
Summary – View-of-life in a crisis: An empirical study	171
Litteraturförteckning	181

Förord

Följande personer vill jag tacka varmt för deras medverkan i projektet: Direktör Göran Bergstrand, tecknare Lars Eklund, psykolog Gunn Fülep, prosten Torsten Holm, professor Anders Jeffner (min huvudhandledare), docent Tom Lundin, universitetslektor Peter Lundmark, läkarsekreterare Agneta Nyström, läkarsekreterare Elisabeth Sjögren, komminister Karl Gustav Sjögren, forskningshandledare Björn Söderfeldt, docent Johan Unger samt alla de personer som genom sin medverkan i undersökningen gjort den prospektiva studien möjlig.

Projektet har sedan starten haft ekonomiskt stöd av Örebro läns landsting. Också Strängnäs Domkapitel har anslagit ett stipendium. För denna välvilliga generositet vill jag också uttrycka min stora tacksamhet.

Örebro i midsommartid 1987

Kjell Kallenberg

Inledning

Har människor med en religiös tro lättare att gå igenom kriser än andra? Frågan har sin upprinnelse i ett mångårigt arbete med människor i svåra livssituationer. Erfarenheten har lärt mig att svaret varken är entydigt eller enkelt. Självfallet har jag mött människor, för vilka religionen tjänat som stöd och tröst. Men jag har också sett motsatsen, då religionen ökat känslan av skuld och misslyckande och därför varit en komplicerande faktor i en djupgående personlig kris.

Men allra mest har jag mött människor som varken haft en klar kristen tro och samfundstillhörighet, eller aktivt tagit avstånd från kyrka och religion. Ändå har de ställt frågor om lidande och tro, om meningen med att leva sitt liv mitt i det till synes meningslösa och ofattbart svåra.

Människor sörjer på många sätt och bearbetar sina kriser efter skilda mönster. Vad spelar tron för roll? Hur ser den livsåskådning ut som ger hjälp och tröst? Detta arbete är ett försök till svar på frågan. En första utgångspunkt var att se religionen som en del av ett större komplex av idéer och föreställningar, som kunde ges benämningen livsåskådning. Därefter måste begreppet definieras och relateras till andra näraliggande begrepp.

I sorgen söker människor ofta stöd i sin tro. Sorgen är en kris som gör de frågor viktiga, som hjälper till att skapa mening och sammanhang i en ostrukturerad och kaotisk livssituation. Varför skulle det ske? Varför drabbade det just mig? Finns det någon mening i det jag inte förstår? Därför måste innebörden av ordet kris bestämmas.

På ett tidigt stadium formulerades en rad frågor. Går det att utforma en hållfasthetslära för en livsåskådning? Vad är det som gör en livsåskådning bärkraftig och funktionell, så att den verkligen ger det stöd och den tolkningsram inom vilken svåra erfarenheter kan få en plats och bearbetas? Svaret kan tänkas finnas i livsåskådningens innehåll, men det kan också handla om av innehållet delvis oberoende mönster och strukturer i livsåskådningen. Omvänt kan vi fråga vad som gör en livsåskådning skör, så att den i stället omstruktureras av yttre skeenden. Två frågor ligger nära varandra. Den första handlar om livsåskådningens betydelse i krisen. Den andra gäller krisens påverkan på livsåskådningen. Båda dessa frågor är väsentliga i undersökningen.

Livsaskådningen är inte endast det människor medvetet tänker och

säger. Vi menar inte allt vi säger. En del blir tomma ord och inget mer. Ytterligare annat gör vi som uttryck för vår innersta tro utan att i ord kunna ge det en klar motivering.

Jag antog, som utgångspunkt för min undersökning, att ju mer välintegrerad en livsåskådning är i en människas liv, desto större betydelse får den i en krissituation. Skulle den tesen hålla vid en empirisk prövning?

För att undersöka detta utvecklades det arbetssätt jag vill kalla klinisk livsåskådningsforskning. Nitton personer följdes i över ett års tid för att få en bild av sorgens förlopp och livsåskådningens betydelse. Krisen utgjordes för samtliga deltagande personer av plötslig och oväntad förlust av en nära anhörig. De teoretiska antagandena fick till uppgift att genomlysas och göra begripliga också diffusa och svårtolkade sammanhang som dokumenterades i samtalen. Det visade sig möjligt att förena flera teorier från skilda kunskapsområden till en sammanhållen teori. En matris över fyra kognitiva stilar utvecklades, vilken har stor bärkraft på både det teoretiska och empiriska materialet.

Denna avhandling är som de flesta andra resultatet av en lång konceptionsprocess. Den inledande frågan och det möjliga svaret har emellertid inte funnits anledning att ändra. Men under resans gång har de formulerats många gånger på nytt och fördjupats i sitt teoretiska innehåll.

Avhandlingen har sin tyngdpunkt i den empiriska undersökningen. Kring denna balanserar den övriga framställningen. De inledande kapitlen lägger grunden till en förståelse av vad individuella livsåskådningar är. De leder fram till en presentation och analys av det empiriska materialet. De avslutande kapitlen drar såväl de teoretiska som praktiska konsekvenserna av materialanalysen och sammanfattar resultaten.

I *kapitel 1* behandlas livsåskådningsbegreppet. Det relateras till begreppen ideologi och religion. Efter en kort utredning om livsåskådning som individ- och samhällsfenomen fokuseras intresset på individens livsåskådning. Med hjälp av fyra aspekter läggs grunden till en förståelse av den kliniska livsåskådningsforskningens arbetssätt. Den första aspekten skiljer på ett subjekt- och observatörsperspektiv vid betraktandet av livsåskådningar. Den andra aspekten handlar om livsåskådningens grad av artikulation. Den tredje aspekten gäller livsåskådningens åskådlighet och iakttagbarhet, dess manifesta och latent uttryck. Den fjärde aspekten är subjektets grad av medvetenhet respektive omedvetenhet visavi sin egen livsåskådning.

I *kapitel 2* formuleras tre hypoteser. De ansluter nära till de fyra forskningsmetodologiska aspekterna. Begreppet integration preciseras och diskuteras utförligt. Det är grundläggande för hypotesformuleringen. Fil dr Peter Lundmark är medförfattare till kapitlet.

I *kapitel 3* presenteras den empiriska undersökningen. Sammanlagt omfattar den 94 samtalstillfällen med en total tid på åtta till tio timmar per person. De flesta samtalen bandades och skrevs ut. Samtliga 19 intervjupersoner genomgick tre olika tester som syftade till att validera den tidigare gjorda tolkningen. Kapitlet innehåller dessutom två teoretiska avsnitt. Det ena gäller tolkningars relevans och giltighet. Det andra tar upp forskningsetiska frågor av betydelse för denna undersökning.

I *kapitel 4* presenteras en första del av resultaten. Efter en teoretisk genomgång av sorg och sorgereaktioner beskrivs några generella drag i undersökningsmaterialet. Särskild vikt har lagts vid de faktorer som kan tänkas påverka sorgeförloppet. Vissa mönster i sörjandet kunde urskiljas. Några personer ger starkt och varaktigt uttryck för sin sorg. Andra tycks inte reagera alls. Ytterligare andra förmår sörja och bearbeta förlusten på ett konstruktivt sätt. De olika mönstren i sörjandet kan avgränsas i fyra kategorier: 1) den gränslösa sorgen, 2) den spontana sorgen, 3) den fördröjda sorgen samt 4) den indifferent hållningen.

I *kapitel 5* fokuseras resultaten avseende livsåskådningarna. Vilka frågor blir särskilt tydliga i sorgeförloppet? Den centrala livsåskådningsfrågan är "varför". Det sätt på vilket den besvaras ger viktiga nycklar till förståelsen av den enskilda människans livsåskådning. Vilka förklaringsmodeller används? Finns det en vilja bakom det som skett? Utifrån den tidigare kategoriseringen gjordes en innehållsanalys av den artikulerade livsåskådningen. Var det möjligt att finna särskiljande frågor mellan kategorierna? Analysen visade att de särskiljande frågorna inte fanns att söka bland "de eviga livsfrågorna". Däremot gav flera andra frågor av livsåskådningskaraktär ett tydligt utslag. Som en helhetsbedömning kunde livsåskådningen beskrivas med något av begreppen tillit och misstro som uttryck för individens grundhållning. Sambandet mellan livsåskådning och kris fanns att söka i grundläggande drag i personligheten.

I *kapitel 6* undersöks det komplicerade sambandet mellan livsåskådning och personlighet. Tillit och misstro grundläggs tidigt i livet samtidigt med att jaget utvecklas. Det flexibla jagets förmåga att anpassa sig till nya situationer kan ses som sammanhängande med en grundläggande tillit till livet. Den grundläggande misstron får på motsvarande sätt

konsekvenser för den enskildes sätt att förhålla sig. I båda fallen färgas tolkningen av det skedda av den grundläggande tilliten eller misstron. En matris över fyra kognitiva stilar utvecklades. Två av dessa utmärks av grundläggande tillit och integration. De övriga två av grundläggande misstro och disintegration.

I en avslutande syntes och sammanfattning besvaras de inledande frågorna. I en översikt redovisas sambanden mellan hypoteserna, de fyra sorgeförloppen, de fyra kognitiva stilarna och livsåskådningens grundhållning. För att pröva den kategorisering som gjorts, användes tester. Dessa ger utslag för de drag i personligheten som utgör fundamentala komponenter i de kognitiva stilarna. Ett klart resultat är, att en livsåskådning som präglas av helhet, sammanhang och integration fungerar stödjande och tolkande i en krissituation.

I *kapitel 7* slutligen diskuteras möjliga tillämpningar av undersökningens resultat. Särskilt uppmärksammas behovet av förändrade rutiner vid omhändertagande av personer, som mist en nära anhörig i plötslig och oväntad död.

Avhandlingen har två appendices som beskriver de tester som använts i undersökningen. Det ena är författat av fil dr Peter Lundmark, som svarat för tolkningen och bearbetningen av GKT- och DMT-testerna. Det andra beskriver The Modified Expanded Texas Inventory of Grief. Det är författat av docent Tom Lundin och Kjell Kallenberg.

Klinisk livsåskådningsforskning

I alla tider och kulturer förefaller människan ha haft ett behov av att tolka och förstå den värld hon lever i. Språk och tecken, symboler och riter har varit hennes verktyg. Denna tolkning är en ofrånkomlig del av vad det innebär att leva och vara människa.¹ Tolkningen är såväl individuell som kollektiv. Varje människas tolkning är hennes unikt egna. Samtidigt är den delvis intersubjektiv och gemensam med andra människors i samma kultur. De gemensamma tolkningarna återfinns ofta i sammanhängande idésystem, ideologier, livsåskådningar och religioner, som bevarats över tid med hjälp av en lärotradition och dess uttolkare. Många idéer gestaltas i konst och litteratur, sång och musik. Varje livstolkning leder till en strategi, ett förhållningssätt till världen och till människorna. Ibland innebär det en önskan att påverka och förändra individer eller grupper, med egoistiska eller altruistiska syften.

I den idéhistoriska forskningen har idésystemen getts skilda beteckningar beroende på vilken aspekt man vill betona. Tre begrepp behöver vi skilja från varandra: livsåskådning, ideologi och religion. De två senare är väl etablerade, om än med en rad skilda definitioner. Livsåskådningsbegreppet har däremot vunnit burskap först under senare decennier.² Själva ordet livsåskådning ger en antydning om att det handlar om människors sätt att se på livet. I livsåskådningsdefinitionerna finns ett antal viktiga områden, där människor ofta har olika uppfattning. Det må gälla frågan om vad det innebär att vara människa eller hur samhället och den värld vi lever i är beskaffade. Om livsåskådningar rymmer strategier och handlingskrav, finns också normativa komponenter i definitionen. Förutom att innehålla "ett antal trossatser av ytterst generell natur om livet och människan eller historien eller universum", har livsåskådningen också betydelse i moraliskt hänseende.³

BEGREPPET LIVSÅSKÅDNING

I Sverige har livsåskådningsbegreppet länge använts med skiftande innebörd. En definition av livsåskådning som skulle kunna göra begreppet användbart i forskning inom olika materialgrupper har föreslagits av Anders Jeffner.⁴ Jeffners definition kommer, med viss modifikation, att ligga till grund för den här studien. Naturligtvis är det en stipulativ definition men en sådan som nära ansluter till etablerat språkbruk. Den lyder:

”En livsåskådning är de teoretiska och värderingsmässiga antaganden som utgör eller har avgörande betydelse för en övergripande bild av människan och världen och som bildar ett centralt värderingssystem och som ger uttryck åt en grundhållning”.

I definitionen skils alltså på tre komponenter som tillsammans utgör en livsåskådning. Den första komponenten är teoretiska antaganden om människan och världen. Men inte alla sådana hör till livsåskådningen, utan bara de som ger eller har avgörande betydelse för en övergripande bild av vår situation. Jeffner säger: ”Det kan vara vetenskapliga uppfattningar som den om människosläktets uppkomst eller religiösa teorier som den att det finns en Gud. Det kan också vara själva organisationen av kunskaperna, vilket ger somligt en central plats och annat en perifer i verklighetsbilden”.⁵

Det centrala värderingssystemet – den andra komponenten – utgörs av sådana värderingar och normer, som i högre grad än andra styr personens sätt att skilja på gott och ont, tillåtet och otillåtet. Vad som är väsentligt i livet anges av det centrala värderingssystemet.

Något som Jeffner inte nämner i samband med värderingskomponenten är handlingsstrategier sammanbundna med de centrala värderingarna. Att räkna in sådana handlingsmönster i livsåskådningen kommer emellertid att visa sig fruktbart i vår undersökning. Värderingarna, handlingsimpulserna och handlingsmönstren hänger så nära samman att man bör uppmärksamma dem tillsammans. Till det centrala värderingssystemet i definitionen hänför vi alltså ett moment som gäller handlingsmönster.

Grundhållningen – den tredje komponenten i livsåskådningen – är den stämning av hopp och förtröstan eller förtvivlan och pessimism som kan prägla en människas liv och som kommer till uttryck på olika sätt. Jeffner säger att grundhållningen ger svar på frågan: Hur känns det att leva?⁶

BEGREPPET IDEOLOGI

De teoretiska och värderingsmässiga komponenterna i Jeffners livsåskådningsdefinition återfinns också i flera ideologidefinitioner. Stefan Björklund bestämmer ideologi som en "i viss utsträckning variabel kombination av värderingar, beskrivningar och handlingskrav".⁷ I en annan definition beskrivs ideologi som "ett implicit eller explicit och ofta motsägelsefullt system av idéer, ritualer och/eller handlingsberedskap, ett system som får sin innebörd och mening i ett bestämt samhälle med dess klasser, grupper, institutioner och traditioner. Ideologin betraktad som idésystem kan sägas bestå av försanthållanden, värderingar och normer: Ideologins funktionsduglighet beror av att dess bärare finner ett omedelbart och naturligt samband mellan dessa tre."⁸

Göran Therborn menar att ideologin uppfordrar individen att ge svar på 1) vad som existerar och omvänt vad som inte gör det. I detta ryms antaganden om världen, naturen, samhället och människorna. 2) vad som är gott, riktigt, rättvist, vackert och attraktivt liksom deras motsatser. 3) vad som är möjligt och omöjligt. "Härigenom formas vår känsla för det föränderliga i vår existens och förändringens följder, för förhoppningar, ambitioner och fruktan."⁹

Therborns tredje punkt är viktig. Mycket talar för att människans syn på sin egen förmåga att förändra och påverka sina livsbetingelser är central i hennes livsåskådning. "Det är en sak att följa med i rörelsen, som ett stycke bark i en ström. Det är en annan sak att delta i den. Deltagande förutsätter medvetenhet om riktning; om utgångspunkter och om mål".¹⁰ Men alla insikter leder inte automatiskt till förändring. För att insikten skall bli omsatt i handling, fordras en genom erfarenhet förvärvad tilltro till den egna förmågan att kunna påverka och förändra. Frågan om vad som är möjligt kommer i vår livsåskådningsdefinition att ingå i livsåskådningens teoretiska delar och den illustrerar väl hur de olika komponenterna i en livsåskådning samspelar.

Såsom vi nu använt begreppen livsåskådning och ideologi kommer de att nära sammanfalla. Trots begreppens uppenbara likheter kommer vi i fortsättningen i huvudsak att tala om livsåskådning. Det kan också vara praktiskt att reservera ideologibegreppet för de idésystem som berör det politiska handlandet samt teorier om samhället.¹¹

BEGREPPET RELIGION

Bland den mängd definitioner som finns av begreppet religion nöjer vi oss med att återge en, som är tillräcklig för våra syften samt dessutom avstämd mot den livsåskådningsdefinition vi diskuterat ovan.¹² Ragnar Holte definierar termen så, att religion blir a) "en livsåskådning vars samtliga tre komponenter präglas av tron och förtröstan på en, eller flera, högre makt(er)" jämte b) "ett därmed sammankopplat rituellt och moraliskt beteende förankrat i en social gemenskap".¹³

LIVSÅSKÅDNING SOM SAMHÄLLSFENOMEN OCH INDIVIDFENOMEN

Therborn talar, i anslutning till Althusser, om det ideologiska formandet av mänskliga subjekt. Det sker inom ramen för en kultur där olika livsåskådningar dominerar. Ideologi kan studeras på en makronivå för en kultur sedd som en sammanhängande helhet. Om å andra sidan ideologi ses utifrån perspektivet att människor inom en viss kultur lever under olika villkor, socialt, ekonomiskt och kulturellt, är det naturliga valet ett sociologiskt och psykologiskt perspektiv. Den sociologiska infallsvinkeln tar fasta på hur den dominerande ideologin ser ut, vilka gruppers intressen den i första hand representerar och genom vilka kanaler den distribueras.¹⁴ Den psykologiska infallsvinkeln fokuseras kring frågan hur enskilda individer socialiseras till en viss livsåskådning.

Båda dessa aspekter, den kulturella och den individuella, är legitima områden för livsåskådningsforskningen. I själva verket förutsättes en samverkan mellan den samhälleliga och den individuella nivån för att en helhetssyn skall uppnås.¹⁵

Livsåskådningen är beroende av erfarenheter och handlingsstrategier och påverkar dem. Idéerna lever inte sitt eget liv utan finns hos en fysisk person i ett konkret livssammanhang. Livserfarenheten är grundläggande för den verklighetsbild som utvecklas.¹⁶ Den enskilda individen föds in i ett redan existerande system av ideologier och livsåskådningar. Detta påverkar hennes erfarenheter och måste, för att kunna fylla en meningsgivande funktion som livsåskådning, internaliseras i hennes psyke. Psykoanalysen har visat på sambandet mellan tidiga livserfarenheter och senare utvecklade karaktärsdrag.¹⁷ Livserfarenheten utgörs

således av den totala mängden upplevelser som bidragit till att forma såväl världsbild som det val av strategier, som visat sig funktionella för individen i hennes specifika miljö.¹⁸ Allt detta sammantaget kommer till uttryck i en människas livsåskådning, såväl i hennes antaganden om verkligheten som i hennes praktik.¹⁹

Ett sambälle i förändring

Villkoren för denna process har förändrats under 1900-talet. Det hänger samman med den stora samhällsomdaningen. Det svenska samhället har i likhet med stora delar av den övriga västvärlden utvecklats mot en allt tydligare pluralism. Det är inte längre *en* dominerande livsåskådning som påverkar vårt sätt att leva och tänka. Utvecklingen beskrivs ofta med termen sekularisering. Detta fenomen kan studeras ur ett samhällsperspektiv. Men det finns också en omfattande forskning på dess betydelse och konsekvenser för den enskilda människan.²⁰ Sekulariseringen kan avläsas i såväl människors sätt att tänka som i deras konkreta praktik.

Sekulariseringen kan tolkas som ett förvetenskapligande av samhället och världsbilden. Det är vetenskapen som talar om hur verkligheten är beskaffad.²¹ Det är en utveckling som pågått under århundraden men som manifesterats allra tydligast i 1900-talets utveckling. Det är inte längre religionen som är den världsbildsskapande faktorn i samhället.²² Samtidigt förefaller det naturvetenskapliga tolkningsperspektivet inte räkna till som meningsgivande system för den enskilda människan. Detta har, menar Georg Henrik von Wright, skapat en legitimationskris. Mycket av det vi kallar utveckling sker utan tanke på vad det hela i grund och botten skall tjäna till. "Den teknologiska livsstil eller kulturform, som utmärker den moderna människan, saknar en värdebakgrund som kan ge den ett berättigande. Under tidernas gång har en sådan värdebakgrund funnits i form av en underförstådd människobild eller filosofisk antropologi, men med sekulariseringen har tidigare legitimationsgrunder för vår tid urholkats eller raserats".²³ Med världsbildens förvetenskapligande har inte bara det heliga förbleknat utan också den universumbevarande kunskap som försåg människor med tolkningar av livets olika händelser. Med denna förändring har "det dagliga livet förlorat både sin heliga legitimering och det slags teoretiska begriplighet som skulle knyta det till det symboliska universum i den totalitet det syftar till".²⁴

Som ett slags motkraft mot denna utveckling uppstår ett nytt fenomen. Gamla symboler för samhörighet och nationell identitet blir delvis

ersatta av nya.²⁵ Robert Bellah har gett det benämningen "civil religion".²⁶ Vare sig man uppfattar det som en folkreligion eller en "nationens universella transcendent religion" eller rätt upp och ned som religiös nationalism, så rymmer det ett mönster av symboler, idéer och handlingsföreskrifter som legitimerar de samhälleliga institutionernas auktoritet.²⁷ Göran Gustafsson antar att civilreligionen utvecklats från att i sin preindustriella form huvudsakligen ha varit transcendent med en påtaglig inre betydelse för människor till att i vår kultur huvudsakligen uttrycka sekulära värden som de flesta medborgare snarast uppfattar som retoriska.

Ett annat sätt att tolka sekularisering är att tala om en ökad individualisering också inom religionsutövningens område. Detta kan delvis förklaras med den spänning som ofta finns mellan organisationens form och innehåll.²⁸ Den italienske sociologen Francesco Alberoni har tolkat det med följande ord: "Alla högtider, alla helgdagar, alla avtal, alla institutioner har uppstått – och återuppstår – genom rörelser som skapats av levande människor. Men som institutioner behöver de inte människornas samtycke, de behöver inte människorna. Om en institution inte ständigt får nytt liv genom begynnelsestadiet, blir den omänsklig och reducerar människorna till föremål. Det är i denna form som begynnelsestadiet möter den. Eftersom begynnelsestadiet är sanningen bakom den – förälskelsen är kärlekens sanning – avslöjar det institutionen som sanningslös, som ren makt."²⁹

Sekulariseringen kan också ses som ett led i den ökade privatiseringen i samhället. Ofta talas då om anonym religiositet eller privatreligiositet, även om detta kan förefalla vara en anomali. Detta slags religion hör till den privata sfären i stället för att vara förankrad i en social gemenskap, vilket var en viktig del i religionsdefinitionen. Ändå kan man i likhet med Thorleif Pettersson hävda, att det "utifrån vissa övergripande kriterier ändå kan sägas vara religion", eftersom vissa karaktäristiska drag återfinns, som vi brukar återfinna i religioner.³⁰ Pettersson menar också att religion inte är "ett så marginellt fenomen i det moderna industrisamhället som man så ofta vill göra gällande". Förändringen handlar i stället om att religionen bytt skepnad och nu uppträder i former och miljöer, där man inte väntar sig att finna den.³¹

Den utveckling som översiktligt skisserats, bekräftas i undersökningar där människor fått ta ställning till tros- och livsåskådningsfrågor.³² Det teoretiska tänkandet, utvecklat och vidmakthållet i sammanhängande

ideologiska system, förefaller spela en förhållandevis underordnad roll i samhället för den enskilda människan. Ett fåtal ägnar sig åt att bygga världsåskådningar eller att försvara redan etablerade sådana. I "The Nature of Belief Systems" visar Philip Converse på skillnaderna mellan "The nature of belief systems held on the one hand by elite political actors and, on the other hand, by the masses that appear to be 'numbered' within the spheres of influence of these belief systems".³³ Converse skiljer på de elitpolitiska aktörernas "belief systems", som han menar bildar relativt omfångsrika logiskt sammanhängande helheter uttryckta i abstrakt formulerade principer. Å andra sidan finns den vanliga människans "belief systems" som mera har karaktär av osammanhängande "clusters", där också de centrala delarna i livsåskådningen har en konkret familjär närhet.

Converses iakttagelse gäller politiska ideologier men torde kunna generaliseras till att gälla livsåskådning över huvud taget. Även om människor sällan har medvetna och genomreflekterade livsåskådningar, som sammanfaller med etablerade idésystem, finns ändå ett förhållningssätt till livet som mer eller mindre tydligt uttrycks i ord och som påverkar handlandet. De beskrivna förändringarna berör såväl de samhälleliga som de individuella livsåskådningarna. Vårt intresse i denna undersökning är den enskilda individens livsåskådning.

INDIVIDENS LIVSÅSKÅDNING

Det är svårt att fastställa en människas livsåskådning. I ett pluralistiskt samhälle med en mångfald av individuella livsåskådningar kan det finnas inslag av flera olika ideologiska traditioner. Även om någon menar sig omfatta en viss livsåskådning, behöver det inte innebära att andra anser det. Skillnaden i bedömning kan avse såväl läran som handlingen eller båda delarna. Vad menar man när man säger att någon är kristen? Vilka kriterier ska vara uppfyllda för att någon ska ha rätt att kalla sig marxist? En person kan säga sig omfatta en livsåskådning men vara relativt obekant med dess läroseter och i praktiken inte heller leva i överensstämmelse med dess lära. Det är självfallet också möjligt, att någon utifrån sin praktik lever i överensstämmelse med en viss livsåskådning utan att för den skull omfatta dess lära. Kombinationsmöjligheterna är flera än dessa.

Om de enskilda livsåskådningarna allt mera privatiserats och frigjort sig från de samhälleliga livsåskådningarna, blir det nödvändigt att finna andra sätt att förstå och kategorisera livsåskådningarna.³⁴ Flera försök har gjorts. Ett gemensamt drag är att livsåskådningar inte bestäms i förhållande till etablerade ideologier och livsåskådningar, utan mot bakgrund av andra variabler. Dessa kan i huvudsak vara ideologiska, eller ta fasta på karaktäristiska drag i livsåskådningen, som tolkas med hjälp av beteende- och samhällsvetenskapliga teorier. Therborn beskriver vad han kallar de ideologiska interpellationernas universum med termerna inklusivt-existentiella ideologier, inklusivt-historiska ideologier, positionellt-existentiella ideologier och positionellt-historiska ideologier. Den existentiella dimensionen relaterar till det unikt mänskliga. Varje individ är samtidigt infogad i ett historiskt sammanhang, som utgör det ramverk inom vilket individen lever. Den enskilda människan kan vidare bestämmas positionellt, varmed avses en rad faktorer som avgränsar henne till just den individ hon är. Den inklusiva dimensionen syftar på att varje människa samtidigt är en social varelse.³⁵ Svante Beckman har inom ramen för projektet "Värderingsförskjutningar i det svenska samhället" kartlagt den västerländska värderingsterrängen. Beckman utgår från Karl Böhlers lära om språkets tre grundläggande funktioner, nämligen den beskrivande och avbildande funktionen, funktionen att förändra andra människors beteende och uppmärksamhet, samt den funktion som innebär att språket speglar eller uttrycker "språkanvändarens tillstånd och egenskaper".³⁶ I studien "Osynlig religion" föreslår Sjödin ett antal typologier för att strukturera livshållningar. I en modell sammanställs begreppsparen lokal – global med abstrakt – konkret varvid fyra möjliga livshållningar kan beskrivas.³⁷

En undersökning som tar fasta på karaktäristiska drag i livsåskådningen finns hos Rokeach. Han beskriver trossystem som öppna respektive slutna.³⁸ I anslutning till Adornos idé om den auktoritära personligheten hävdar Rokeach att sättet att omfatta en livsåskådning återspeglar drag i personligheten i högre grad än själva lärans innehåll.³⁹ Öppenhet respektive slutenhet är drag i personligheten som orsakar en motsvarande skillnad i livsåskådningen delvis oberoende av dess innehåll.⁴⁰

Livsåskådningsforskningen har ofta varit inriktad på livsåskådningar hos filosofer, teologer, författare eller kulturdebattörer. Skriftliga dokument, politiska manifest och andra programmatiska texter har varit en viktig del av undersökningsmaterialet. Men både i Sverige och internationellt finns ett ökande intresse inom olika discipliner för att ta reda på hur sådant som faller innanför den livsåskådningsdefinition vi angett ser ut hos människor i allmänhet som inte har specialkunskaper eller uttrycker sig skriftligt.

Bergstrand har hävdat, att en människas medvetna livsåskådning kan vara mer eller mindre lik den omedvetna livsåskådning "som fungerar i henne". Kanske är det så, att den artikulerade livsåskådningen oftast representerar det som en människa önskar att hon trodde på, medan den omedvetna livsåskådningen representerar det som hon i verkligheten tror på.⁴¹ Livsåskådningen finns att söka i den totala mängden ord och handlingar. Det kognitiva innehållet kan jämföras med den etablerade tolkningstraditionen inom en viss livsåskådning. Utsagor kan avföras som oförenliga med etablerade lärosatser, men självfallet ändå försvaras och motiveras inom det egna trossystemet. Den teoretiska beviskraften är däremot av underordnad betydelse för den omedvetna livsåskådningen. Den är immun mot intellektuella angrepp, därför att den ytterst är formad av den egna livserfarenheten alltifrån de tidigaste levnadsåren.

Även om vi antar att medvetna, genomreflekterade livsåskådningar är sällsynta, innebär inte detta att människor saknar livsåskådningar. Livsåskådningen utgör tvärtom en förutsättning för människans förmåga att relatera till omvärlden.⁴² Den är nödvändig för att kunna leva. Vi kan därför hävda att alla människor, i den mening vi nu angett, har en livsåskådning.⁴³

En omfattande forskning har sysslat med människors värdepreferenser.⁴⁴ Några relevanta exempel på denna forskning skall här nämnas.

Ralph H Kilmann menar att forskning rörande människors värderingar fordrar ett välavgränsat och operationaliserbart värdebegrepp. Dessutom krävs metoder för utarbetande av instrument, som är användbara för att förklara och förutsäga beteendeförändringar. Detta har emellertid visat sig inte vara helt lätt. Mångfalden av definitioner och metoder är påfallande.

Samtliga undersökningar Kilmann refererar har genomförts med hjälp

av olika slags instrument av typen rangordningslistor, öppna frågeformulär, attitydskalor och projektiva tests. Några taxonomier har blivit särskilt uppmärksammade och replikerade. Ett exempel på detta är den redan 1931 av Allport och Vernon konstruerade värdeskala som särskiljer sex olika värderingsmässiga orienteringar. Även Rokeachs distinktion mellan instrumentella värden och terminala värden har ofta legat till grund för senare undersökningar.

Rokeachs värdetaxonomi omfattar 18 instrumentella värden och 18 terminala värden. De instrumentella värdena är av typen hjälpsamhet, glädje, förmåga till ansvarstagande och fantasirikedom. Exempel på terminala värden är fred, frälsning, nationell säkerhet, inre harmoni eller ett komfortabelt liv. Ett gemensamt problem för flera av de undersökningar Kilmann tar upp gäller frågan om människor verkligen väljer utifrån medvetna värdepreferenser, och med vilken vetenskaplig säkerhet man kan sluta sig till de värderingar som förefaller ligga bakom de enskilda valen.⁴⁵

En annan ofta citerad undersökning är Charles Morris, *Varieties of Human Value*. Morris beskriver 13 olika livsstilar som undersökningspersonerna ombads förhålla sig till med hjälp av en sjugradig skala. Undersökningen genomfördes bland studenter från sex olika nationaliteter.⁴⁶

I Sverige har Montgomery et al genomfört undersökningar i syfte att pröva användbarheten av Rokeachs värdetaxonomi. Bl a har man velat pröva sambanden mellan materiella och immateriella värden. Ett resultat av Montgomerys undersökningar är, att Rokeachs gränsdragning mellan instrumentella och terminala värden inte går att styrka i det svenska materialet. Flera intervjupersoner betraktar instrumentella värden som terminala och vice versa.⁴⁷

Ytterligare en studie som bör nämnas är den, i vilken Allardt undersöker olika typer av behov uttryckta i de tre välfärdsdimensionerna att ha, att älska, att vara.⁴⁸

För empirisk forskning om livsåskådningar är naturligtvis den religionssociologiska och religionspsykologiska forskningen av stor relevans. Vi kommer att anknyta till den i det följande, liksom vi i viss utsträckning redan gjort. En fullständig forskningsöversikt skulle här föra för långt.

Vår undersökning ansluter sig närmast till den empiriska forskning med livsåskådningsbegreppet som bas, vilken utvecklats vid avdelning-

en för Tros- och livsåskådningsvetenskap vid Uppsala universitet.⁴⁹ Den största undersökning inom området, som för närvarande pågår inom avdelningen, är en kombinerad intervju- och enkätundersökning om livsåskådningar hos ett slumpurval av befolkningen. Den omfattar c:a 400 personer. I det föreliggande forskningsprojektet är intervjufrågorna så utformade, att de två undersökningarna kan komplettera varandra. Men den metod och den inriktning denna undersökning har skiljer den dock så markant från de tidigare nämnda, att det är motiverat att tala om en speciell inriktning inom den empiriska livsåskådningsforskningen.

KLINISK LIVSÅSKÅDNINGSFORSKNING

Vi skall använda termen klinisk livsåskådningsforskning för att beteckna undersökningar av det slag som detta forskningsprojekt representerar.⁵⁰ Den kliniska livsåskådningsforskningen har fyra särdrag inom den empiriska livsåskådningsforskningen.

Det första gäller den metod som kommer till användning vid insamlandet av materialet. Materialinsamlingen bygger på ett omfattande antal samtalstimmar med psykodynamisk inriktning. Samtalen kommer därvid att också bli ett stöd för intervjupersonerna. Detta arbetssätt kan ge en djup förståelse av en individs livsåskådning men begränsar samtidigt generaliseringsmöjligheterna i förhållande till de undersökningar, som arbetar med standardiserade intervjuer och ett stort antal personer. Det speciella ligger således i att forskningen tar sin utgångspunkt i en dialog mellan forskaren och en intervjuperson, där syftet inte enbart är materialinsamling utan samtidigt att genom dialogen hjälpa intervjupersonen att bearbeta svårigheter i den egna livssituationen. Förhållandet mellan forskaren och de personer som blir föremål för undersökning måste då alltid ses som ett förhållande mellan två subjekt och inte som en subjekt-objektrelation.

Nästa särdrag gäller grunden för tolkningen av livsåskådningarna och deras funktion. Genom materialets karaktär blir det i högre grad än vid annan livsåskådningsforskning möjligt att avläsa den totala konfigurationen av ord och handlingar. Inte bara vad människor säger ligger till grund för tolkningen utan också deras uppträdande, miljö och sätt att handla kan vägas in.

Ett drag som hör samman med det första är, att livsåskådningen inte studeras vid ett enskilt tillfälle utan alltid som del i en process. Det terapeutiska samtalet kan inte vara något isolerat utan måste resultera i en upprepad och i bästa fall fördjupad kontakt. I den kliniska inriktningen ligger också att studiet är förenat med någon avgörande händelse i individens liv, något som fått personen att vända sig till sjukvården. Man kan anta att livsåskådningen på ett speciellt sätt aktiveras i sådana situationer. Den kliniska livsåskådningsforskningens speciella inriktning gör det möjligt att förstå den enskilda människans livsåskådning utifrån bärande drag i hennes personlighet. Denna möjlighet kommer vi att utnyttja i projektet.

I vår undersökning har vi arbetat med människor, som råkat ut för en speciell form av krissituation. Enligt en mycket omfattad teori får livsåskådningen en ökad betydelse i krissituationer.⁵¹ Detta motsvarar många klinikers erfarenhet av mötet med människor i svåra livssituationer. Inte minst det plötsliga dödsfallet av en nära anhörig innebär att livsåskådningsfrågor ständigt ställs på nytt. Varför skedde det? Varför skulle det drabba oss? Finns det någon avsiktlig vilja bakom det som skett? Finns det någon mening med att leva? Frågorna tycks eviga: på en och samma gång knutna till situationen och själva den mänskliga existensen. I skilda filosofiska system har man under årtusenden försökt besvara dem. Men i den egna erfarenheten av det riktigt svåra är inget annat svar giltigt än det den drabbade själv kan ge.

Fyra forskningsmetodologiska aspekter inom klinisk livsåskådningsforskning

I den kliniska livsåskådningsforskningen behöver man ofta ta ställning till frågor av typen: Hur skall jag tolka det som sägs? Vilken tolkning är den riktiga, när budskapen är mångtydiga och motsägelsefulla? Hur kan jag veta att den jag samtalar med talar sanning? Hur skall jag väga in det jag ser mot det jag hör?

I det följande skall vi anlägga fyra metodologiska aspekter som kommer att visa sig betydelsefulla för tolkningen av individuella livsåskådningar.⁵²

1. Den första aspekten skiljer på ett subjekt- och observatörsperspektiv vid betraktandet av livsåskådningar.
2. Den andra aspekten handlar om livsåskådningens grad av artikulation.

3. Den tredje aspekten gäller livsåskådningens åskådlighet och iakttagbarhet, dess manifesta och latenta uttryck.
4. Den fjärde aspekten är subjektets grad av medvetenhet respektive omedvetenhet visavi sin egen livsåskådning.

1. Subjekts- och observatörsperspektiv. Den första aspekten vill belysa skillnaden mellan den kunskap subjektet har om sin livsåskådning och den kunskap observatören har. Observatörsperspektivet innebär att någon observerar ett objekt, en text eller en produkt som kan sägas vara meningsbärande. Observationen kan också gälla en annan människas ord och handlingar. Dessa uttryck för livsåskådningar sedda ur ett observatörsperspektiv kan även ses ur subjektets perspektiv, det vill säga ur den persons perspektiv som uttrycker något. Subjektet kan därtill anlägga observatörens perspektiv på såväl tankar och ord som handlingar hos sig själv.

Den distinktion mellan medveten och omedveten livsåskådning, som senare skall avhandlas, utgår från ett subjektsperspektiv.⁵³ Den kliniska livsåskådningsforskningen anlägger emellertid ett observatörsperspektiv, eftersom det som studeras är en annan människas livsåskådning. Så långt må denna aspekt framstå som trivial, men den kommer att visa sig väsentlig för förståelsen av de övriga aspekterna.

2. Livsåskådningens grad av artikulation. Den andra aspekten handlar om livsåskådningens grad av artikulation. En livsåskådning kan vara mer eller mindre artikulerad. Detta förhållande är viktigt att beakta när man arbetar med intervjuer. Graden av artikulation speglar till viss del intervjurelationens kvalitet. Endast inför den man känner ett förtroende för är man villig att ta upp personliga frågor. Den intervjuade kan således välja att av olika skäl avstå från att formulera sin livsåskådning. Men det är inte självklart att det handlar om ett medvetet val. Ovana att uttrycka egna ställningstaganden i frågor av filosofisk och existentiell art spelar in. För alla människor är inte heller språket det viktigaste kommunikativa medlet. Konstnärer, som i den kreativa processen är ovana att använda ord, kan ha uppenbara svårigheter att motivera och förklara sina uttryck. Bland annat av dessa skäl finns det anledning att "söka alternativa strategier för att erhålla minnesstoff från personer med en mindre utpräglad verbal läggning".⁵⁴ När en bra samtalsrelation upprättats, förefaller det dock vara möjligt att se själva samtalet som den akt, i vilken livsåskådningen blir allt mera artikulerad.⁵⁵

Vad gäller graden av artikulation måste vi alltså både ta hänsyn till

förmågan att artikulera och till viljan att artikulera en livsåskådning. För den kliniska livsåskådningsforskningen är det av utomordentlig betydelse att det skapas ett sådant klimat i intervjusituationen, att livsåskådningen blir maximalt artikerad.

3. *Livsaskådningens askådlighet och iakttagbarhet.* Om vi endast skulle beakta den livsåskådning människor avsiktligt ger verbala uttryck för, skulle det innebära en kraftig insnävning av vårt eget forskningsperspektiv. Det skulle dessutom kunna leda till den förhastade slutsatsen, att människor i vår tid saknar livsåskådningar. Det är därför viktigt att göra en distinktion mellan livsåskådningens manifesta och latent uttryck. Sven-Eric Liedman menar, att det manifesta är det som syns, sägs och på andra sätt avsiktligt uttrycks som ideologi. Han liknar dessa delar av ideologin vid toppen av ett isberg.⁵⁶ Men ett ytligt betraktande är inte nog. Man måste ned under ytan, under den manifesta nivån, för att söka en latent.⁵⁷ De manifesta ideologiernas utforskande har en lång tradition att falla tillbaka på. De latent ideologierna är svårare att komma åt helt enkelt därför att de inte är öppet redovisade. "Ändå måste man dit ned för att finna nyckeln till de ideologier som syns och hörs".⁵⁸ Ingenting av det vi dagligen ser omkring oss är livsåskådningsindifferent. Varje yttring av mänsklig kultur har denna dubbla egenskap att samtidigt vara uttryck för en idé, en avsikt, en livsåskådning, samtidigt som den vittnar om värderingar och ideal, som kanske inte alls varit avsedda från början. "Det finns en latent ideologi att analysera fram ur en Karl Johan-soffa eller en stendös, ur en rullbräda eller en hamburgare" menar Liedman.⁵⁹

På ett motsvarande sätt kan enskilda individers livsåskådningar förstås endast om såväl det manifesta som det latent innehållet beaktas. Det betraktaren ser och hör är alltid manifest. Men bakom det manifesta innehållet i upplevelsen finns det ofta ett latent budskap. Detta latent budskap kan vara mer eller mindre samstämmigt med det manifesta, men det kan också av olika skäl vara sådant, att en inkongruens föreligger. Ibland är det latent innehållet skilt från det manifesta uttrycket, som när en person avsiktligt säger ett men menar ett annat. Ibland är det avläsbart i det manifesta, t ex som en bibetydelse, en underförstådd mening, eller en antydning som inte klart uttalas. För att kunna sluta sig till det latent innehållet måste man emellertid oftast interagera med en person under en längre tid. När det manifesta innehållet är motsägelsefullt och svårtolkat, kan det bero på motsättningar mellan olika verbala budskap inbördes eller mellan ord och handlingar. Också handlingar kan förefalla

oförenliga. Det som sägs och det som görs kan vara klichéartat och stereotyp, irrationellt eller ritualiserat. När budskapet är dubbelt och svårttytt, sluter sig betraktaren till att en inkongruens föreligger, så att det bakom det manifesta innehållet döljs ett latent innehåll, som skiljer sig från det manifesta uttrycket.

Så långt har vi anlagt ett observatörsperspektiv, som konkret innebär, att det manifesta är det som syns eller hörs. Endast detta är manifest för observatören. De tankar och känslor intervjupersonen inte ger uttryck för, går inte att observera. De är latent för observatören. Också subjektet kan observera sina egna handlingar och utsagor. Dessa är då manifesta för subjektet. Samtidigt har subjektet också kontakt med åtminstone delar av sitt tanke- och känsloliv. Dessa konkreta tankar och känslor är därvid manifesta för subjektet. Med detta synsätt knyter vi an till psykoanalytiska iakttagelser av att människan förutom det medvetna, därutöver har ett omedvetet psykiskt liv, vars innehåll för subjektet är latent. Detta leder över till den sista av de fyra aspekterna.

4. *Livsåskådningens grad av medvetenhet.* Även om förekomsten av omedvetna psykiska skeenden är vetenskapligt säkerställd, är det inte givet att distinktionen är relevant i livsåskådningssammanhang. Erich Fromm ger ett svar med följande formulering: "Eftersom idéerna för de flesta människor förefaller vara oberoende av deras känslor och önskingar och ett resultat av logiska slutledningar, har de en känsla av att deras hållning till världen bekräftas av deras idéer, fastän dessa i lika hög grad är ett resultat av deras karaktär som fallet är med deras handlings-sätt".⁶⁰

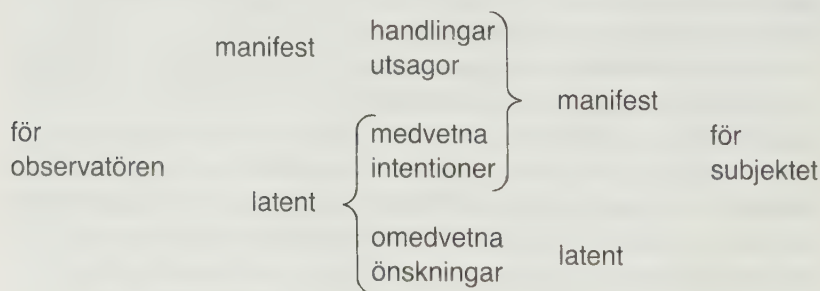
Annorlunda uttryckt är våra idéer avhängiga av vår karaktär, det vill säga vår livshistoria och då även de delar därav som inte är åtkomliga för medvetandet. Men även om man formulerar svaret på detta sätt, kan det naturligtvis invändas, att kognitiva processer av den abstraktionsgrad och artikulationsgrad som begreppet livsåskådning antyder, är omöjliga på en omedveten nivå. När psykoanalytiker talar om det omedvetna, avser man processer som just utmärks av att vara icke-verbala och ologiska. Samtidigt kan det ändå hävdas, att det omedvetna innehåller fantasier och emotioner som, om de formulerades i ord, skulle uttrycka livsåskådningselement och som därtill på olika sätt påverkar vårt medvetna sätt att tänka.

Den omedvetna ideationen kan stå i direkt eller modifierad överensstämmelse med den medvetna tankevärlden. Men den kan också för-

vrängas, kompletteras eller ersättas med annat innehåll, innan den når medvetandets nivå genom bland annat inverkan av försvarsmekanismer. I det första fallet kan vi tala om ett integrerat psyke, i det senare fallet om ett disintegrerat psyke.

Den integrativa aspekten har uppmärksamrats också i tidigare forskning. Man har talat om livsåskådningens inre påtaglighet (Internal saliency) och förknippning med jagupplevelsen (Ego-involvement).⁶¹ Den inre påtagligheten har att göra med i vilken utsträckning livsåskådningen är medveten och bjudande i olika handlingssituationer. Begreppet ego-involvement uttrycker, att livsåskådningen inte endast är kognitiv utan nära relaterad till personligheten och med betydelse för identiteten.⁶² Även om denna distinktion mellan livsåskådningens medvetna och omedvetna nivåer i första hand refererar till det enskilda subjektet, är den inte oväsentlig för observatören i forskningsprocessen. För att bli varse subjektets omedvetna kommunikation kan forskaren använda sin egen omedvetna varseblivning i empatisk bemärkelse.

Sammanfattningsvis hävdar vi alltså, att livsåskådningselement kan spåras på olika nivåer. Forskaren/observatören utgår från subjektets direkt observerbara handlingar och utsagor och frågar sig om dessa står i överensstämmelse med subjektets medvetna avsikter och önskningar. Men detta är inte nog. Bakom de medvetna avsikterna och önskningarna kan dölja sig omedvetna önskningar som i varierande grad överensstämmer med det medvetna. Observatören har av den anledningen en delvis sämre utgångspunkt än subjektet, vilket kan uttryckas med nedanstående skiss.

Teoretiskt kan man anta att det råder en idealisk situation, om det faktiska handlandet eller det som sägs står i överensstämmelse med subjektets medvetna intentioner och om dessa i sin tur står i överensstämmelse med bakomliggande, omedvetna önskningar eller drifts-impulser. Detta innebär integration på alla nivåer. I vissa fall måste vi dock räkna med att handlingar/utsagor och subjektets medvetna intentioner skiljer sig åt. Detta gäller exempelvis, när subjektet inte vill artikulera sina medvetna intentioner eller när subjektet medvetet väljer att ljuga för oss som observatörer. I andra fall råder en disintegration mellan subjektets medvetna och omedvetna nivåer under inverkan av försvarsmekanismer. I ytterligare andra fall kan vi tänka oss, att det finns en överensstämmelse mellan handlingar/utsagor och omedvetna önskningar men disintegration mellan dessa och subjektets medvetna intentioner. Detta är fallet exempelvis vid felsägningar och felhandlingar i klassisk freudiansk mening. Alla kombinationer mellan dessa tre nivåer är faktiskt möjliga.

Vi kan således konstatera, att den fullständiga tolkningsprocessen också måste inkludera en förståelse av subjektets omedvetna nivåer. Detta kan emellertid inte anses vara ett realistiskt mål för en undersökning av detta slag. Genom att försöka skapa en intervjusituation, som maximalt tillåter en artikulering av subjektets livsåskådning, kan vi emellertid hoppas på att a) få en så rik förståelse som möjligt av de bakom handlingarna och utsagorna latent medvetna livsåskådningsmomenten samt b) få en indikation på huruvida de medvetna livsåskådningsmomenten överensstämmer eller ej med de omedvetna nivåerna, det vill säga om integration eller disintegration är för handen.⁶³

Begreppet integration kommer vi att precisera och diskutera utförligt i nästa kapitel. Det är grundläggande för de tre hypoteser som där formuleras.

NOTER KAPITEL 1

1. Jämför Halldén 1984, sid 9 ff.
2. Holte 1984, sid 29 ff. För en övergripande presentation av livsåskådningsforskningen, se Jeffner 1973.
3. Hedenius 1951, sid 73.
4. Jeffner 1973, sid 18 f. Diskussion med Bergström. Bergström 1976. För en senare definition, se Jeffner 1982, sid 13. Jämför Wrede 1978.
5. Jeffner 1982, sid 13.
6. Jeffner 1973, sid 9.

7. Björklund 1976, sid 41.
8. Liedman och Olausson 1983.
9. Therborn 1981, sid 27.
10. Nerman 1977, sid 12.
11. Jeffner 1973, sid 23. För en översikt av ideologibegreppet hänvisas till Larrain 1979, Heeger 1972, samt Shils 1968.
12. För en översikt och presentation av ett antal religionsdefinitioner, se t ex Gustafsson 1981, sid 2 ff eller Clark 1971, sid 24 ff.
13. Holte 1984, sid 37.
14. Althusser 1973, sid 20.
15. Unger 1982, sid 22.
16. I rapporten Erfarenheter, medvetande och handlande finns en teori för förståelse av människors handlande. Handlandet beskrivs med hjälp av en modell som kallas praktikens triangel. Tre komponenter är viktiga, nämligen den enskilda människans verklighetsbild, hennes val av strategier och hennes erfarenhet. Mellan dessa tre komponenter finns ett dynamiskt samspel. "Människors erfarenheter ligger till grund för deras bild av verkligheten, både vad avser samhället och människosynen. Från verklighetsbilden produceras uppfattningar om strategier för det praktiska handlandet. Nya erfarenheter eller verklighetsbilder ger upphov till nya praktiker". Elander 1985, sid 5.
17. Relevant för livsåskådningsforskningen är Rizzutos teori om hur gudsbilden utvecklas i en växelverkan med andra objektsrepresentationer under de första levnadsåren. Rizzuto 1979.
18. De erfarenheter som formar livsåskådningen är inte enbart de som kan ses som ett led i "en målriktad aktivitet vars syfte är . . . att organismen genom inläring formas till en optimal överensstämmelse med de mål som förelegat för inflytandet i fråga". Sjöstrand 1972, sid 21.
19. Therborn menar att ideologin konstituerar människorna till subjekt i det att den anropar eller, med Althusser's term, interPELLERAR människorna som subjekt. Den interPELLERANDE ideologin utgörs av den totala erfarenheten av ord och handlingar i individens tidiga erfarenhetsmiljö. Therborn 1981, sid 24. Se också Laclau 1979, sid 100 – 111.
20. Inom den kyrkliga debatten är begreppet ofta känsloladdat och sällan definierat. Till skillnad från de flesta ser Walter Kasper sekulariseringen som en ofrånkomlig del av den historiska processen, och nödvändig för kyrkans identitet (Kasper 1985, sid 222). Larry Shiner visar på några möjliga tolkningar av begreppet sekularisering (Shiner 1967). Se också Glasner 1977.
21. von Wright hävdar att "den heliocentriska astronomins genombrott, matematikens stora landvinningar och skapandet av en helt ny begreppsram för mekaniken" är de viktigaste bidragen till den nya världsbilden. von Wright 1987, sid 44.
22. Bärmark 1984.
23. von Wright 1980.
24. Berger och Luckmann 1979, sid 132.
25. "I Guds ställe agerar numera Historien, Utvecklingen, Framsteget, Nationen, Naturen och Folket". Beckman 1983, sid 18.
26. Se t ex Bellah 1975, eller Bellah och Hammond 1980.
27. Gustafsson 1984.
28. Den kanadensiske forskaren John Jordan skiljer mellan "movements" och "systems". Den grundläggande skillnaden dem emellan står att finna i målstyrningen. Movements planerar så att säga baklänges från ett givet mål, medan systems planerar framåt från en uppfattning av nutiden. Movements kan alltså sägas vara malstyrda och idealsökande och kräver därför kontinuerliga förändringar. De har ett holistiskt perspektiv och är nätverksuppyggda. Systems däremot är i stället malmedelstyrda, och koncentrerar sig på kontinuitet. De har en segmenterad bild av verkligheten och är byråkratiskt-hierarkiskt uppyggda. Ett påfallande problem för många etablerade ideologier tycks vara, att deras organisatoriska form motsvarar systems medan deras läromässiga innehåll motsvarar movements. Elander 1985, sid 20.

29. Alberoni 1983, sid 72.
30. Pettersson 1982, sid 5.
31. Pettersson 1982, sid 38.
32. I Eva Huslieds forskningsrapport fick ett urval i Norrköping svara på livsåskådningsfrågor samt utföra en så kallad religiös självbestämning. Resultatet av undersökningen visar, att nära hälften av det totala antalet svarande menar sig vara religiösa på ett personligt sätt. Av gruppen bekännande kristna (8 %) gick 58 % i kyrkan minst 1 gång i månaden eller oftare (Huslied 1983). Detta kan jämföras med Petterssons undersökning. Av dem som uppgav sig vara intresserade av religion och livsåskådning, var det endast 7 % som menade sig ha en kristen verklighetsuppfattning. Pettersson 1986, sid 37.
33. Converse 1964, sid 206.
34. "Given the absence of an 'official' model it is possible, in principle, that the 'autonomous' individual will not only select certain themes but will construct with them a wellarticulated private system of 'ultimate' significans". Luckmann 1967, sid 105.
35. Therborn 1981, sid 31 ff.
36. Dessa tre funktioner ger Beckman benämningarna symbol, signal och symptom. Han menar att språket har ytterligare en funktion som han kallar dess estetiska funktion. Med denna leds uppmärksamheten till den inre strukturen i själva yttrandet. Beckman 1983, sid 44 ff.
37. Sjödin 1987, sid 69 ff.
38. Systemet karaktäriseras som öppet beroende på "the extent to which the person can receive, evaluate and act on relevant information received from the outside of his own intrinsic merits unencumbered by irrelevant factors in the situation arising from within the person or from the outside". Rokeach 1973, sid 57.
39. Begreppet personlighet kommer i det följande att användas med en psykoanalytisk innebörd, innefattande de tre strukturerna detet, jaget och överjaget. För en genomgång av personlighetsbegreppet, se Pervin 1980.
40. Inom den forskningstradition som utgår från Frankfurtskolan, med namn som Adorno, Marcuse, Fromm, Habermas och Apel har man intresserat sig för relationen mellan samhällsstruktur och personlighetsstruktur vilket resulterat i "en suggestiv analogi mellan Marx samhällsteori och Freuds psykoanalytiska teori". Phanér 1978, sid 101.
41. Bergstrand 1980.
42. "Vi är mer beroende av vår världsbild än den blinde av sin ledarhund eller käpp". Sandström 1986, sid 75.
43. Inom vetenskapsteorin har Håkan Törnebohm utvecklat ett paradigmbegrepp som har likheter med livsåskådningsbegreppet i denna undersökning. "Alla områden av den sociokulturella världen innanför, såväl som utanför vetenskaperna, befolkas av människor, som är utrustade med paradigm" (Törnebohm 1982, sid 20). Paradigmet består av en persons aktiva intressen, d v s vad han vill göra, hans kompetens, d v s vad han kan göra, hans världsbild och (beträffande forskare) vetenskapssyn (Törnebohm 1983, sid 7). Paradigmet uppstår genom att en "person assimilerar /bitar av kultur-gods KG inom ett kulturområde, som kan tillhöra vetenskapen eller befinna sig någon annanstans i den sociokulturella världen SK, och bildar en personlig syntes av dessa element. Denna sorts synteser ger upphov till världsbilden och vetenskapssynen i ett paradigm under utveckling". Törnebohm 1982, sid 22.
44. Kilmann 1981.
45. Kilmann menar att "values can be guides to what needs, wants, desires people should have, what interests, preferences, and goals are seen as desirable or undesirable, what individual dispositions or traits one ought to have, and what beliefs and attitudes individuals should express". Kilmann 1981, sid 942.
46. Morris 1956.
47. Montgomery et al, 1985. Se också Montgomery 1984. För en principiellt hållen analys av värderingsförändringars karaktär och förutsättningar, se Hermerén 1982.
48. Allardt 1978, sid 23 ff.
49. Projektet Livsåskådningar i det moderna samhället sammanfattat i Jeffner 1973. Projektet Individuella livsåskådningsprofiler sammanfattat i Philipson 1984.

50. För en genomgång av begreppet klinisk, se Juul Jensen 1985.
51. "It is in the critical periods of life that religious consciousness is acute. Many people are religious only in moment of crises . . ." Allport 1960, sid 11. Jfr Wikström 1980, sid 36.
52. De metodologiska aspekternas betydelse för ideologiforskningen är beskriven i Lundmark, Söderfeldt och Kallenberg 1987.
53. Skillnaden mellan subjekt- och observatörsperspektiv är systematiserad i det s k Johari fönster, som skiljer på den kunskap subjektet har, respektive inte har om sig själv, och den kunskap andra har, respektive inte har, om subjektet. Se t ex Zimsen 1978, sid 15.
54. Sandström 1986, sid 84.
55. Tore Nordenstam uttrycker detta på följande sätt: "Our actions, thoughts and feelings are like the top of an iceberg. Most of the things which shape our doings lie below the level of articulated discourse in the form of hidden assumptions, concepts and values, needs and hopes. When we feel a need for it, we can try to dig up some of the assumptions and concepts and so on, converting bits of the hidden into explicit knowledge". Nordenstam 1984, sid 3.
56. Liedman 1980, sid 72.
57. "De manifesta ideologierna är de delar av isberget, som syns ovanför vattenytan. De fastslås i partiprogrammen, de uttalas i festalen, de presenteras i intervjuerna, de angrips i pamfletterna, de försvaras i apologierna". Liedman 1980, sid 72.
58. Liedman 1980, sid 72.
59. Liedman 1980, sid 73. Liedman är naturligtvis inte ensam om detta synsätt. I anslutning till frågor om sjukvårdens etik och människosyn talar Inge Dahn om "de 'frysta' värderingarna i vårdens byggnader och institutioner". Rummens utformning och funktion uttrycker en bakomliggande människosyn (Dahn 1980, sid 16). Detta förhållande torde gälla generellt. Arkitekturen speglar värderingar (jfr Illich 1975). Olika byggnader manifesterar skilda ideologier. Men ytterligare en aspekt är viktig. Det är inte blott så att varje byggnad formats av värderingar. "De färdiga husen kommer sedan i sin tur att styra vårt beteende och våra värderingar. Arkitekturen bestäms således av värderingar, den befäster och konserverar samtidigt samma värderingar". Eriksson 1983, sid 61.
60. Fromm 1982, sid 59.
61. Jeffner 1973, sid 14.
62. "Previous research by Sherif and her associates has indicated that ego-involvement is associated with greater likelihood of taking subsequent action in line with one's belief and being more accepting of extreme statements of the belief" (Batson och Ventis 1982, sid 200). Philipson talar med en liknande innebörd om orienteringssystem som han menar ger "något av en identitetsupplevelse" (Philipson 1984, sid 17). Livsaskådningens påverkansgrad och integrativa betydelse har av andra forskare getts andra benämningar. Luckmann använder uttrycket "aux serieux", som också Bellah använder för att beskriva livsaskådningar med ett personligt engagemang i förhållande till sådana som är rent retoriska.
63. Med ett enkelt exempel kan visas hur aspekterna kan förhålla sig till varandra. Antag att två personer har en konflikt. De har på en och samma gång observatörens och subjektets perspektiv av det som sker. Den ene väljer att artikulera sin ståndpunkt. Den andra personen väljer att tiga. Tigandet är ur observatörens perspektiv ett manifest uttryck. Men observatören kan av detta inte sluta sig till om det är ett uttryck för en medveten eller omedveten hållning hos den andre. Tigandet är också ur subjektets perspektiv manifest, men ett tänkbart antagande är att han avsiktligt och medvetet väljer att tiga. De argument han har för sin ståndpunkt skulle han kunna artikulera om han velat göra det. Men därmed – om vi lämnar exemplet – är inte sagt att alla manifesta uttryck för en medveten avsikt går att artikulera. Det är fullt möjligt att någon medvetet handlar på ett visst sätt utan att kunna ge det en fullständig förklaring.

Hypoteser

I föregående kapitel har en del av svårigheterna i empirisk livsåskådningsforskning belysts. Människor är ovana att tala om livsåskådningsfrågor. Artikuleringsförmågan kan dessutom ha nära samband med utbildning. För att livsåskådning inte skall bli synonymt med bildningsnivå,¹ är det nödvändigt att ta in ett större perspektiv än de frågor som kan uttryckas i filosofiska termer. Ingen livsåskådning stannar enbart vid tänkta ideal. Den tar sig också uttryck i handling. Icke blott det tänkta utan också det sagda och det i handling uttryckta utgör aspekter av livsåskådningen. Detta leder till ett delvis annorlunda sätt att arbeta med frågan om sambandet mellan livsåskådning och kris, det vi kallat klinisk livsåskådningsforskning.

För att en tolkning skall bli trovärdig och explikationen mindre tillfällig, behövs en konsekvent och genomarbetad teoretisk referensram i vilken den förankras. För ideologier krävs en samhällsteori som klarlägger relationerna mellan åsikter och handlingar.² För förståelsen av individuella livsåskådningar fordras en teori om människan. I detta arbete kommer vi att anknyta till psykoanalytisk teori.³

Utgångsfrågan i undersökningen var om människor med en religiös tro har lättare att gå igenom kriser än andra. Erfarenheter av människor i krissituationer tyder dock snarare på, att en mera avgörande faktor är vad som i föregående kapitel kallades livsåskådningens grad av integration. Detta skall vi ta fasta på när vi i det följande formulerar tre hypoteser, som kan prövas mot det insamlade materialet. En person uttrycker integration, om det finns en kongruens mellan medvetna och omedvetna nivåer inom den psykiska strukturen. Också en livsåskådning, såsom begreppet definierats, kan uttrycka integration. Med det avses, att det manifesta normalt sett svarar mot medvetna intentioner hos subjektet och att dessa i sin tur svarar mot omedvetna nivåer.

Integrationsbegreppet utgår således från antagandet, att en människas personlighet på visst sätt avspeglas i livsåskådningen, men också kan

förstås utifrån densamma. Detta är ett för undersökningen viktigt antagande. Med det arbetssätt jag kallat klinisk livsåskådningsforskning kan man med en viss grad av säkerhet avgöra om en livsåskådning uttrycker integration eller ej. Förutsättningen för detta är ett gott samtalsklimat, förmåga till empati och lyhördhet för samtalspartnern. Dessutom behövs bland mycket annat kunskaper om interaktionens dynamik och försvarsmekanismernas yttringar. Metoden och tillvägagångssättet beskrivs i följande kapitel.

I denna undersökning intresserar vi oss för livsåskådningens betydelse i krisen. Sorgen kan ses som ett typexempel på en psykisk kris. Sorgeförlopp beskrivs i litteraturen som normala, fördröjda eller förvrängda (*distorted reactions*). Det normala förloppet karaktäriseras av förmågan att sörja och ett konstruktivt sorgearbete. Det fördröjda sorgeförloppet karaktäriseras av att förlustreaktionen är fördröjd eller helt uteblir. Det förvrängda förloppet karaktäriseras bland annat av intensiv och varaktig sorg, som tenderar att inte gå över.¹ Vad som ytterligare avses med en väl genomarbetad sorg kommer att diskuteras närmare i kapitel 4.

Den första hypotesen lyder:

1. De personer vars livsåskådning uttrycker integration kommer att bearbeta sin sorg bättre än de övriga.

Nästa hypotes är nära relaterad till den föregående men tar upp en annan aspekt av krislösningen. Också denna aspekt kommer att närmare förklaras i den följande texten.

2. Livsåskådningar som uttrycker integration möjliggör i högre grad en existentiell tolkning och bearbetning av traumat.

Dessa två hypoteser tar alltså fasta på en egenskap hos livsåskådningen, som antas avspegla en viss bakomliggande typ av personlighet och som gör gällande, att denna egenskap har avgörande betydelse för sättet att bearbeta krisen. Den tredje hypotesen uttalar sig om hur livsåskådningarna förändras under krisförloppet.

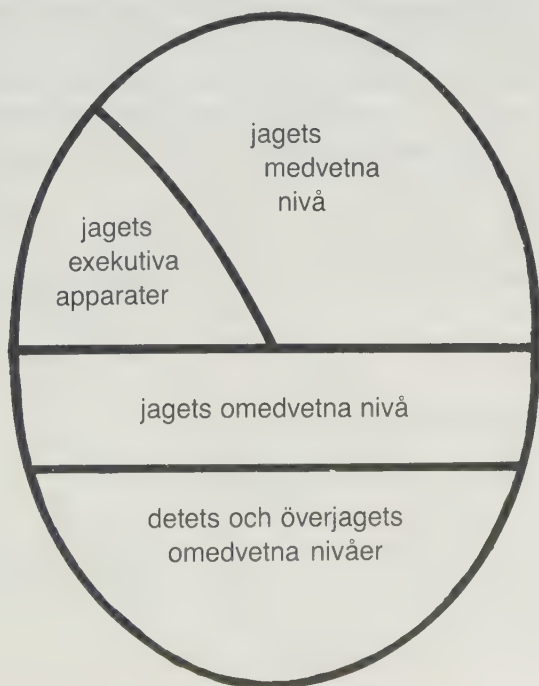
3. Livsåskådningar som uttrycker integration utmärks i högre grad än övriga av flexibel anpassning med bevarad inre kontinuitet.

Begreppet integration skall vi närmare analysera mot bakgrund av de ovan formulerade hypoteserna och diskussionen i föregående kapitel. Det speciella syftet är att söka utreda, hur de tre komponenterna handlingar/utsagor, medvetna intentioner och omedvetna önskningsinslag emellan kan uttrycka integration eller disintegration. Syftet är också att

ge möjlighet att åskådliggöra några sätt på vilka integration respektive disintegration kan yttra sig och observeras.

Det bör betonas att framställningen av praktiska skäl är schematisk och ofullständig, men även som sådan kan den fylla en viktig funktion.

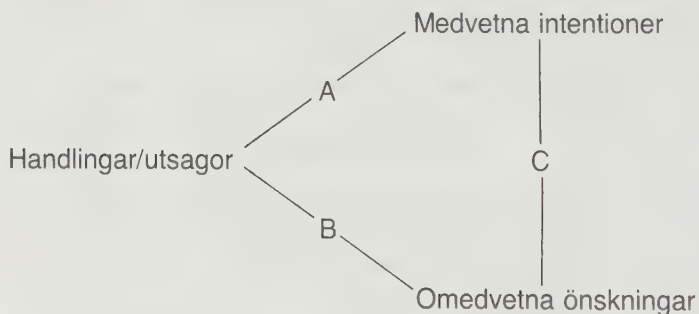
När det i det föregående talats om medvetna intentioner och omedvetna önskningar, är begreppen hämtade från psykoanalysens topografiska modell. Denna modell skall här bibehållas men också utvidgas. Den topografiska modellen utsäger att varje handling/utsaga, liksom varje perception och kognition, följer den topografiska sekvensen i dynamisk och/eller genetisk mening, det vill säga i nuet och/eller i individens utvecklingshistoria. Processen startar på en omedveten nivå och progredierar därefter i ursprunglig, modifierad eller förvanskad form till en medveten nivå. På denna väg kan processen helt avstanna på grund av främst försvarsmekanismen bortträngning. För våra syften måste den topografiska modellen kompletteras med den strukturella, vilken ser psyket uppdelat i detet, jaget och överjaget. De kombinerade modellerna kan schematiskt framställas i följande figur.

Några begreppsförklaringar:

1. *Jagets exekutiva apparater.* Härmed avses att det är jaget som exekverar psykiska avsikter eller önskningar i form av främst handlingar och utsagor. Dessa kan vara medvetet och viljemässigt styrda, de kan vara så kallade automatiseringar, det vill säga inlärdade eller stelnade beteendeformer, som människan inte viljemässigt koncentrerar sig på, eller de kan under vissa förhållanden vara till synes oavsiktliga och omedvetna.
2. *Jagets medvetna nivå.* Med detta avses det i experientiell mening medvetna vad gäller tankar, känslor, avsikter etc.⁵
3. *Jagets omedvetna nivå.* Även om begreppet det deskriptivt omedvetna inrymmer systemet det förmedvetna, kan vi i detta sammanhang inskränka oss till att här uteslutande åsyfta jagets omedvetna försvarsprocesser som riktas mot driftsimpulser direkt från detet eller från detet via överjaget.
4. *Detets och överjagets omedvetna nivåer.* Skälet till att detets och överjagets omedvetna nivåer här slagits samman har antytts ovan. Det viktiga i detta sammanhang är att det rör sig om genuint omedvetna, driftsanknutna önskningar som hårbärgeras på dessa nivåer.

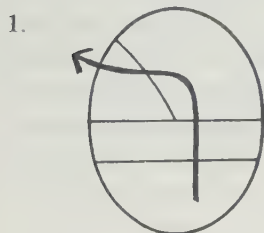
Utgångspunkten i föregående kapitel var ur observatörsperspektivet handlingar/utsagor, bakom vilka vi anar medvetna intentioner respektive omedvetna önskningar inom individen. Dessa tre komponenter kan nu ordnas enligt följande:

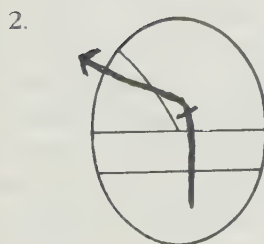
Med strecken A, B och C mellan komponenterna vill vi antyda relationer. Dessa relationer kan uttrycka överensstämmelse eller icke överensstämmelse vad gäller innehåll. För att vidare anknyta till den tidigare modellen kan sägas att de för observatören manifesta handlingarna/utsagorna antingen förmedlas via A eller via B eller via båda. I denna mening kan A och B jämföras med jagets exekutiva apparater. Dessa kan styras antingen av de medvetna intentionerna som hör jagets medvetna nivå till (A) eller av de omedvetna önskningar som hör detet eller överjaget till (B). Relationen C svarar slutligen mot jagets omedvetna nivå som avgör om en omedveten önskan skall beredas tillträde till medvetandet eller om försvarsmekanismer skall aktiveras. Eftersom varje relation kan uttrycka överensstämmelse eller icke överensstämmelse, följer logiskt, att åtta kombinationer är möjliga utifrån skissen ovan. Att i realiteten fler former är möjliga (impulser beskriver inte alltid hela sekvensen, olika försvar ger olika yttringar etc) kan vi här bortse från, eftersom syftet snarast är att ge exempel.

Till grundmodellen skall nu fogas en impuls som beskrivs med en pil. Ett tvärstreck på denna pil markerar en interferens. Om interferensen sker på jagets omedvetna nivå, avses en försvarsmekanism.

Om interferensen sker på jagets medvetna nivå, avses ett medvetet tillbakahållande av impulsen. En ny pil som utgår från den ursprungliga pilen avser derivat av olika slag.

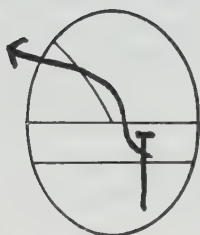
I detta fall råder full överensstämmelse mellan handling/utsaga, medvetna intentioner och omedvetna önskningar. De medvetna och omedvetna nivåerna är integrerade.

Denna figur uttrycker ett medvetet men misslyckat försök att motstå en impuls, man faller för en frestelse. Medvetandet kan vara lierat med den omedvetna önskanen, som kommer till uttryck. Subjektet är emellertid också medvetet om att detta strider mot gängse moralbegrepp och konventioner. Samtidigt som medvetet och

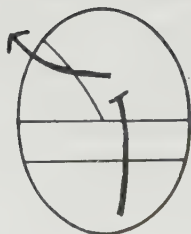
omedvetet är i överensstämmelse eller integration är det det omedvetna och inte det inhiberande medvetna som överensstämmer med handlingen/utsagan.

3.

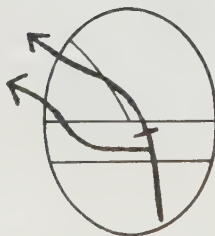
Den omedvetna impulsen sublimeras, det vill säga den avbryts inte helt. I lätt modifierad form blir den godkänd av jaget och leder till medvetenhet och faktisk tillfredsställelse. Även i detta fall råder överensstämmelse mellan medvetet och omedvetet. Den medvetna intentionen kommer till uttryck i handlingen/utsagan.

4.

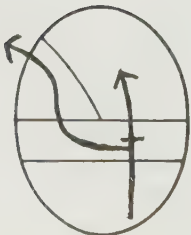
Den omedvetna impulsen når medvetandet i oförvanskad, överensstämmande form, men subjektet väljer att säga/handla på ett annat sätt, därför att det vill dölja den egentliga uppfattningen. Det råder integration mellan medvetet och omedvetet, men detta överensstämmer ej med den medvetna handlingen/utsagan.

5.

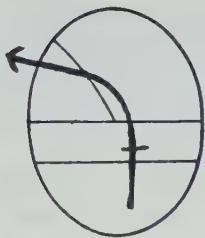
Detta kan liknas vid sk dubbla budskap. Ett medvetet och av försvar förvanskat budskap kombineras med ett renodlat omedvetet budskap. Här uttrycks en disintegration mellan medvetna och omedvetna nivåer.

6.

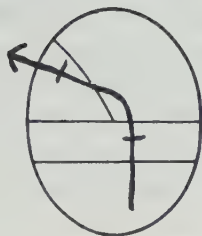
Ett klassiskt psykoanalytiskt fall av parapraxis. Den omedvetna avsikten kommer till uttryck innan den av försvar förvanskade medvetna intentionen når jagets exekutiva apparat. På grund av försvaren är också detta uttryck för disintegration mellan medvetna och omedvetna nivåer.

7.

Detta fall av disintegration innebär, att personen på grund av försvarsmekanismer tror sig handla helt i överensstämmelse med sina avsikter men samtidigt är helt omedveten om de verkliga bakomliggande önskningarna. Mellan medvetande och handling/utsaga råder överensstämmelse.

8.

Denna figur uttrycker samma som ovan men med den ytterligare komplikationen, att jagets exekutiva apparat inte förmår exekvera den medvetna avsikten. Man handlar fel, orden stockar sig, man räcker inte till etc. Med andra ord finns det ingen överensstämmelse alls mellan medvetet, omedvetet eller handling/utsaga.

Ur metodologisk synvinkel är några av dessa fall tämligen lätta att känna igen. I det *femte fallet*, med dubbla budskap, är båda budskapen manifesta, men genom att de är motsägelsefulla kan man sluta sig till att disintegration föreligger. Slutsatsen förutsätter att personen i fråga själv inte förefaller medveten om motsättningen. Det *sjätte fallet*, det vill säga yttringen av parapraxis, är lika uppenbart därigenom att personen, omedelbart efter det att den omedvetna intentionen givit sig till känna, försöker ändra den ursprungliga handlingen/utsagan med bortförklaringar etc. Även det *åttonde fallet* är uppenbart därigenom att manifestationen allmänt sett är inadekvat. Personen kan inte förklara sitt beteende eller uttrycker sin förvirring över det inträffade. Också det *andra fallet* är tämligen okomplicerat. Beteendet bryter mot både observatörens och personens moralkodex. Personen kanske rodnar, ber om ursäkt eller skäms, vilket naturligtvis har sin grund i att hon upplever en medveten konflikt mellan å ena sidan sina egentliga intressen och å andra sidan vad konventionen bjuder.

Det sublimerande *tredje fallet* utgör, vad gäller svårighetsgrad vid igenkännande, en mellanform därigenom, att det kan vara svårt att skilja från det sjunde fallet, dvs när det ädla intresset är resultat av ett regelrätt försvar som exempelvis reaktionsbildning. Frågor från observatören kan

emellertid avslöja, om beteendet är genuint tillfredsställande eller om det är pliktmässigt tillkämpat. Den person som verkligen sublimerar kan också många gånger vara beredd att tillstå den kvarvarande driftsmässiga komponenten i beteendet, vilket den försvarspräglade personen ihärdigt torde förneka.

Resterande fall är mer komplicerade. Vad gäller det *sjunde fallet* kan en analogi med neurolärans distinktion mellan symptomneuros och karaktärsneuros tjäna som utgångspunkt. I de fall personen, på samma sätt som symptomneurotikern, upplever sitt beteende som jagfrämmande, är det inte svårt att ana att något latent, omedvetet ligger bakom. Detta kan observatören utröna genom frågor. Vad som ligger bakom de manifesta uttrycken kan egentligen endast en terapi avslöja. I de fall personens beteende, på samma sätt som hos karaktärsneurotikern, är jagsyntont är problemet mer komplicerat. Endast påtagliga överdrifter i beteendet i förhållande till vad som förväntas kan på sikt få observatören att ana en disintegration. Återstår så fall ett och fyra. Den konsekvente lögnaren och den konsekvente sanningssägaren kan vara svåra att skilja åt. Det *fjärde fallet*, det vill säga den som medvetet väljer att hålla inne med den verkliga uppfattningen, kan efterhand hamna i inkonsekvenser. Sedan relationen till observatören blivit mera tillitsfull, kanske den verkliga uppfattningen kommer till uttryck. Det *första fallet* är mer konsistent över tid i sina beteenden, och det genuina lyser alltmer igenom. Naturligtvis kan inkonsekvenser förekomma men dessa tillstås och kan genom personens öppenhet integreras på en högre nivå.

Det vi nu beskrivit kan snarast ses som exempel på den mångfald betenden som är tänkbara.

I den tolkning av undersökningsmaterialet, som senare kommer att göras, är en helhetsbedömning i enlighet med vad som beskrivs i kapitel 4 utgångspunkt för kategoriseringen.

NOTER KAPITEL 2

1. I Purismans och Maozs undersökning var det just detta som hände. "Education and religiosity, predicted adjustment on largely the same basis, in such a way that religiosity added little or nothing to the predictive power of education alone", Purisman och Maoz 1977, sid 7.
2. Liedman 1977, sid 178 ff.
3. "Jag efterfrågar en övergripande teoretisk ram inom psykiatrin som tar in både det psykodynamiska och det existentiella perspektivet. Ännu star vi i början av en kamp med att överbrygga denna gräns". Feigenberg 1984, sid 4930.

4. Se t ex Lindemann 1979.
5. Överjaget, det vill säga samvetet och jagidealet, har ytterst sparsamt berörts i texten. Skälen till detta är dels att överjaget är den psykiska struktur som det bland psykoanalytiker råder minst konsensus kring (för en översikt, se Bellak et al 1973), dels att Freud (1938) pekat på att överjaget och jaget har en nära relaterad utveckling och att de när de arbetar tillsammans knappast kan skiljas åt. Överjaget utgör en tredje kraft som verkar mot jaget (tillsammans med detet och omvärlden) när det står i motsatsställning till jaget. Med Novey (1955) är det rimligt att hävda att jagidealet är jagsyntont och således kan inrymmas i det fält i figuren som kallats jagets medvetna nivå, medan samvetet (för Novey det egentliga överjaget) antingen är jagsyntont, det vill säga inryms på jagets medvetna nivå, eller är jagonalent, det vill säga hör till överjagets omedvetna nivå.

Material och metod

I det här kapitlet skall vi gå från teori till empiri. Vi har tidigare hävdad, att alla människor har en livsåskådning. Vi har också sagt, att livsåskådningsfrågorna blir viktigare under en personlig kris. Ett ur forsknings-synpunkt lämpligt tillfälle att söka kunskap om enskilda människors livsåskådningar borde därför vara att möta människor i kris.

Livsåskådningar förändras genom interaktion mellan tanke, erfarenhet och handlande. En del erfarenheter har troligen större betydelse för livsåskådningen än andra. Händelsen plötslig och oväntad död av nära anhörig kan antas utgöra en sådan situation av starkt traumatiserande karaktär. Sorgen kan ses som ett typexempel på en psykisk kris. Såväl inom stressforskningen som i den kristeoretiska litteraturen är den väl beskriven.¹ Traumat är den provokation, som möjliggör studiet av livsåskådningen och dess förändringar. Den psykiska strukturen utsätts för en extrem påfrestning. Försvaren omstruktureras, och ett rekonstrueringsarbete av den yttre och den inre verkligheten tar sin början. Men alla sörjer inte lika. Målet för denna undersökning är att pröva hypotesernas hållbarhet genom att försöka finna mönster i sorgprocessen och en därmed sammanhängande förändring av livsåskådningen.

MATERIAL

För att genomföra projektet var det nödvändigt att komma i kontakt med personer i traumatiska krissituationer. Den ursprungliga avsikten var att i samverkan med ett flertal kliniker vid ett centrallasarett få fram lämpliga personer för intervjuerna. Det första steget var en information till klinikens läkare i såväl muntlig som skriftlig form (se bilaga). Därefter informerades övrig vårdpersonal, som skulle komma att beröras av projektet. Vid informationen var det av särskild vikt att klargöra urvalskriterierna, vilka var följande:

1. Intervjupersonen skulle vara nära anhörig till en person som avlidit plötsligt och oväntat på sjukhuset eller under transporten dit. I materialet togs också med anhöriga till personer som avlidit innan ambulansen hunnit fram. Med nära anhörig avsågs make, maka, barn, förälder och syskon. Följande kriterier uppställdes. Med plötslig och oväntad död avsågs, att den avlidne skulle vara under 65 år och tidigare väsentligen frisk.² Av informationen till läkarna framgår (se bilaga), att dödsfallet kan betraktas som plötsligt i förhållande till en sjukdoms förväntade förlopp. I något fall hade den avlidne under många år haft en sjukdom, som aldrig bedömts såsom livshotande, och avlidit av helt andra orsaker. Dödsfallet bedömdes då som plötsligt och oväntat. I de fall där det funnits anledning till tvekan har den behandlande läkaren konsulterats för att få fastställt om dödsfallet kunnat betraktas som plötsligt och oväntat. Suicider och perinatale dödsfall undantogs. Den förra gruppens dödsfall är i och för sig oftast plötsliga och oväntade. Vanligen finns emellertid en förproblematik som leder till en komplicerad och svårtolkad situation, som påverkar sorgeprocessen för de efterlevande. De perinatale dödsfallen har uteslutits inte därför att sorgen skulle vara oviktig och händelsen lätt att komma över.³ Men förlusten av ett barn i perinatalperioden innebär en förlust av ett särskilt slag.⁴ De barn som avlidit och vars föräldrar ingår i denna undersökning, var födda 1975 och tidigare.

I vissa fall, när omständigheterna kring dödsfallet varit oklara, har rättsmedicinskt protokoll med angiven dödsorsak legat till grund för om den anhörige skulle komma med i undersökningen eller inte. Endast fem av 17 dödsfall skedde på sjukhus. Tio av intervjupersonerna var närvarande vid dödsögonblicket. Ofta har polisen varit inkopplad, vilket är rutin om dödsfallet inträffar utanför sjukhuset. Dödsfallets traumatiska karaktär sammanhängde inte bara med det faktum, att döden var plötslig och oväntad, utan ibland också förenad med svåra olyckor. I några fall är det polisen som har meddelat dödsfallet. I tre fall har olyckan lett till rättegång med åtal mot den som ansetts vållande.

2. Vidare skulle intervjupersonen vara i åldern 25 – 45 år och vara född i Sverige av svenska föräldrar. Detta motiverades av en önskan att i någon mån standardisera materialet och öka möjligheterna till en förståelse av intervjupersonernas sociokulturella miljö.

3. Intervjupersonen skulle ha en tillräcklig verbal förmåga för att en integrativ etisk relation skulle kunna upprättas.

Begreppet integritet har i detta sammanhang åtminstone två huvud-

betydelser. Den första ansluter nära till ordets etymologiska innebörd (hel, orörd respektive helhet, orördhet). Den andra betydelsen är snarast metaforiskt relaterad till den förra. En person eller relation kan uttrycka hederlighet, omutlighet och opaverkbarhet.⁵ I uttrycket ligger också att intervjun uppfattats som ett samspel mellan intervjuare och respondent, där båda är aktivt deltagande parter.⁶

Undersökningen sträcker sig över två år. Det första året skedde dödsfallet, och den grundläggande materialinsamlingen. Paföljande år hölls uppföljningssamtalet. Samtliga de anhöriga som under tiden mars – oktober år 1 uppfyllde kriterierna finns med i undersökningen. Ursprungligen var avsikten att endast 8 – 10 personer skulle ingå.⁷ Av olika skäl, bl a av rädsla för bortfall, fördubblades antalet. Sedan kontakten väl etablerats, var det svårt att bryta den. Av det skälet genomfördes hela forskningsprogrammet med samtliga 19 intervjupersoner som ingår i undersökningen. Dock var det nödvändigt att välja om flera personer från samma familj skulle ingå eller inte. Fyra personer i undersökningen är med lika fördelning relaterade till två personer som avlidit. Personerna fördelar sig som följer: Av tio kvinnor har sju mist en make och tre ett barn. Av nio män har fyra mist en maka, tre ett barn, en en far och en en bror. De anhöriga fördelar sig åldersmässigt så att åtta personer är födda på trettioalet, nio personer är födda på fyrtioalet och två personer på femtioalet.

METODER

Kunskap om den psykiska strukturen kan erhållas på flera sätt. De insamlingsmetoder som kommit till användning i denna undersökning är 1) intervjuer 2) observationer samt 3) tester och självskattning.

1. Intervjuer

De fullständigt dokumenterade samtalen har genomförts med hjälp av en intervjuguide med 76 styrfrågor (se bilaga). Samtalen hölls i hemmet, främst för att den invanda miljön skulle bidra till en trygg samtalssituation. Detta gav också en uppfattning om boendemiljö och hemmets symbolinnehåll.⁸ Samtalen har a ena sidan styrts av frågorna, a andra sidan haft en fri och öppen karaktär. Syftet har varit att na en balanspunkt

mellan undersökningens behov av att täcka av en rad ämnesområden och ambitionen att låta den intervjuade i sitt ämnesval styra samtalen. Efter hand utvecklades en förmåga att mera följsamt fånga upp associationer och tankar hos intervjupersonen för att därmed, även om det blev hopp i instrumentet, täcka av ett område, när intervjupersonen själv tog upp det. Det är självfallet också av betydelse *hur* en fråga ställs. Frågorna har vävts in i samtalet så att de endast undantagsvis framstår som direkta frågor. Samtalen har haft stora likheter med det terapeutiska samtalet. Intresset har hela tiden fokuserats på intervjupersonen med hjälp av empatiskt lyssnande.⁹ Denna "ojämlikhet" i relationen har respondenten accepterat. Man har haft en förståelse för, att det handlat om en undersökning, men också haft egna behov av att få mycket samtalsutrymme.

Ett klart uttalat (se informationsbrevet) men sidoordnat syfte med samtalen, var att de skulle fungera stödjande för intervjupersonen. Samtalen har inneburit en viss möjlighet till hjälp med krisbearbetningen för dem som ingått i undersökningen. Intervjupersonens behov av att få bearbeta sorgen har så långt möjligt tillgodosetts. För sorgebearbetningen har inte minst de existentiella frågorna varit av stor betydelse. Den anhöriges behov och undersökningens syfte har därför till stora delar sammanfallit. De instrumentguideade samtalen har dock varit mera interpreterande och analytiskt hållna än direkt stödjande. En tidigare befärad konflikt mellan olika roller och terapeutiska förhållningssätt har emellertid inte vallat problem.¹⁰ De sk intervjuareffekterna har med den använda metodiken varit en lika viktig del av processen som i en terapeutisk situation.¹¹ Dessa effekter vare sig kan eller bör elimineras. Vad som däremot är viktigt är att veta hur de fungerar och se deras betydelse i samtalen.¹²

Intervjuguide. Utvecklandet av intervjuguiden inleddes med att ett provisoriskt kategorischema över komponenter i livsaskadningar sattes upp och bröts ned i existentiella frågor av en mer vardagsnära och konkret karaktär. Trots detta blev instrumentet för abstrakt och svarhanterligt. Den egentliga undersökningen föregicks av ett antal provintervjuer. Dessa skedde med personer, för vilka kriterierna i stort sett stämde med de kriterier, som fastställts för intervjupersonerna. Dessa samtal hölls inom en månad efter dödsfallet. Det visade sig att dessa personer endast i en begränsad omfattning reflekterade över teoretiska livsaskadningsfrågor. Dessa samtal gav en första erfarenhet av att de etablerade ideologiska systemen av religiös eller politisk art endast i ringa grad

förefaller påverka enskilda människors livsåskådningar. Att frågor kan vara för svåra är uppenbart. Å andra sidan tycks ingen fråga vara för enkel att ställa. Det finns inga självklara svar. Flera gånger har "självklara frågor" fått oväntade svar, som bidragit till att öka förståelsen av intervjupersonen.

Det är viktigt att påpeka att frågorna i intervjuguiden lika ofta var avstämningpunkter som direkta frågor. Ibland har de varit ett stöd för minnet eller omformulerats allt efter situationens krav. Fråga 29 (rollförskjutningar efter traumat och upplevelser av den egna rollen) har, i den mån den alls kommit upp som en direkt fråga, kanske haft formen: vad tycker du har blivit annorlunda sedan han/hon dog? Hur har det förändrat din livssituation och förhållandet till människor omkring dig? Ofta har motsvarande information kommit fram i samtalen utan att frågan direkt behövt ställas.

Instrumentets viktigaste syfte var att ge underlag för en förståelse av intervjupersonens manifesta och artikulerade livsåskådning. Samtalen gav också möjlighet att tolka drag i personligheten liksom tidigare livserfarenheters betydelse. Frågorna om barndomen och uppväxtförhållandena tar sikte på detta. De tidiga relationernas betydelse och utveckling liksom andra viktiga vuxenrelationer har fått särskild uppmärksamhet.

Instrumentet bygger på antagandet, att livsåskådningen måste tolkas utifrån flera nivåer i personligheten. Mellan dessa nivåer finns inga skarpa gränser. Två vägar bedömdes vara framkomliga. Den ena beaktar den manifesta, verbala nivån. Samtalen måste därför täcka av en rad områden, för att på så sätt undersöka förekomsten av fragment eller sammanhängande idéblock som kunde relateras till etablerade livsåskådningar. En annan väg syftade till att första livsmönster och vanor för att därur, delvis tillsammans med intervjupersonen, finna normer och ideal som bidragit till att forma tillvaron på ett visst sätt. I enlighet med vad som tidigare sagts kan en handling svara mot en viss livsåskådnings normer utan att detta för den skull är medvetet för den person som utför handlingen. Det finns å andra sidan en rad normativa ideal som tillåts förbli just ideal på en kognitiv nivå med liten förmåga att identifiera och legitimera enskilda handlingar eller påverka individen i det konkreta valet. Annorlunda uttryckt handlar det beskrivna förfaringssättet om en analys av sambanden mellan det manifest uttryckta i förhållande till det latent medvetna och det latent omedvetna.

Även om det förhåller sig så, att de flesta livsåskådningsfrågor befinner sig på en teoretisk nivå, som gör att de känns verklighetsfrämmande och ovana att samtala om, är det ändå klart, att vårt språk och vår vardag är genomsyrade av ställningstaganden, och påståenden som kan relateras till instrumentets samtliga teoretiska områden. Vardagliga formuleringar och ordspråk, liksom handlingar, uttrycker ett ställningstagande, som är mer eller mindre medvetet.

Ett viktigt ställningstagande i det första utkastet till livsåskådningsinstrumentet var, om endast de delar av livsåskådningen skulle beaktas, som intervjupersonen själv tog upp och som hon själv uppfattade som relevanta för sin livsåskådning. Detta skulle, som tidigare sagts, innebära en insnävning av forskningsuppgiften. Alternativet var att tillsammans med intervjupersonen även tolka de utsagor av livsåskådningskaraktär, som kanske tidigare inte formulerats. Förlusten av en nära anhörig kan innebära ett ifrågasättande av det självklara, av den knappt medvetna livsåskådningen.¹³ Samtalet blir den akt, i vilken livsåskådningen växer fram och förtydligas.¹⁴ Erfarenheter av undersökningen bekräftar, att samtalen i stor utsträckning haft denna funktion. Av så gott som samtliga personer har livsåskådningsfrågor endast i mycket ringa omfattning tidigare beaktats. Sorgen i kombination med samtalens inriktning har gjort dem viktigare.

I instrumentet medtogs en rad frågor av utpräglad filosofisk karaktär som t ex frågan om verklighetsuppfattningen, kunskapssynen och människouppfattningen. Samtliga dessa frågor ingår som "huvudelement i den allmänna strukturen" i åtminstone två av de dominerande livsåskådningarna i vår tid, kristendomen och socialismen. De återfinns också helt eller delvis i de flesta stora ideologier och idésystem.¹⁵ Verklighetsuppfattningen kan anses som grundläggande för livsåskådningen. Vad existerar och i vilken mening? Finns det någonting som kan bestämmas som tillvarons innersta natur? Men i nära anslutning till denna finns de frågor som rör kunskapens legitima grund. På vilken kunskap bygger personen sitt handlande? Vilka auktoriteter åberopas, och vad ger legitimitet åt olika kunskapskällor? Vilken betydelse har det självupplevda visavi andra människors kunskap?

En viktig fråga gällde intervjupersonens uppfattning om möjligheten att förändra sin egen livssituation. Den frågan har ofta samband med hur man uppfattar förändringar på samhällselig nivå. Frågan om den fria viljan är en viktig del av människosynen. Värdeontologiska frågor togs också

med för att ge möjlighet till en förståelse av vari ett eventuellt människovärde är grundat. Ytterligare frågor som finns med i instrumentet hör hemma inom etiken, i synnerhet den normativa etiken, och dess konsekvenser för samhällssynen.

Möjligheten av ett liv efter detta (fråga 60) och Vad är en människa? (fråga 61) är centrala teman inom livsåskådningsdebatten. Ändå var det svårt att finna lämpliga formuleringar och exempel till intervjuerna. En framkomlig väg var att tala om mänskliga behov och metoder i uppfostran. Men också livsstilar och ideal så som de kommer till uttryck i olika media ger en uppfattning om människosynen. Frågan huruvida det finns något som ger människan en särställning i skapelsen (62 och 63) formulerades för att täcka in något av spänningen humanism och ekosofi. Fråga 64, När man handlar rätt, hur handlar man då? och fråga 65 har med få undantag gett ett mycket magert resultat. Bokstäverna M, I, H och K i fråga 65 står för motiv, intention, handling och konsekvens.¹⁶ Omkring den frågan gick det möjligen att samtala om traditionens betydelse med avseende på givna värden i förhållande till krav på förändring.

Av informativa och terapeutiska skäl, var *de första fem frågorna* i instrumentet en naturlig början till samtalen. De anknyter till förlusten. Vad är det som har hänt? Hur ser reaktionen ut? Vad kommer det att få för konsekvenser för de anhöriga? Frågorna under rubriken *traumats påverkansbetydelse*, har delvis tillkommit i samarbete med socialmedicinska kliniken vid Regionsjukhuset i Örebro. Fråga 9, Hur har livet tidigare gestaltat sig? Är traumat en "förklarlig del" i ett tolkningsmönster?, kan sägas vara ett första försök att fånga in ett grundläggande drag i en människas livsåskådning. Ser hon samband mellan olika händelser i sitt liv, och hur ser de sambanden ut enligt hennes egen tolkning? Är det möjligt att utse någon agent eller medveten vilja bakom det som skett?¹⁷

Under rubriken *Levnadshistoria* var avsikten att fånga in några viktiga drag i uppväxtförhållandena. Tidiga erfarenheter liksom de nära relationernas kvalitet har stått i fokus för intresset.¹⁸ Under rubriken *Livssituation före traumat* har ett antal frågor ställts för att kartlägga social nivå, aktivitetsgrad och upplevelse av delaktighet i samhället. I Jeja Pekka Roos' artikel *Levnadssättsforskning och typer av levnadssätt* finns en omfattande matris, i vilken han utvecklar en rad livsstilar bl a med hjälp av Allardts tre begrepp att ha, att älska, att vara. I samma modell har han också arbetat in de av Hans L Zetterberg använda dimensionerna passivitet, aktivitet samt hemcentrering/verksamhet eller interaktion utanför

hemmet. Roos' schema kom aldrig till systematisk användning i undersökningen men hade ändå en betydelse för att förstå intervjupersonernas sociala verklighet före traumat. Frågorna om arbetets art och mening bygger på en sammanfattning av kunskapen om effektivitetskrav och hälsorisker i arbetslivet.¹⁹

Under rubriken *Självbild och egobestämning* finns ett antal frågor, som vad gäller det teoretiska innehållet likaväl skulle kunna återfinnas bland de existentiella frågorna. Skälet till att de tagits med här är att tolkningen främst ägnats den psykodynamiska aspekten i svaret. Fråga 41, manifest dröminnehåll, togs med för att i samtalen kunna anknyta till drömmarnas betydelse. En viktig bearbetningsmöjlighet finns i drömmen.²⁰ Vid utarbetandet av frågorna under rubriken *individen och samhället* var Steven Lukes teorier om självbild och samhällssyn av betydelse.²¹ Almond – Verbas arbete "The Civic Culture", där "citizen efficacy", självkänsla och självtillit, utpekas som den avgörande faktorn bakom politisk och social aktivitet, ligger till grund för flera av frågorna inom avsnittet. Ett annat arbete är Robert Dahls "Who Governs?" där sambandet mellan självtillit och politiskt deltagande tydliggörs.²² "Det är dynamiken mellan å ena sidan erfarenheter och strategier, å andra sidan självbild och samhällsbild, som formar möjligheterna till bestående engagemang och deltagande."²³

De existentiella frågorna har funnits med i alla samtalen. Nyckelfrågan står först, nummer 55, och handlar om livets mening. Uttalad eller inte har den frågan funnits med från det första till det sista mötet med intervjupersonerna. De filosofiskt existentiella frågorna placerades sist i instrumentet för att en fungerande samtalsrelation dessförinnan skulle hinna byggas upp. Försiktigheten visade sig ogrundad, eftersom de flesta frågorna i avsnittet kommit upp spontant under tidigare samtal.

Frågorna vid *uppföljningssamtalet* syftade till att ge underlag för en bred helhetsbedömning av intervjupersonens livssituation drygt ett år efter förlusten. En systematisk återanknytning till tidigare frågor i instrumentet har inte gjorts. Några frågor har på nytt tagits upp. Förändringar i livsåskådningen liksom sociala förändringar behandlades. I förhållande till intervjuguiden gjordes ett antal tillägg. Ytterligare frågor om hälsostatus togs med, liksom användningen av farmaka. Hade intervjupersonen under det gångna året sökt hjälp för att klara sin sorg? Ytterligare frågor beaktar de ekonomiska förändringarna, liksom de sociala konsekvenserna av den förändrade livssituationen. I anslutning därtill ställdes

också frågan om intervjupersonen funnit någon ny partner. En viktig fråga som tillkom rörde sorgen som livserfarenhet. Vad hade den lett till? Hade den förändrat livsåskådningen i några viktiga avseenden?

2. Observationer

Observationerna har kompletterat intervjuerna såväl vad gäller den ickeverbala kommunikationen²⁴ som den livsåskådning som manifest men oftast omedvetet kommer till uttryck i den observerbara miljön. I metodlitteraturen finns detaljerade anvisningar om hur observationer kan göras och dokumenteras.²⁵ De observationer som gjorts har varit mindre precisa och systematiska än i undersökningar, där observation är den huvudsakliga metoden för datainsamling. Iakttagelserna har dock varit viktiga som komplement. Inte endast materiella förhållanden har iakttagits. I synnerhet det första samtalet gav en bild av attityder och relationer familjemedlemmarna emellan. I det intervjuinstrument som användes vid samtalen finns flera observationspunkter angivna (se bilaga).

3. Tester och självskattning

I den ursprungliga designen fanns inga forskningstest med. Gradvis växte dock insikten om möjligheten att med hjälp av test öka tilltron till den bedömning samtalen gett underlag till. Tre test kom att användas. De är av något olika karaktär. GKT är ett gestaltkompletteringstest, som i föreliggande version tolkas i psykoanalytiska termer. Testet mäter kreativitet och jagstyrka. DMT är ett försvarsmekanismtest (Defense Mechanism Test), som bl a vilar på psykoanalytisk grund. DMT genomförs med hjälp av takistoskop med gradvis ökande exponeringstider från en subliminal presentation till sådana tider att en korrekt varseblivning skall vara möjlig. Testen genomfördes av författaren efter instruktioner. Likartade testsituationer eftersträvades. Testen genomfördes i intervjupersonernas hem i direkt anslutning till uppföljningssamtalet.

The Modified Expanded Texas Inventory of Grief²⁶ är ett självskattningsinstrument, som använts för att beskriva sorgeförlopp. Instrumentet vidareutvecklades inom forskningsprojektets ram. Enkäten, som innehåller 32 påståenden, till vilka intervjupersonen skall förhålla sig med hjälp av en femgradig skala, skulle ifyllas av intervjupersonen och

återsändas inom en vecka. Testen och självskattningsinstrumentet redovisas i appendices samt i slutet av kapitel 6.

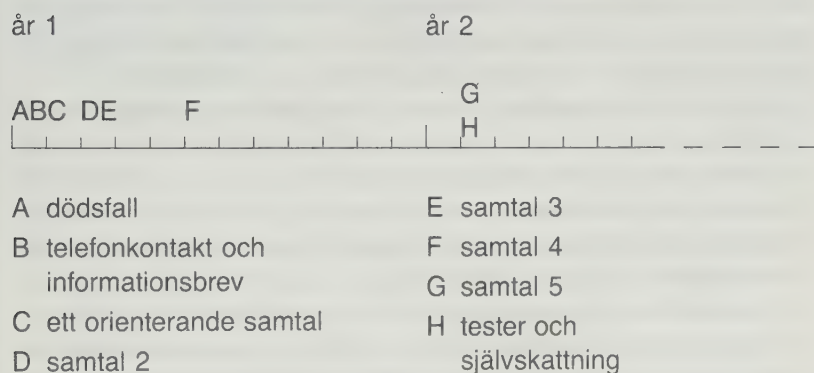
UNDERSÖKNINGENS GENOMFÖRANDE

Undersökningen avsågs pågå den tid som erfordrades för att följa intervjupersonerna under drygt ett års tid.²⁷ I inget fall skedde det uppföljande samtalet närmare än tre veckor efter årsdagen av dödsfallet.²⁸ När i tiden uppföljningssamtal skulle hållas var en bedömningsfråga. Om nyorienteringsfasen saknar en bortre gräns, vilket förefaller vara ett rimligt antagande,²⁹ är det nödvändigt att bestämma sig för en tidpunkt som är rättvis mot intervjupersonen och teoretiskt sett någorlunda väl förankrad.³⁰ Denna undersökning tyder på att ett år är en tillräcklig tid för att kunna uttala sig om sorgens förlopp och traumats konsekvenser för den enskilde.³¹

Två förändringar av betydelse för materialinsamlingen gjordes. Ursprungligen avsågs, att den behandlande läkaren skulle informera de anhöriga om projektet. De flesta dödsfall, som karaktäriseras som plötsliga och oväntade, sker emellertid inte på vårdavdelningarna. De passerar istället genom akutintaget och går i många fall vidare till intensivvården. Efter samråd med dessa enheter togs kontakt med den anhörige per telefon. Därefter översändes den skriftliga informationen (se bilaga).³² En andra åtgärd för att underlätta materialinsamlingen var att höja åldersintervallet till 55 år.

Kontakten med samtliga 19 intervjupersoner har (med undantag av fem samtal) utgjorts av samtal i hemmen samt telefonsamtal. Efter det att intervjupersonen fick den skriftliga informationen, togs kontakt per telefon för att bestämma tid för ett första sammanträffande. Detta skedde inom några veckor efter dödsfallet. I flera fall fanns det någon annan anhörig närvarande vid det första samtalet. Detta samtal hade främst en orienterande och stödjande karaktär. Det utmynnade i att tid fastställdes för nästa sammanträffande. Under det första samtalet, som först i efterhand dokumenterades med hjälp av minnesanteckningar, informerades ytterligare om projektets syfte, om hur materialet skulle användas, samt om att flera samtal skulle komma att dokumenteras medelst bandupptagning. Därpå följde två samtal som i genomsnitt varade en och en halv timme. Samtalen täckte av så gott som samtliga de första 65 punkterna i

intervjuguiden. De hölls undantagslöst inom tre månader efter dödsfallet. Det fjärde samtalet, som skedde c:a ett halvt år efter dödsfallet, dokumenterades med minnesanteckningar. Syftet med detta samtal var att få en avstämningspunkt för att bedöma om den bild de tidigare samtalen gett fortfarande stämde. Detta samtal fanns från början inte med i projektets uppläggning men hade sannolikt betydelse för att bevara relationen och eliminera bortfall i slutet av undersökningen. Efter halvårssamtalet gjordes en samlad bedömning av hela materialet.⁵³ Under det andra t o m fjärde samtalet var ingen annan närvarande i hemmet. I samtliga fall har kontakt hållits med intervjupersonen per telefon såväl före som efter halvårssamtalet. Strukturen i den kliniska undersökningen framgår av följande skiss.

I flera fall har det varit nödvändigt att bygga ut kontakterna med ytterligare samtal som inte har dokumenterats. Dessa samtal har till skillnad från de dokumenterade huvudsakligen haft en terapeutisk inriktning. Avsaknaden av bandspelare vid dessa tillfällen har av några känts som en lättnad. Initiativet till dessa stödjande samtal har tagits av intervjupersonen själv, och i något fall av någon närstående person, som känt till undersökningen. För den händelse någon intervjuperson skulle behöva ett mera omfattande terapeutiskt stöd eller kontakt med läkare, fanns under hela den kliniska fasen garantier för att sådan hjälp skulle kunna erhållas.

Ett och ett halvt år efter att projektet påbörjats, avslutades den empiriska fasen med det sista uppföljningssamtalet. 94 samtal hade då hållits med 19 personer. Samtliga 19 personer accepterade GKT- och DMT-testen. En person återsände enkäten utan att ha besvarat frågorna men med en motivering till varför detta inte skett. Frånvaron av bortfall kan möjligen tolkas så, att deltagande i undersökningen snarare upplevts som ett stöd och en hjälp i sorgearbetet än som en ytterligare belastning i en svår situation. Detta har till någon del lindrat den ofrånkomliga känslan hos mig själv att i eget intresse ha dragit fördel av andra människors lidande.

MATERIALBEARBETNING OCH TOLKNING

Det dokumenterade intervjumaterialet omfattar c:a 1 100 sidor. Till detta kommer minnesanteckningar från de övriga samtalen. Viktiga citat har kodats utifrån en ämnestematik. Denna beaktade särskilt

- 1) upplevelse och handling omkring dödsfallet, begravning och gravskick
- 2) krisintensitet och omgivningens reaktioner
- 3) manifest livsåskådning
- 4) sociala konsekvenser, ekonomi, boende, nätverk, arbete
- 5) framtidsbild, subjektiv bedömning
- 6) levnadsförändringar, vardagsrutiner, hemmet, arbetet, fritiden.

Tematiseringen möjliggjordes tack vare modern ordbehandlings-teknik. Varje citat har en kodbeteckning så att det går att återfinna i den utskrivna samtalsdokumentationen. All dokumentation blev omedelbart avidentifierad för att skydda intervjupersonernas anonymitet. Ingen annan än jag själv har vetskap om vilka som ingår i undersökningen.

Den första materialbearbetningen tog sikte på sorg och sorgereaktioner och redovisas huvudsakligen i kapitel 4. I en andra materialbearbetning har de livsåskådningsfrågor beaktats som kommit upp i samband med sorgen. Dels handlar det om generella iakttagelser och återkommande temata, dels likheter och olikheter i livsåskådningarna. Detta material presenteras i kapitel 5. I konsekvens med livsåskådningsdefinitionen har, förutom den manifesta, verbala livsåskådningen, även praktiken beaktats. Samtidigt med detta har förändringar i känslouttryck och

sorgintensitet vägts in. Förutom livsåskådningens manifesta uttryck har särskild vikt lagts vid att förstå dess individuella funktion och latent innehåll samt förändringar i livsåskådningen under den tid kontakten varat.

Den tolkning som gjorts av materialet bygger på flera källor: bandupptagningar, utskrifter av banden, och för min egen del minnen och känslor förknippade med samtalstillfällena. Banden har endast använts som komplement om någonting varit oklart i utskriften. Tonfall och nyanser i uttryckssätt är svåra att återge i skrift, även om denna, vilket torde framgå av citaten, varit ytterligt exakt och följt replikskiftet också med felsägningar och dialektala inslag. Tolkningen bygger också på observationer som finns dokumenterade som minnesanteckningar. För att göra en oberoende prövning av tolkningen användes testen, vars resultat styrkte den tidigare bedömning som gjorts.

Att tolka

Vilken tolkning är då riktig? Av semantiken och kommunikationsteorin vet vi att ord har olika betydelse beroende på i vilket sammanhang de används.³⁴ Ibland är mångtydigheten önskvärd, men för att kunna hävda riktigheten i en tolkning, är det nödvändigt att kunna innehållsbestämma det språkliga uttryck tolkningen grundar sig på. Att påstå att en människa är materialist kan i ett sammanhang betyda att hon har en viss livsstil, i ett annat att hon intar en filosofisk ståndpunkt. Med en riktig tolkning behöver man inte alltid nödvändigtvis avse en och samma sak. Ibland kan det vara klokt att byta ut ordet sann mot rimlig eller att tolkningen är i enlighet med språkreglerna eller att den är fruktbar, för att ta några exempel.³⁵ För historiska och sanningssökande tolkningar menar Dahl och Trankell att det är rimligt att skilja på korrespondens-kriterier och koherens-kriterier.³⁶ Det förra kriteriet avser, att den föreslagna tolkningen skall gå att förena med välkända förhållanden och bestyrkta hypoteser och att den tolkning man väljer skall vara den enda, som är förenlig med dessa förhållanden och hypoteser. Koherens-kriteriet innebär, att den föreslagna tolkningen skall vara motsägelsefri och bidra till att skapa helhet och sammanhang. Här har koherens-kriteriet varit mest relevant.

Rent metodiskt är det klokt att skilja på tolkning som process och tolkning som resultat av en process.³⁷ Varje samtal kan ses som en

tolkningsprocess. Utifrån tidigare möten finns en förförståelse av intervjupersonen. Denna preliminära bild kan ge underlag till en tolkningshypotes. Under samtalet modifieras och förtydligas den bilden. Delvis sker det med hjälp av ett antal tekniker, utvecklade inom psykoanalytisk teori, som syftar till en ökad förståelse. Till dessa tekniker hör klargöring, konfrontation och tolkning. Klarifiering kan både vara ett medel och ett mål.³⁸ Målet är att genom förtydliganden och bekräftelser vinna klarhet i vad intervjupersonen avser med yttrandet. Därvid kan själva förtydligandet bli ett medel till ökad självinsikt och samtidigt bidra till att skapa en atmosfär av förståelse och empati. Konfrontationen, och i synnerhet tolkningen i psykoanalytisk mening, kan däremot upplevas provocerande och bör därför för att inte vålla skada användas med stor urskiljning.³⁹ Eftersom tolkning huvudsakligen förekommer vid insikts-terapi och mera sällan i stödterapi, är denna teknik inte särskilt företrädd i vår egen undersökning. Av forskningsetiska skäl har det också varit angeläget att finna en avvägning mellan undersökningens krav och hänsyn till intervjupersonerna.

Det vi nu sagt om det undersökande, terapeutiskt hållna samtalet och dess tolkning, ligger nära den förståelsemodell Karl-Otto Apel konstruerat. Han ser den psykodynamiska processen som en hermeneutisk kunskapsakt.⁴⁰ Carl Leche har på ett liknande sätt beskrivit själva förståelsen i den hermeneutiska fasen av en psykoanalys som en "good-reason essay, en integration av handling goda grunden för den och rationalitetsprincip".⁴¹

Hermeneutikens kunskapssyn är dynamisk. Helheten påverkar delarna som påverkar helheten, som därmed förändras så, att förutsättningarna för tolkningen av delarna blir annorlunda och så vidare. Huruvida detta är ett cirkelfenomen⁴² eller bör ses som en utvecklingsspiral, har diskuterats i den hermeneutiska litteraturen. Den senare tolkningen förefaller onekligen öppnare. Samspelet är inte enbart beroende av växel-spelet mellan tolkaren och det tolkade materialet, utan också av impulser som tillförs från andra håll. Av detta skäl är det omöjligt att gå tillbaka till en tidigare tolkning eftersom förutsättningarna under tiden förändrats. Processen är irreversibel. Samtalen för kunskapen framåt i en växelverkan mellan empiri och tolkning av materialet utifrån de preliminära antaganden som legat till grund för undersökningen.

Utifrån detta schema har undersökningen bedrivits. Efter varje samtal har intervjuerna skrivits ut och analyserats inför nästa samtal. Det har

gjort det möjligt att återvända till tidigare frågor som ytterligare behövt bearbetas. Tidigare tolkningar har bekräftats eller avvisats.

Efter halvårssamtalet gjordes en övergripande materialanalys, som i sin tur legat till grund för kategoriseringen och den vidare teoriutvecklingen. Denna tolkning byggde på ett omfattande material. De metoder som i detta skede kom till användning i undersökningen kan närmast beskrivas som en textkritisk analys.¹³ Den grundläggande teorin och arbetssättet har likheter med Jan Bärmarks och Lennart Nilssons biografi över Poul Bjerre. I båda fallen handlar det om psykoanalytisk teori använd i syfte att tolka en persons livsåskådning.¹⁴ Bärmark och Nilsson har i Habermas' och Ricoeurs efterföljd använt sig av en försoningens och misstankens hermeneutik.¹⁵ Försoningens hermeneutik syftar till att förstå en människas tankevärld så långt möjligt är på hennes egna villkor. För detta fordras en förståelse av personens livsförhållanden och kulturella miljö. Det är ett slags inifrånperspektiv där man lär känna vanor och värderingar med hjälp av inlevelse. Misstankens hermeneutik tar vid där försoningens hermeneutik ger allt för många obesvarade frågor. För att komma vidare var man tvungen "att gå bortom det i texterna uttalade för att fylla igen luckor och förklara motsägelser".¹⁶

FORSKNINGSETISKA ÖVERVÄGANDEN

Forskningsetiska frågor har fått ökad betydelse, bland annat som en följd av den etiska debatt som förts inte minst inom vårdsektorn.¹⁷ Inga projekt är etiskt neutrala. Detta gäller oberoende av forskningsansats. När forskning bedrivs på människor, oavsett om det gäller observationer, intervjuer, psykologiska tester eller medicinska experiment, blir de etiska frågorna särskilt överhängande. Ett nyckelord i lagstiftningen är integritet. Det är den enskilda individen som skall skyddas mot kränkningar och övergrepp av skilda slag. Rätten till anonymitet liksom rätten till självbestämmande slås fast. Men forskning handlar just om att söka kunskap, systematisera den och publicera den. Två intressen kommer därför att kollidera, undersökningspersonens och forskarens. Etiken är nödvändig för att mellan dessa intressesfärer bana en framkomlig väg, som tillvaratar båda parter intressen. Alltifrån uppläggnings-, informations-, materialinsamling-, bearbetnings- till publiceringen har intentionen varit att följa de forskningsetiska regler som kan sammanfattas

under rubrikerna: sanningsprincipen, hederlighetsregeln, informationspliktsregeln, samtyckesregeln, tystnadspliktsregeln, förvaringsregeln samt reglerna för publicering.⁴⁸ Vissa av dessa regler har varit enkla att följa, andra har inneburit svåra avvägningar. Varje forskare kan riskera konflikter mellan olika roller och regler.⁴⁹ I den kliniska livsåskådningsforskningen måste en avvägning göras mellan samtals terapeutiska ambition och det kunskapssökande intresset. Detta kan uppfattas som en rollkonflikt. En regelkonflikt som ännu inte är löst berör de forskare som har en särskilt lagstadgad tystnadsplikt⁵⁰ och som bedriver hermeneutisk forskning i den betydelsen, att datainsamlingen gjorts "med hjälp av språket i dialogens form".⁵¹

Varje forskningsprojekt har flera intressenter. De etiska hänsynstagnaderna gäller inte endast undersökningspersonerna. När ett befintligt material skall presenteras, måste ett urval ske. Principerna för urvalet måste klart redovisas. I denna undersökning har en avvägning gjorts mellan läsarens berättigade krav på att kunna bedöma urvalet och sättet att använda materialet, samtidigt som hänsyn tagits till intervjupersonernas integritet. Av flera skäl, inte minst materialets omfattning, har det varit omöjligt att återge hela intervjuer. Det etiska ansvaret åvilar därför till sist forskaren att så presentera materialet, att urvalet ger en rättvisande bild av den totalitet av vilket det utgör en (representativ) del, samtidigt som intervjupersonens integritet respekteras. En annan avvägning har gjorts vid kategoriseringen av materialet. De exempel som valts för att beskriva särskiljande drag i livsåskådningarna är representativa för såväl sin kategori som de personer som bedömts tillhöra den. Detta innebär att citat, som lösryckta ur sitt sammanhang skulle varit väl så illustrativa, inte tagits med.

NOTER KAPITEL 3

1. Lazarus och Folkman talar om händelser "outside individual control, as in the death of a loved one". Lazarus och Folkman 1984, sid 13.
2. SOU 1979:21.
3. Andersson Wretmark 1979.
4. Laurell-Borulf 1982, sid 13.
5. Hermerén 1986, sid 150.
6. Berner Öste 1961, sid 124.
7. Antalet personer i en undersökning är beroende av de teoretiska överväganden som ligger till grund för forskningen. För randomiserade studier med anspråk på generaliserbarhet krävs ett större antal än för den undersökning som arbetar med hermeneuti-

- ska metoder. Idealet förefaller vara den beskrivning som har sådana kvaliteter "att det individuella hos människan förallmänsligas just därför att hon är så individuell". Citat från Janik och Toulmin 1986, sid 109.
8. Denna punkt liksom en rad andra frågor, som gäller den metodiska uppläggnings av undersökningen, ansluter till Bogdan och Taylor 1975.
 9. Dewald 1976, sid 80 ff. Feigenberg 1977, sid 140 ff.
 10. För en utförligare diskussion om terapeutiska inslag i relationen intervjuare – intervjuad, se Dahlström 1970, sid 41.
 11. Intervjuareffekterna motsvaras inom psykoterapi av begreppet motöverföring. Den har "sitt upphov i omedvetna tendenser hos terapeuten, vilka gör att han reagerar mot patienten på sätt som i viss utsträckning är inadekvat till hur den terapeutiska relationen i verkligheten gestaltar sig". Dewald 1976, sid 150. Jfr Holm 1985.
 12. Jfr Wikström 1975, sid 56.
 13. "Endast genom att ifrågasätta vår världsbild kan vi upptäcka den". Söderfeldt 1985, sid 25.
 14. Samtal med Håkan Törnebohm, Göteborg 1984 05 03.
 15. Stevenson 1979, sid 19.
 16. Blomquist 1971, sid 48.
 17. Fråga 9, liksom fråga 34, är påverkad av Pruyers bok, *The Minister as Diagnostician*. Pruyer har utvecklat en rad diagnostiska frågor för förståelse av en människas livsåskådning. "The diagnostic task is to assess whether a person feels fundamentally embedded or estranged, open to the world or encapsulated, in touch or isolated, united or separated". Pruyer 1976, sid 74.
 18. Frågornas innehåll påverkades av Marianne Cederblads installationsföreläsning med rubriken *Det sårbara barnet – uppväxtvillkor och psykisk hälsa* (Cederblad 1984). Cederblad bygger delvis på den "Circumplex Model of Marital and Family Systems", som David Olson m fl utvecklat. I den är begreppen rigiditet, flexibilitet respektive närhet och distans viktiga. Modellen beskriver familjesystem med öppen respektive slutet struktur och de konsekvenser detta får för familjemedlemmarna, inte minst barnen. Olson et al 1979.
 19. Gardell 1983. Den viktigaste frågan Gardell tar upp, är den om sambandet mellan arbetsbelastning och självbestämmande och dessa faktors betydelse för hälsan. En annan viktig fråga rör sambandet mellan arbetsinnehåll, aktivitetsnivå och demokratisk participation. En förståelse av sambanden har betydelse bl a för tolkningen av hur intervjupersonen använder sin fritid. Förståelsen av sambandet mellan arbete, miljö och hälsa har grundats på en psykosomatisk helhetssyn, på det sätt som Lohmann använder begreppet i sin studie om psykisk hälsa och mänsklig miljö. Lohmann 1979.
 20. Inom Freuds drömteori återfinns begreppen manifest och latent. Den manifesta drömmen är den vi eventuellt kommer ihåg, när vi vaknar under eller efter en drömperiod. Men denna manifesta dröm är slutprodukten av ett drömarbete som innefattar censurmekanismer, symbolbildningar, förtätningar, förskjutningar, vilka alla har funktionen att bevara sömnen från drömmens egentliga och ofta hotfulla latent innehåll, från dess önskeuppfyllelse av aggressiva och sexuella motiv. Drömanalysen syftar till att från det manifesta sluta sig till det latent dröminnehållet. Freud 1955.
 21. Elander et al 1985, sid 30.
 22. Elander et al 1985, sid 25.
 23. Elander et al 1985, sid 26.
 24. Jfr Haak 1984, sid 9 ff.
 25. Se t ex Bogdan och Taylor 1975, sid 61.
 26. Faschingbauer et al 1977, Zisook et al 1982 och Lundin 1984.
 27. Innan undersökningen kunde börja fordrades tillstånd av forskningsetisk kommitté. Kommittén godkände ansökan den 1 februari det år undersökningen påbörjades.
 28. "So that we would not trigger anniversary reactions but might learn about them if they had occurred", Parkes och Weiss 1983, sid 24. Begreppet "anniversary reactions" återfinns för första gången i Freuds arbete *Studies on Hysteria* (1893). I detta arbete finns i en fallbeskrivning också föregångaren till begreppet "work of mourning" som Freud här kallar "work of recollection".

29. Cullberg 1975, sid 141.
30. Ainsworth-Smith och Speck arbetar i sitt schema "normal patterns of bereavement behaviour" med mycket långa tidsperioder på två till fem år (Ainsworth-Smith och Speck 1982, sid 13). I motsats till detta hävdar Parkes och Weiss: "Nevertheless, it appears to us that where recovery is going well, these tasks have been largely accomplished by the end of the first year of bereavement. Certainly, there is by that time an acceptable account of the loss and the work of review has been largely, if not entirely, accomplished". Parkes och Weiss 1983, sid 168.
31. "Sorgearbete som ej fullbordats efter omkring ett år har kroniserats". Laurell-Borulf 1982, sid 155.
32. Av informationen framgår inte att jag är sjukhuspräst. Av samma skäl som i Philipsons undersökning befarades att en sådan upplysning skulle påverka intervjupersonerna (Philipson 1984, sid 65). Några övriga försök att dölja min yrkestillhörighet gjordes däremot inte. Uppskattningsvis halva antalet anhöriga visste från början om min uppgift på sjukhuset.
33. Bedömning och preliminär kategorisering gjordes vid en case-conference i vilken tre handledare deltog. I fem fall har psykologkonsult anlåtats för att ytterligare säkerställa bedömningen.
34. Se t ex avsnittet om flertydighet och interpretativ förståelse i Furberg 1982, sid 72, eller Naess 1981.
35. Hermerén 1981 b, sid 279.
36. Hermerén 1981 b, sid 277.
37. Hermerén 1981 b, sid 270.
38. Lennér-Axelsson och Thylefors 1983, sid 93.
39. Dewald 1976, sid 84 f.
40. Ödman 1983, sid 75.
- +1. Ödman 1983, sid 68. Jfr också Bexell 1975, sid 197 ff.
- +2. Gadamer 1981, sid 326. Hermerén 1981 a.
- +3. Hermerén använder för denna typ av texttolkning termen psykologisk extrapolering. Med det avses att man för att förstå en text ofta måste "läsa mellan raderna och komplettera texten med information från annat håll" (Hermerén 1981 b, sid 274). Banaka har utvecklat en detaljerad teknik för analys av djupintervjuers manifesta och latenta innehåll. Banaka 1981.
- +4. "With the help of psychoanalytic theory we have attempted to illuminate the relationship between Bjerre's personality and his ideas, seen in the light of the intellectual atmosphere of his time". Bärmark och Nilsson 1983, sid 4.
- +5. Bärmark och Nilsson 1983, sid 18.
- +6. Bärmark och Nilsson 1983, sid 21.
- +7. Flera utredningar av stor principiell betydelse har innehållit omfattande etikavsnitt, som legat till grund för utredningens ställningstagande. Se t ex Genetisk integritet, SOU 1984:88 eller huvudbetänkandet från utredningen om dödsbegreppet, SOU 1984:79. Under åttiotalet har även en rad nya lagar med konsekvenser för vårt eget arbete tillkommit: förtroendenämndslagen, tillsynslagen och sekretesslagen 1980, hälso- och sjukvårdslagen 1983, patientjournallagen 1986. Se Svenska läkarsällskapets handlingar, band 93. Häfte 5. 1984.
- +8. Hermerén 1986.
- +9. Se t ex Andersson 1984, sid 43.
50. Lag om tystnadsplikt för präst inom Svenska kyrkan, SFS 1979:926, Hermerén 1986, sid 172.
51. Teorier och metoder i omvårdnadsforskning, 1982, sid 15.

Sorg och sorgereaktioner

Att beskriva en människas sorg är svårt. I vilken mån kan man förstå en annan människas inre erfarenhet? Även om vi kan se likheter och olikheter i sättet att sörja och också formulera antaganden om vad det beror på, är varje människas sorg hennes egen unika upplevelse, vars kvalitet och inre betydelse vi måste närma oss med respekt. Det är en chimär att tro på möjligheten av något slags objektivitet, något kyligt registrerande av neutrala fakta om sorg och krisreaktioner. Att beskriva en människas sorg väcker till liv minnen och känslor från samtalen. Man kan uppleva, att man träder någon annan för när i försöket att tolka det som är skört och sårbart. Ingen tolkning är blank och neutral, även om vi inte fullt ut behöver dela Hans Georg Gadamers extremposition "Det finns ingen annan sanning än subjektivitetens evidens".¹ Medvetenhet om den egna tolkningens relativa subjektivitet är en nödvändig förutsättning för att förstå den.

SORGEN SOM LIVSERFARENHET

Sorg är en del av varje människas livserfarenhet, eftersom döden är en del av livet. Sorgen tar sig olika uttryck och speglar därigenom såväl den yttre händelse som utlöst den som den inre betydelse den har för den sörjande. Ur litteraturen skall några aspekter på sorg och sorgereaktioner med relevans för denna undersökning lyftas fram.

Melanie Klein karaktäriserar sorgearbetet som en yttre och inre restaureringsprocess, vars syfte är att på nytt bygga upp den inre värld, som hotats av sammanbrott och förstörelse. Det restaurativa arbetets omfattning står i proportion till relationens karaktär och hur stor del det är av verkligheten, som störtat samman och som på nytt måste byggas upp.²

Sorg kan förstås med hjälp av olika teoretiska referensramar.³ I denna

studie har valts ett kristeoretiskt perspektiv.⁴ Vi knyter därmed an till de teorier, som ligger till grund för hypotesen i kapitel 2. Kristeorin är emellertid inte en självständig teoribildning utan bygger på såväl stress – adaptionspsykologiska teorier som psykoanalytisk och jagpsykologisk teori. Reaktionen på förlusten kan således tolkas dels som en stress – adaptionsreaktion, dels som en intrapsykisk process.⁵

SORGEN SOM KRIS

Sorgen sedd som en psykisk kris har en viktig förutsättning i de observationer Erich Lindemann gjorde efter en brand i Boston 1942.⁶ Caplan har definierat den psykiska krisen som "ett tillstånd som utlöses när en individ möter ett hinder för viktiga livsmål och som under en tidsperiod är oöverstigligt att lösa genom att använda vanliga problemlösningsmetoder. En period av desorganisation inträder, en period av oro, under vilken många olika abortiva lösningsförsök görs. Slutligen uppnås någon anpassning vilken kan vara eller inte vara i individens eller hans omgivningars bästa intresse".⁷ Denna definition har stora likheter med det sätt på vilket flera forskare beskriver stress. Aaron Antonovsky uppfattar dödsfallet som ett psykiskt trauma, en extern faktor som rubbar jämvikten i en människas liv.⁸ Jämviktsteorin med homeostasbegreppet är en viktig del av den stress-adaptionspsykologiska teorin. Ett annat centralt begrepp, som ofta används inom den anglosaxiska litteraturen, är "coping process", som täcker de adaptiva processer och reaktioner som följer på psykologisk stress. Richard Lazarus och Susan Folkman betonar särskilt den individuella bedömning individen måste göra i varje ny situation. Därvid beaktas såväl de egna resurser personen har att tillgå, som karaktären av den yttre förändringen.⁹

I den kristeoretiska litteraturen ses krisen inte blott som risk utan också som möjlighet. "Insikten i människolivets omätliga tragik och lidande" är motsatsen till den sokratiska människans livshållning.¹⁰ Synen på lidandet som en nödvändig del av människans livsvillkor återfinns i flera religioner och livsåskådningar. Kampen för existensens värde kan endast föras av den ensamma människan själv.¹¹ En viktig del av den kampen har lidandets karaktär, som det egentligen inte finns några vägar förbi.¹² Liksom varje livserfarenhet måste lidandet ges en tolkning.

Mot den bakgrunden kan man förstå Johan Cullberg, när han säger: "Vårt liv är en lång serie av psykiska kriser. Krisen är en förutsättning för utveckling och självkännedom – den kan också innebära inkörsporten till livslång psykisk invaliditet".¹³ Cullberg har bidragit till att ge kris-teorin spridning och klinisk tillämpning. Han beskriver krisens förlopp och symtom i fyra faser.

Chockfasen utgör krisens initiala skede. Den kan omfatta timmar eller dagar. I chockfasen utsätts organismen för starka påfrestningar. Försvaren mobiliseras. Känslor som överklighet, tomhet, stumhet, förtvivlan, vanmakt, vrede, hat, utslocknande, kraftlöshet dominerar.

Krisens andra fas är *reaktionsfasen*. Den inträder, när den drabbade inte längre kan hålla ifrån sig eller förneka det som hänt. Hon börjar långsamt förstå innebörden av det som skett och reagerar på den verkliga betydelsen. Chockfasen och reaktionsfasen utgör tillsammans krisens akuta del, som kan ha en varaktighet av fyra – sex veckor.¹⁴

Med *bearbetningsfasen* sker en gradvis förskjutning från det förgång-na till nuet. Ständigt bearbetas, såväl i vaket tillstånd som i drömmar, förlustens yttre och inre betydelse. Behovet av att gång på gång få tala om det som skett är en del av bearbetningen.

Med *nyorienteringsfasen* kommer en större öppenhet mot framtiden och en större förmåga till nya relationer och sociala aktiviteter.

Men sorgen har många ansikten. Alla sorgeförlopp ter sig inte lika. Ingen sörjer efter i förväg uppgjorda mallar. Flera faktorer påverkar sorgen på ett negativt sätt. En sådan faktor är att döden kommer plötsligt och oväntat. Parkes och Weiss talar om "the unexpected loss syn-drome".¹⁵

En annan faktor av betydelse för krisens förlopp är relationen till den avlidne. Ju mer ambivalent den varit, desto mera komplex blir sorgen och desto sannolikare är det, att sorgearbetet får ett mindre tillfredsstäl-lande resultat.¹⁶ Lily Pincus menar, att familjens vanligaste interaktions-mönster karaktäriseras av identifikation och projektion.¹⁷ Förhållandet svarar i de allra flesta relationer mot bägge parterns behov. Om inter-aktionsmönstret är för starkt och oflexibelt, kommer det att innebära ökade svårigheter för den efterlevande. Den starka identifikationen har svårt att uthärda skillnader mellan parterna. Också en kortare tids separation är påfrestande. De relationer, som karaktäriseras av projek-tion, är däremot komplementära. Parterna utvecklar egna distinkta rol-

ler. Relationen ger uttryck för frihet och oberoende. Men om alltför stora delar på ett rätt sätt projicerats till den andra parten, kommer den efterlevande att uppleva sig själv och sin situation som ofullständig.¹⁸

En relation kan uttrycka beroende på flera sätt. Om den efterlevande i såväl materiellt hänseende som för sina sociala kontakter var beroende av den avlidne, är det rimligt att anta att detta påverkar sorgeförloppet.¹⁹ Enligt Parkes och Weiss kan förklaringen till relationer, som uttrycker starkt känslomässigt beroende, sökas i kontrahenternas tidiga livserfarenhet.²⁰ Sammanfattningsvis menar Parkes och Weiss att den sorg, som uttrycker en intensiv längtan och uppgivenhet, inte bara har att göra med band till den avlidne som är svåra att upplösa. Om relationen präglats av ett starkt beroendeförhållande, handlar det i lika hög grad om en oförmåga att fortsätta livet på egen hand.²¹

Den totala uppgivenheten kan ibland ha drag av melankoli. Melankoli är ett gammalt begrepp med delvis nytt innehåll. I "Mourning and Melancholia" antar Freud, att depression sannolikt är ett uttryck för en tidig förlust av en ambivalent älskad person.²² Det depressiva syndromet kan delas upp i melankoliska tillstånd och övriga depressiva syndrom.²³ I denna studies intervjumaterial har depressiva syndrom dokumenterats. I dessa fall finns det också konfliktfyllda relationer och ambivalenta bindningar till viktiga personer i barndomen.²⁴

En tredje faktor av betydelse för förståelse av sorgen är det sociala stöd, som den sörjande upplever i sin omgivning, liksom möjligheten att få ge uttryck åt sin egen sorg. Utöver detta är den aktuella livssituationen, erfarenheter av tidigare förluster, inte minst i unga år, samt socio-demografiska fakta av typen ålder, kön o s v relevanta för förståelsen.²⁵

Personlighetens betydelse för sorgeförloppet

Vilken betydelse har personligheten för sorgeförloppet? Raphael nämner personligheten sist bland faktorer, som påverkar sorgeförloppet, och menar sammanfattande att de viktigaste påverkansvariablerna är den tidigare existerande relationen, omständigheterna kring dödsfallet, tidigare genomgångna kriser och det sociala stödet.²⁶

Andra författare tillmäter emellertid personligheten en avgörande betydelse. Pollock hävdar visserligen, att relationens tidigare kvaliteter är en viktig faktor att ta hänsyn till, men framhåller, att jagutvecklingen, den personliga mognaden, graden av integration och personlighetens

organisation, är de avgörande variablerna för att kunna predicera sorgelösligheten. Det jag som utvecklats till en nivå där verklighetsuppfattningen är korrekt och förmågan att differentiera objekt är utvecklad, kommer att sörja annorlunda än det jag som utmärks av bristande integration och mognad.²⁷ Även Bowlby framhåller personlighetens betydelse. Genom att anta att vissa typer av personlighetsorganisation är mer sårbara vid förlust än andra, menar han sig följa en väl etablerad psykoanalytisk tradition.²⁸ Samtliga de determinanter som nämns i litteraturen är relevanta för bedömningen av sorgearbetet. Men oavsett vilken delaspekt av sorgens villkor man undersöker, är det rimligt att uppfatta personligheten som en bakomliggande variabel. Tidiga separationer mellan mor och barn får ofta traumatiska konsekvenser, men det är inte en tillräcklig förklaringsgrund för slutsatser om vad som kommer att ske senare i livet. Inte den enstaka händelsen utan snarare det bestående mönstret av tidiga störda relationer ger underlag för förståelsen av personlighetsdrag som får betydelse för separationer senare i livet.²⁹

GENERELLA IAKTTAGELSER

Dödsfallet

Sex personer i den aktuella intervjuundersökningen har förlorat ett barn. Ingen förlust kan vara värre än den att mista ett barn. Barnet är en del av en själv, en del av den man fick barnet med. Barnet representerar det förflutna och är samtidigt bärare av framtiden. Sorgen efter ett barn rör inte bara det som varit. Det handlar också om förlorade möjligheter till utveckling och fortsatt relation. Ingen förlust är så provokativ mot den egna livsåskådningen som denna.

"Det är precis som någon smärta inne i kroppen, jag vet inte . . . det är som att man sliter bort någonting . . . bort en del av en själv nästan . . ." (18-1-2).

Pollock hävdar i likhet med många andra att föräldrar aldrig helt och fullt kan acceptera och komma över förlusten av ett barn de mist.³⁰

Det är möjligt att förlusten av ett barn fått en annan innebörd för nutidsmänniskan än för tidigare generationer, då barnadödligheten var stor, men då tron på ett liv efter detta var vanligare. Gamla tiders

kyrkmålningar och begravningssepitafier visar ibland mannen och hustrun omgivna av en stor skara, såväl levande som döda barn.³¹ Många hänvisar till barnen som kontinuiteten genom vilken man lever vidare i ett slags evigt liv på jorden. En sådan uppfattning ligger närmre den gamltestamentliga synen än den nytestamentliga uppståndelsetron.

"Ibland så tror jag att människan lever alltså bara kvar genom sin avkomma i princip. De som inte har någon avkomma, de är borta för alltid, och det är väl en tro som jag har haft, väldigt mycket och väldigt länge . . ." (10-2-11).

Det kaotiska dödsögonblicket kommer vi nära genom följande citat, som beskriver ett dödsfall i hemmet.

"Jag for upp, för jag förstod att det var något fel, så jag for upp och fick in fötterna i sladdar och alltihopa for i golvet och han bara skrek, jag tog en i ansiktet och jag kände att han var genomblöt av svett. Och frågade, hör du mig inte. Ögonen bara for. Och han bara fortsatte att skrika. Och jag tänkte att nu ska jag ringa ambulansen, nu ska han in, tänkte jag, för han ville inte åka till lasarettet. Och nu skiter jag i vad han säger, tänkte jag. Nu ringer. Så ringde jag ambulansen. Sprang in te'n igen och då var pojken fortfarande kvar inne och då sa han, vad är det med pappa. Jag vet inte sa jag. Jag tror att han är sjuk. Sa jag då. Och så förstod jag, jag förstod att det var hjärtat och då tänkte jag, han måste ha luft, för jag hörde hur han kämpade efter luft, och då när jag tittade då satt tungan fast uppe i gommen på honom så han var förlamad liksom då. Så jag ryckte bara ut pojken och sprang in till grannen och väckte honom för han var sjukvårdare. Jag bara skrek, skynda och ta på dig, skrek jag bara. Han sprang upp och tryckte men jag kände ju när jag gick ner, jag höll på och kände i ansiktet på'n hur han var så svett, men jag kände att han var alldeles iskall, jag förstod ju, för han tystna, så han dog ju då" (7-1-1).

Upplevelsen av dödsögonblickets smärta skildrar en kvinna som var med sin man på sjukhuset, som "en kvadröjande sjukhuskänsla" (ip 8). "Det är en känsla av maktlöshet, särskilt när EKG:t övergick från en kurva till att bli ett rakt streck" (ip 8). Hon kände sig i den stunden paralyserad. Det som hände hade inte verklighetskaraktär. Den kaotiska känslan i samband med döden förstärks för flera av intervjupersonerna av att de försatts i totalt nya situationer, nya miljöer och nya uppgifter. Att ena

timmen se sitt tonårsbarn äta eftermiddagsmål i köket för att två timmar senare stödd av två poliser på akutmottagningen hjälpa till med identifieringen av den svårt skadade kroppen utmanar alla resurser en människa har att tillgå.

Alla dödsfall blir emellertid inte med nödvändighet kaotiska därför att de är plötsliga. En kvinna skildrar hur döden inträffar när mannen satt i soffan mitt emot henne.

"Jag ringde ju efter ambulans då ändå, fast jag visste att han var död . . .". "Jag såg själen lämna kroppen, jag kände det, jag vet inte, jag har svårt att förklara det men . . . jag har sett det förut alltså, för jag har jobbat inom sjukvården och varit med . . ." (12-1-1).

Eller hustrun som i den ljusa sommarnatten ensam med maken upplevde hans död som "En fördjupad livsintensitet . . . Något komprimerat, något vackert . . . Något stort, något dramatiskt . . ." (17-1-1).

Komplicerande faktorer

Bowlby anger ytterligare ett antal omständigheter, som, förutom att döden är plötslig och oväntad, påverkar sorgeförloppet, nämligen om kroppen vid dödstillfället skadats eller vanställt, vidare det sätt på vilket informationen om dödsfallet överlämnades, hur dagarna var närmast före dödsfallet, samt om dödsfallet var sådant att någon kan göras ansvarig för det.³² Flera dödsfall i materialet berörs av dessa punkter.

Plötslig och oväntad död ger alltid upphov till en rad frågor och väcker ett behov av att rekonstruera det som skett. Detta rekonstruktionsarbete är en del av sorgeprocessen.³³ Vilka händelser, orsakade av vem eller vilka, ledde fram till dödsfallet? På något sätt måste det skedda tolkas och struktureras med en klar kronologi, där varje episod stäms av och provas. Vid traumatiska dödsfall blir skuldfrågan ofta central. Det var av stort värde för att lösa upp oro och aggressivitet, att de anhöriga fick tillfälle att samtala med de läkare, som hade ansvaret för behandlingen. Även om kroppen varit svårt skadad, har det varit viktigt att de anhöriga har fått se den avlidne. I ett fall har en kvardröjande besvikelse med misstankar om felbehandling lett till en anmälan till hälso- och sjukvårdens ansvarsnämnd. Men en annan intervjuperson kunde, när frågan om skadeståndsanspråk och rättegång kom på tal, säga:

"Vi lägger oss inte i det. Vi vill inte . . . Vi orkar egentligen inte med att hålla på och rota därför att . . . Vi orkar inte argumentera och inte kräva något ekonomiskt eller något, vi får aldrig tillbaka henne ändå . . ." (3-3-14).

Förvirring präglar den närmaste tiden efter dödsfallet. Det är som om man levde i två verkligheter samtidigt.

"Liksom kanske skjuter på det här att, nej han är inte borta, han är bara bortrest, den tanken har jag . . . Sedan brukar jag sitta och tänka . . . men kära . . . han är ju död, han kommer ju aldrig tillbaka . . ." (1-2-2).

Upplevelserna varierar ofta inom korta tidsrymder.

"Jag trodde att jag skulle vakna upp ur en mardröm liksom, det är inte så här . . ." (12-1-6).

Nio månader efter dödsfallet, och sedan det mesta i tillvaron normaliserats, kunde en kvinna berätta om hur hon slår tre siffror på telefonen för att ringa hem till maken (ip 6). Inte minst de tidiga morgontimmarna med uppvaknandet ur sömnen är för många en särskilt svår stund.

Suicidala tankar är mer eller mindre tydligt uttalade i några fall, som en antydning eller önskan om att få vara hos den döde. Ibland motiveras denna önskan med att livet efter traumat saknar mening. Suicidriskbedömning har gjorts med hjälp av de teorier som utarbetats av Jan Beskow med flera.³⁴ Bedömningen tar hänsyn till en rad omständigheter som gäller den enskilda personen och det sociala sammanhang hon lever i. I de fall där närstödet varit otillräckligt, har utomstående terapeutisk hjälp kunnat erbjudas. Oftast har det dock, utifrån den bedömning som gjorts, varit tillräckligt att ge tid för dessa tankar inom ramen för de ordinarie samtalen.

Socialt stöd

För flertalet personer i undersökningen innebar tiden närmast efter dödsfallet en tät kontakt med vänner och anhöriga. Denna kontakt utgjorde ett stöd både praktiskt och emotionellt. Samtidigt är det många som liknar sorgetiden vid en avklaringsperiod.

"Just i en så'n här situation . . . så har jag ju sett var man har sina vänner och var man inte har dem" (8-1-3).

Det finns en besvikelse över att stödet snabbt försvinner.

"Alla de här som har kommit i början då, liksom tunnat ut nu . . . Se'n är man väl mera ensam på det viset, tycker jag" (6-1-1).

Stödet är störst i början. Det är få som kan berätta om relationer, där en utomstående orkat dela smärtan och fungera på ett stödjande vis över en längre period. Själv behöver man sin tid, "men i övrigt går ju livet förfärligt bra vidare för alla människor" (17-1-1). Inte minst den som bemästrar sin sorg, vilket nästan alltid är det samma som måttliga känslouttryck och behärskning, kommer snart att märka att det för omgivning-en upplevs som en lättnad.

Några kan omvittna en känsla av plötsligt åldrande.

"Jag tycker att helt plötsligt känner mig så förskräckligt gammal för att jag har blivit ensam . . . Man har inte tänkt så förut . . . Man känner sig ju förskräckligt ensam." (1-2-13).

"På något sätt så känner jag mig som jag vart pensionär på en gång . . . Man vart gammal" (18-1-7).

Många är medvetna om var gränserna går för vad som är acceptabelt i umgänget med andra. Man lär sig att ta hand om sin sorg och styra dess uttryck till tillfällen, som inte skadar den sociala samvaron.

"Jag tror inte att, när vi säger, jag sitter på jobbet, vi sitter i lunchrum-met eller något sån't där, att någon människa skulle kunna tänka sig att den där, han har blivit änkling . . ." (13-2-4).

Förmågan att uthärda andra människors smärta förefaller inte vara sär-skilt stor. Många kan instämma i en kvinnas lakoniska konstaterande "När man blir ensam blir man ensam" (ip 1).

Förändringar inom familjen

I de fall, där en vuxen avlidit, tar barnen större ansvar och går delvis in i en vuxenroll. Några berättar om barn som blir sina föräldrars tröstare. Andra talar om förändringen som en mognadsprocess. De efterlevande ställs inför en rad praktiska frågor som måste lösas. Vad skall behållas efter den avlidne? Hur mycket skall man ta bort och när skall det ske? Extremerna utgörs av att allt skall bort eller att ingenting får röras.

"Vi satte ju igång och bygga om hela lägenheten . . ." (16-1-2). "Det var väl ett sätt liksom att försöka röja upp efter det här va', liksom byta miljö och få lite andra, ska vi säga, intryck . . . Man har bytt ut allt som egentligen var då . . . gammalt och som kunde associera till vissa invanda rutiner" (16-1-3).

Det motsatta förhållningssättet beskriver en kvinna som mist sin son:

"Jag kan t ex inte på något sätt ta bort några av hans saker eller förändra någonting . . . för jag tror inte att han skulle tycka om det . . . Ja, han kommer ju ändå inte tillbaka . . . fast ändå så ligger det någonting bakom att, ja, jag skall nog inte göra för stora förändringar, för man vet aldrig . . ." (18-1-1).

Men man kan också se, att det efter den initiala chocken hos många sker gradvisa förändringar, varvid tingen blir mindre symbolbärande och känslomässigt laddade.

Hälsoförändringar

Samtliga anhöriga i undersökningen har blivit sjukskrivna i samband med dödsfallet. Sjukskrivningstidens längd varierar från några dagar till flera månader. Två grupper kan urskiljas. För den ena dröjer återinträdet i arbetet, och arbetet känns under en lång tid som en börda. För den andra gruppen är arbetet tvärtom räddningen, en intakt del av tillvaron som undkommit katastrofen. Många dövar sin sorg också under fritiden genom en oavbruten aktivitet. Det finns ett samband mellan sorg och förändrad hälsa.³⁵ På ett motsvarande sätt har samband kunnat påvisas mellan individens hälsostatus och det sociala nätverkets struktur.³⁶

Också i denna undersökning har det bedömts angeläget att beakta förändringar av betydelse för hälsan och sjukskrivningstiden. Utskrivningen av olika sedativa är rutin i samband med förlusten. De flesta har tagit tabletter någon eller några veckor efter dödsfallet, några i mycket lång tid efter dödsfallet, upp till ett år. Det finns dock en påfallande medvetenhet om att tabletter bara hjälper för stunden och att de egentligen bara skjuter upp och täcker över det man senare måste ta itu med. Några redovisar en väsentligt större konsumtion av alkoholhaltiga drycker. Andra röker mer.

Gravens betydelse

För de allra flesta personer i undersökningen är graven en viktig plats.

"Det konstiga är när jag kommer upp på kyrkogården, blir jag helt lugn. Helt lugn. Det är konstigt" (1-1-12).

Graven och i synnerhet gravstenen, sedan den kommit upp med namnet på, blir en fysisk plats, som bidrar till förändringen av den yttre och inre verkligheten. Graven blir en ytterligare bekräftelse och en hjälp i realitetsanpassningen. Den kan också ge möjlighet till en fortsatt omvårdnad av den döde och ibland bli ett synbart uttryck för band som är svåra att lösa upp.³⁷ Många tycker det är viktigt att det ständigt brinner ett ljus på graven.

"Vi skottar och gör fint där så att man kan gå dit . . . ser till att det lyser hela tiden". (18-2-4).

Seden är förhållandevis ny i Sverige. Mats Rehnberg visar, hur gravljusseden växt fram under 1900-talet samt hur den ursprungligen var knuten till allhelgona och jul. I anslutning till religionssociologen Bernt Gustafsson hävdar Rehnberg att gravljusseden inte har något uttalat trosinnehåll.³⁸ Iakttagelsen bekräftas även i denna undersökning. De flesta kan endast ange vaga motiv till varför man tänder ett ljus på graven. Själva handlingen är medveten om än föga artikulerad. Dess symboliska innehåll förefaller i mindre grad medvetet. För några har graven blivit en plats med nya sociala kontakter, där man återkommande träffar andra sörjande, som har en liknande erfarenhet som man själv.

Det förefaller som om behovet av att ha en grav att gå till blir större om dödsfallet varit plötsligt och oväntat. Detsamma gäller också, om den avlidne var ett barn. Med ett barn har man nära kroppslig kontakt.

"Det har varit en så nära så att kroppen blir viktig på ett annat sätt. Kvarlevorna blir viktiga dom också" (ip 15).

I ett fall (ip 18) är det uppenbart, att det gravskick man valt för den avlidne blev annorlunda än vad man tänkt för egen del en gång i framtiden. Dock kan man något oväntat möta följande motivering för att inte ha en egen grav.

"Jag tycker det är skönt också . . . att vi har den där urnlunden där det finns fler då . . . om jag nu inte själv kan komma dit och besöka och så

där . . . att det finns andra då som går dit till den där graven och så . . . att det alltid finns någonting där . . . jag tycker inte att han känner sig ensam just där då va . . .” (6-1-4).

För alla personer i undersökningen är inte graven en lika viktig plats.

”Man vill ha en plats. Antagligen vill man vårda ett minne på något sätt. Under värdiga former, men jag kan inte säga att jag längtar till graven, att hon är där på något sätt” (3-2-1).

”Man går upp till graven, man sitter där och gråter. Det känns inte som om hon vore där” (3-1-7).

Ytterligare en person berättar om att graven betyder ganska lite.

”Jag går dit med blommor, för att det skall finnas blommor då . . . men inte för hans skull . . . för andras skull tycker jag. Så därför egentligen vill jag då ha kremering och se’n så aska i någon minneslund då . . . fast det ville inte min svärmor och då då tyckte jag att spela inte så stor roll ändå . . .” (12-1-23).

Samma person kunde om begravningen konstatera:

”Jag tyckte . . . jag . . . det var inte jobbigt, för han, han var inte med . . .” (12-1-22).

Samma kvinna kan också säga:

”Jag går till kyrkogården, så jag känner inget särskilt för det, för han finns inte där . . . det känns så dumt . . .” (12-1-23).

LIKHETER OCH OLIKHETER I SORGEPROCESSEN

Vissa mönster i sörjandet kan urskiljas. Sättet att sörja och ge uttryck för sin sorg skiftar avsevärt, trots att förlusten för samtliga anhöriga har medfört en starkt förändrad livssituation inom loppet av en mycket kort tidsrymd. Redan Lindemann hävdade i sitt numera klassiska arbete ”Symptomatology and management of acute grief”³⁹, att den akuta sorgen är ett syndrom med såväl psykologisk som somatisk symptomatologi. Han beskriver den akuta sorgereaktionens ”normala” förlopp liksom två typer av patologisk sorgereaktion. Det patologiska sorgeförloppet representerar störningar av det normala förloppet. De två kategorier

Lindemann nämner är fördröjd sorgereaktion (Delay of Reaction) samt det förvrängda sorgeförloppet (Distorted Reactions). Syndromet kan således utvecklas omedelbart i samband med förlusten. Det kan också försenas eller helt utebli. Olika störningar i sorgeförloppet såsom fördröjd, förvrängd eller annan patologisk form av sorg har allt sedan Freuds arbete "Mourning and melancholia" studerats.

I det följande skall vi beskriva vad som karaktäriserar de olika sorgeförloppen i denna undersökning. Utifrån intensiteten i sorgereaktionen kan förloppen beskrivas som 1) den gränslösa sorgen, 2) den spontana sorgen, 3) den fördröjda sorgen samt 4) den indifferent hållningen. Den starkaste och varaktigaste reaktionen finns i det första förloppet.

Den gränslösa sorgen

Typ 1 och 4 är lättast att urskilja, och är i många stycken varandras motsatser. I typ 1 är sorgen intensiv och tydlig och den omedelbara krisreaktionen är stark.⁴⁰ Alla de intensiva, smärtfyllda krisreaktioner som litteraturen beskriver återfinns i denna grupp. En förlamande trötthet är den dominerande känslan. Att gå upp och duscha och göra sig i ordning på morgonen känns som en bergsbestigning (ip 18), att vattna blommorna är en orimlig ansträngning. Sjukskrivningstiderna är genomsnittligt längre, ibland flera månader. Det ihållande bruket av psykofarmaka skiljer sig också från övriga grupper.

"Jag är så fruktansvärt oföretagsam va' . . . handlingsförlamad och . . . jag vet inte hur jag ska klara det här alltså, rent ut sagt . . ." (8-1-4)

"Städa och hålla snyggt omkring mig, det gör jag inte längre . . . snyft . . . skiter i det. Vet inte hurdan jag blivit. Suck. Jag har tappat arbetslusten om jag säger, bara går fram och tillbaks, det är därför jag nu sitter. Arbetslusten är borta. Även på jobbet. Det går inte. Jag som var så aktiv förut. Det är jag inte längre. Struntar i allting" (7-1-8).

"Jag tror många gånger att det skulle vara lättare om man kunde gråta ut ordentligt . . . för det knyter sig istället . . . man fått ont i magen och man får ont i bröstet och . . . att ha ångest alltså . . . det, är något så fruktansvärt att . . . att det går inte att beskriva. Först slår hjärtat . . . och så kommer man att svettas . . . ja man skulle kunna klättra på väggarna helt enkelt . . . man, man ja, nästan skulle skrika rakt upp, man vet inte, alltså . . ." (18-1-9).

Två särdrag skiljer denna grupp från de övriga tre. Det första utgör inslag av magiskt tänkande. Med det menas, att tankar och inre bilder påverkar verklighetsuppfattningen trots att den i övrigt är adekvat. Rädslan för att det värsta skall hända utgör en *tanke* man är rädd för, just därför att tanken kan utlösa det man inte vill. En kvinna lever i ständig rädsla för att mannen skall komma tillbaka. Detta styr i hög grad hennes handlande.

"(Jag) har en skräck inom mig, (jag är) rädd för alla ljud, när det knäpper och låter" (ip 7).

Rädslan är så stark att hon inte törs sova ensam, och många nätter ligger hon sömnlös därför att hon inte vågar somna. Å ena sidan vet hon, att döda inte går igen, å andra sidan berättar hon om sin mormor, som såg sin avlidne man sitta på sängkanten.⁴¹

"Det är just det där, om det verkligen är sant eller om det är en dröm" (7-2-4).

Samtidigt med denna rädsla finns en upplevelse av att mannen hela tiden är närvarande i hemmet.

"Han står där framför mig jämt och tittar vad jag gör . . ." (7-3-2).

För att bryta ner minnesbilderna krävs en förändring av rummets interiör.

"Sa då flytta' jag soffan till andra hållet, för jag tänkte, det blir inte det samma . . . Jag håller på och försöker så att det ska bli annorlunda där inne, så att det liksom är bara mitt . . . och inte hans . . . Men jag vill inte se det . . . Tycker jag ser honom sitta i det där hörnet jämt . . ." (7-3-8).

Livet har i sin helhet en något diffus karaktär, styrt som det är av irrationella och oåtkomliga makter. Men någonstans kommer hjälpen ifrån. Kanske från den avlidne maken

"eller Gud, jag vet inte så noga, eller är det vitaminerna som jag äter varje dag" (ip 7).

Ett annat drag, som endast finns i grupp 1 är omskakande upplevelser, där man påminns om den döde genom någon som haft yttre likheter eller som burit ett plagg, som gett associationer till den man mist.

"Jag, jag trodde mitt hjärta skulle stanna alltså när jag fick se han stå där" (ip 7).

En annan kvinna kan berätta hur hon på ett varuhus såg en pojke

"som inte på något sätt påminde om sonen (den avlidne) men han hade exakt likadan jacka på sig som han . . . Det gjorde att jag svimmade . . ." (ip 18).

Inom gruppen finner man påfallande ofta tidigare traumatiserande händelser, liksom att tidiga relationer till föräldrar och omgivning av de intervjuade själva beskrivs som otillfredsställande. Men i samtliga berättelser finns det positiva inslag. Minnesbilder av situationer, som dröjt sig kvar som motvikt mot det ofta outtalat svåra i själva barndomsupplevelsen. En kvinna minns den fina sammanhållningen i en stor syskonskara, men också att tiden för var och en blev otillräcklig.

"Ömheten och kärleken den vet jag att den har jag fått för litet av" (7-1-23).

En annan kvinna är medveten om modersarvets betydelse i hennes egen livssituation.

"Min mor är väldigt tung va'. Tungsint . . . jag vet aldrig att hon tagit i mig . . . inte ens som barn" (8-1-7). "Det är 'vår lilla mor' som har lärt oss att vara snälla och stå ut med det mesta och be om ursäkt att jag existerar o s v. Det är ju där barndomen kommer igen va' . . . Tyckte att vi var sämre än alla andra och tyckte att hon själv var sämre än alla andra . . . det är faktiskt något som har följt med oss alla hela livet. Att vi är sämre än alla andra . . ." (8-1-20).

Levnadssituationen förändras radikalt genom traumat vad gäller social aktivitet, umgänge och bibehållande av tidigare intressen. Sommarstugan avyttras, fritiden känns inte längre meningsfull.

"Det var ju mycket för hans skull också som vi lärde oss att åka slalom på äldre da'r . . . det är inte längre roligt, när inte han är med. Det, det är inte längre viktigt" (18-1-6).

Vid ettårsuppföljningen har tre av fyra intervjupersoner inom denna grupp en fortsatt svår situation. Samtliga har återupptagit sitt arbete, men vad gäller det egna välbefinnandet och den sociala återanpassningen är det mycket långt kvar till det liv man levde före dödsfallet.

Den indifferent hållningen

En radikalt annorlunda bild möter vi i sorgetyp 4. Redan i det första samtalet, endast några veckor efter dödsfallet, är det märkbart att den anhörige ger föga uttryck för sin sorg. Dödsfallet förefaller nästan vara en parentes i tillvaron, något som egentligen inte förmått rubba dess jämvikt. En man som några veckor tidigare mist sin hustru förklarar:

"Man kan inte låsa in sig i det som har varit för man måste fortsätta livet, och det blir inget bättre av att sitta hemma och ugгла . . . Du kan inte sitta hemma och sörja ihjäl dig, det är ingen idé" (2-1-1).

"Det är inte mycket att tjafsa om, det är som det är va'. Jag kan inte på något vis återställa den ordning som har varit före det här datumet va' . . . Man får väl böja sig för det faktum, att man har fått en klapp på axeln, eller vad det nu kallas . . . Livet har bjudit på ytterligare en smäll . . ." (16-1-2).

Samtliga personer i denna kategori ger uttryck för samma sak "livet måste ju ändå gå vidare" (16-1-1).

Det är märkbart hur lite traumat påverkar livsföringen. Man gör det man tidigare gjort och arbetar vidare som vanligt. För samtliga är just arbetet en viktig del av tillvaron.

"Arbetet? Jo ser du, arbetet är det enda . . . har en inget arbete då jäklar anamma" (2-1-13).

"Jag älskar mitt arbete. O, det är det bästa jag vet . . . jag får aldrig nog av mitt arbete. Aldrig" (6-1-13).

Samma kvinna uttrycker starka krav på ordning och reda i sin miljö.

"Vill att det ska vara så perfekt som möjligt. Vill ha inrutat förstår du . . . jag lever så. Jag vill ha välplanerat allt och i tider och hålla det och . . . Det är ett krav av mig, jag kan inte leva om jag inte får ha så, tycker jag. Jag måste vara så'n . . . Ja, skulle jag inte ha så, då skulle jag känna mig som en dålig människa . . ." (6-1-3).

Det mest frustrerande är inte själva dödsfallet utan snarare de praktiska besvär, som den förändrade livssituationen för med sig. Blommor skall vattnas och det övriga hushållsarbetet fungera. Oljepannan som strejkar eller grannarnas förmodade åsikter om trädgårdens standard skapar förstämning och ger en känsla av hjälplöshet. Här och var i samtalen finns berättelser från barndomen, som de sörjande minns som smärtsamma.

En moders för tidiga död och den svåra sorgen därefter eller psykisk sjukdom i familjen är exempel på detta. Men i inget fall minns man annat än att barndomen varit bra.

I den fjärde gruppen har återanpassningen gått bättre än i den första. Inget har ju egentligen förändrats i sättet att leva. Två män som mist sina hustrur flyttade relativt snart efter förlusten samman med en ny kvinna. Generellt sett förefaller situationen inom typ 1 och 4 vara hanterbarare för männen än för kvinnorna, såväl ekonomiskt, praktiskt som socialt. Nio av nitton intervjupersoner har bedömts tillhöra dessa grupper.

Den spontana och den fördröjda sorgen

Typ 2 och 3 är väsentligt svårare att skilja från varandra än typ 1 och 4. Tillsammans har de emellertid en rad likheter som gör, att de som par går att skilja ut från grupp 1 och 4. Om de senare karaktäriserades av en relativ oföränderlighet i sorgeprocessen, kan det motsatta förhållandet sägas gälla för grupp 2 och 3. Sorgeförloppet i dessa grupper beskriver en förändring. Denna kan starkt schematiserat framställas så, att den spontana sorgen initialt kännetecknas av hög sorgeintensitet, starka känslouttryck och stor utlevelse. Detta övergår med tiden i ett mindre dramatiskt sorgeförlopp.

"Ibland känns det som att man håller på att bli tokig. Men se'n så måste en ju fungera ändå" (3-1-8).

Den fördröjda sorgen är den förras spegelbild. Sorgouttrycket är till en början behärskat, och graden av accepterande och realitetsförankring är påfallande. Så småningom sker dock en förändring mot en fördjupad känslokontakt med åtföljande upplevelse av sorg och smärta.

"Jag var avstängd delvis, det var jag ju. Kontrollerad på något underligt vis, vilket kanske gav människor en föreställning om att hon är stark, hon är redan på väg" (17-1-1).

Självfallet är dock ingen utveckling konform, och endast fortlöpande i en riktning. Det kommer dagar som är svårare att klara av, och perioder av förnyad intensiv sorg.

"Det finns ju ingen hel glädje . . . utan det finns alltid en del som är sorgen va' . . ." (15-3-5).

Men i ett längre perspektiv planar svängningarna ut och sorgearbetet fortsätter på ett konstruktivt sätt. Vi kan därför säga, att de båda sorgeförloppen karaktäriseras av förmågan att sörja.⁴² Detta kan däremot inte tillskrivas typ 1 och 4. Mellan dessa två grupper finns en väsentlig skillnad. Under det att typ 1 egentligen saknar valmöjligheter för hur man skall hantera den uppkomna livssituationen, kan en person i grupp 4 säga:

"Jag bestämde mig för jag ska inte hemfalla till att bli sittande här för jag tycker nog att . . . det blir inte bättre" (16-3-11).

DIAGNOSTIK OCH MATERIALKATEGORISERING

För att möjliggöra en preliminär beskrivning av materialet, vilket senare ledde till den kategorisering som redogjorts för (typ 1 – 4), ställdes ett antal diagnostiska frågor vid analysen av samtalsdokumenten. Frågorna var av typen:

1. Hur ser krisförloppet ut? Hur stark eller svag är den ursprungliga reaktionen och hur utvecklas den? Förblir den densamma under en längre tidsperiod eller sker det några märkbara förändringar?

Tidigt gjordes en distinktion mellan krisintensitet och smärta. Begreppet smärta svarar mot den existentiella upplevelsen av sorg, medan krisen med hjälp av kristeorin bedömts utifrån sina tecken och symptom. Distinktionen innebär att en person kan känna stark smärta samtidigt som krisförloppet är gynnsamt.

2. Ytterligare frågor tog fasta på huruvida den anhörige i huvudsak reagerade känslomässigt eller rationellt, eller om en kombination av dessa två reaktionsmönster dominerade bilden. Fanns det märkbara impulsgenombrott med en tydlig känslomässig inifrånstyrning, eller dominerades sörjandet av en kontrollerad utifrånstyrning? Trots traumats karaktär av plötslig och oväntad död kan man ibland ändå tala om en överdeterminering i graden och intensiteten i krisreaktionen.⁴³

3. En tredje grupp av diagnostiska frågor har gällt den anhörigas egen bedömning av sin förmåga att hantera krisen. Finns det en misströstan inför framtiden eller hyser hon hopp om att det hela någon gång kommer att ordna sig? Det är rimligt att anta att den egna bedömningen svarar mot den självbild man har, byggd på tidigare erfarenheter, om än

inte tillnärmelsevis lika svåra och traumatiserande som denna. Självbilden kan i större eller mindre grad sammanfalla med observatörens bedömning.

Lazarus och Folkman talar om två typer av trosantaganden, nämligen de som berör självbilden och bedömningen av yttre händelser, samt existentiella frågor i vid mening.⁴⁴ Självbilden kan avläsas i förmågan att hantera sin livssituation också när den är kaotisk. Den kan ta sig uttryck i en känsla av sårbarhet i en värld, som på ett grundläggande sätt uppfattas som farlig och fientlig. Det viktiga sambandet mellan självbilden och upplevelsen av de egna påverkansmöjligheterna finns med i bedömningen av varje ny situation och därmed också det omedvetna valet av anpassning.⁴⁵

Men självkännedom är inte alltid så stor. Den egna bedömningen skulle utan samband med övriga diagnostiska frågor ha ett begränsat värde. De flesta intervjupersonerna uttrycker en mer eller mindre väl grundad övertygelse om att de kommer att klara krisen.

"Jag har en vilja att det ska gå. Det ska ordna sig. Ändå är jag dock en orolig person, så att säga" (9-2-24).

Eller som en annan person formulerar det:

"Jag kommer väl över det . . . det tvivlar jag väl inte på . . . men frågan är hur man ser ut när man kommer över . . ." (13-1-13).

Det är påfallande att samtliga intervjupersoner inom grupp 4 upplever sig själva som starka och att de därmed följdriktigt har en positiv framtidsbedömning. Någon säger kort efter dödsfallet:

"Jag håller på och kommer över det, för jag ser inget direkt svårt, alltså oöverkomligt just för tillfället . . ." (19-1-13).

Ytterligare en person betecknar sig själv som "extremt råbarkad" (16-3-3). Samma person talar vid ettårssamtalet om att det är den egna förmågan att hålla sorgen ifrån sig, som har gjort att situationen varit hanterlig, "för annars så kantrar ju allting" (16-3-5).

Kategoriseringen har givetvis också bygggt på tidigare forskningsresultat. Bedömningen av social och funktionell återanpassning liksom sorgens bearbetningsgrad har likheter med de bedömningspunkter Lindemann och senare Parkes och Weiss använt sig av.⁴⁶ Kategoriseringen har också tagit hänsyn till egenskaper och karaktärsdrag som personen gett

uttryck åt. Graden av integration mellan handlingen/utsagan, medvetna intentioner och omedvetna önsknings har vägts in. Särskild uppmärksamhet har ägnats realitetsuppfattningen och den eventuella förekomsten av magiskt tänkande. Andra viktiga frågor har gällt identitetsbildningen och relationer till människor i omgivningen såväl nu som i tidigare personlighetsutveckling. Vilka typer av försvar har kommit till användning under krisförloppet?⁴⁷ Utifrån en helhetssyn på människan har en bedömning gjorts av psykisk funktionsnivå och graden av välbefinnande.⁴⁸

Kategoriseringen har till sist skett utifrån en intuitiv kunskap.⁴⁹ Intuitionen har stora likheter med den empatiska förmåga, som är en viktig förutsättning för förståelse i det terapeutiska samtalet. Empatin kan beskrivas som en aktiv inlevelse. Den har också kallats den "enda tillfartsvägen till andra människors psykiska inre liv".⁵⁰

Ettårsuppföljningen visade, att intrycken från de första samtalen i det övervägande antalet fall var rätt bedömda. Detta bekräftades genom de uppföljande GKT- och DMT-testen. Samtliga intervjupersoner testades. I det övervägande antalet fall bekräftade testen den preliminära kategorisering som gjorts ett halvår tidigare. Vid det tillfället fanns det i några fall anledning att gardera bedömningen i avvaktan på det vidare förloppet. Flera påståenden i självskattningsinstrumentet, The Texas Inventory of Grief, bekräftade ytterligare den kategorisering som gjorts.

Sammanfattningsvis kan konstateras att sorgen och de reaktioner, som följer på förlusten, tar sig djupt individuella uttryck. Ändå har vi i materialet kunnat avgränsa fyra olika förlopp. Den gränslösa sorgen (1) och den indifferent hållningen (4) var lätta att skilja från varandra. Det andra och tredje förloppet var sinsemellan mera svårdifferentierade. Hur har förloppen svarat mot den kristeori vi redogjorde för i början av kapitlet? Teorin beskrev fyra stadier med termerna chockfasen, reaktionsfasen, bearbetningsfasen och nyorienteringsfasen. Det ideala förlopp teorin beskriver motsvarar i denna undersökning det vi kallat den spontana sorgen, och i något mindre grad den fördröjda sorgen. De reaktionsmönster som benämnts den gränslösa sorgen respektive den indifferent hållningen, karaktäriseras båda av oföränderlighet, och låter sig därför inte beskrivas med kristeorins fyra faser. Inledningsvis konstaterades, att krisen kan innebära både risk och möjlighet. Ett tolkningsmönster bekräftas och förstärks till följd av traumat. Risk för långvarig psykisk ohälsa är uppenbar. Möjligheten innebär utveckling och person-

lig mognad. Konsekvenserna av dessa båda alternativ går att dokumentera i undersökningen. Inledningsvis fördes ett resonemang om personlighetens betydelse för sorgeförloppet. Den genomförda undersökningen stöder antagandet, att personligheten är väsentlig för sorgeförloppet.

Vad har då livsåskådningen betytt? Hur har de existentiella frågorna formulerats? Detta har endast undantagsvis berörts. I nästa kapitel skall vi därför ägna dessa frågor en odelad uppmärksamhet.

NOTER KAPITEL 4

1. Ödman 1983, sid 13.
2. "The pain experienced in the slow process of testing reality in the work of mourning thus seems to be partly due to the necessity, not only to renew the links to the external world and thus continuously to re-experience the loss, but at the same time and by means of this to rebuild with anguish the inner world, which is felt to be in danger of deteriorating and collapsing." Klein 1940, sid 136.
3. För en översikt av olika teorier om sorg och sorgereaktioner se Raphael 1983, sid 64 ff.
4. Den följande framställningen bygger på Lundin 1982, sid 34 ff.
5. Det svenska ordet "sorg" motsvarar inom engelskan flera begrepp, som ges skilda definitioner inom litteraturen. Se Raphael 1983, sid 33 eller Parkes och Weiss 1983, sid 2. I det här arbetet avser vi, i anslutning till Lundin 1982, sid 34, med sorg (mourning) en process på medveten och omedveten nivå. Förlustreaktionen (bereavement) "är den sammanfattande benämningen på intrapsykiska processer och den yttre reaktionen efter förlust av ett yttre objekt". Sorgereaktionen (grief) är den manifest iakttagbara reaktionen, som kan förstås ur såväl ett subjekt- som ett observatörsperspektiv.
6. Lindemann 1979, sid 59.
7. Cullberg 1976, sid 186.
8. Antonovsky 1979, sid 71–72.
9. Psykologisk stress definieras som "A particular relationship in the person and the environment that is appraised by the person as taxing or exceeding his or her resources and endangering his or her well-being". Lazarus och Folkman 1984, sid 19.
10. Stenström 1975, sid 59.
11. Stenström 1975, sid 60.
12. Ivan Illich hävdar, att den moderna sjukvården inte endast helar och botar, utan att den också tenderar att beröva människor den existentiella erfarenhet som lidande och smärta innebär. Illich 1975.
13. Cullberg 1975, sid 7.
14. Pollock har beskrivit den akuta sorgens faser. Den första reaktionen är chock, det andra stadiet, som nära ansluter till chocken, är sorgereaktionen. Den akuta sorgens tredje fas utgörs av reaktioner på själva förlusten och en bearbetning av relationens inre betydelse. På dessa faser följer det stadium som innebär ett fortgående adaptivt arbete för att finna en framkomlig väg mot framtiden. Pollock 1961, sid 3+1.
15. "It is characterized by a reaction that includes difficulty in believing in the full reality of the loss, avoidance of confrontation with the loss, and feelings of selfreproach and despair. As time passes, the bereaved person remains socially withdrawn and develops a sense of the continued presence of the dead person, to whom he or she continues to feel bound. But this feeling does not protect the bereaved person from loneliness, anxiety, and depression" (Parkes och Weiss 1983, sid 93). Se också Plötslig och oväntad död – anhörigas sjuklighet och psykiska reaktioner, SIS, SOU 1979:21.
16. Raphael 1983, sid 63.
17. Pincus 1976, sid 27 ff.

18. Begreppen har inom psykoanalytisk teori kombinerats. Med projektiv identifikation avses "att man i fantasin förlägger delar av sitt psykiska liv inom en annan så att denna upplevs som helt eller delvis identifierad med det projicerade och dessutom själv kan uppleva sig som helt eller delvis identifierad med detta innehåll". Sjögren 1984, sid 134.
19. Bowlby 1980, sid 176.
20. "Emotional dependence is a form of insecure attachment and that the tendency to form insecure attachments is usually determined in childhood". Parkes och Weiss 1983, sid 135.
21. Parkes och Weiss 1983, sid 152.
22. Parkes och Weiss 1983, sid 121.
23. En översiktlig framställning av "The Nature of Depression" ges i Mitchell 1975. Melankolin skiljer sig från depressionen genom en rad distinkta kvaliteter. Dessa utgörs av upplevelser av hopplöshet, meningslöshet, ringhets-, skuld- och strafföreställningar. Ett andra drag i psykopatologin är hämning, som tar sig uttryck i ihållande trötthet, minnes- och koncentrationssvårigheter, handlingsförlamning, håglöshet och likgiltighet. Ett tredje drag utgörs av hypotalamiska symptom. Till denna grupp hör vikt förlust, minskad lust till sexuellt samliv, sömnstörning med tidigt uppvaknande, för att nämna några drag. Ett fjärde igenkänningstecken är oavledbarhet. Med det avses att tillståndet i stort sett är konstant och svårt att påverka i en positiv riktning genom stimulering och engagemang från omgivningen. Ottosson 1981.
24. "Children who, for whatever reason, have not known the consistent presence of a caring and secure parent may be at some special risk of feeling inadequate and insecure as adults in all their close relationships" (Parkes och Weiss 1983, sid 124). På ett motsvarande sätt beskriver Klein de tidiga livserfarenheternas viktiga betydelse på följande sätt: "Through being loved and through the enjoyment and comfort he has in relation to people, his confidence in his own as well as in other people's goodness becomes strengthened, his hopes that his "good" objects and his own ego can be saved and preserved increases, at the same time as his ambivalence and acute fears of internal destruction diminish". Klein 1940, sid 128.
25. Raphael 1983, sid 63.
26. "The key variables influencing outcome are thus the preexisting relationship, the death, other crises, and perceived social-network support". Raphael, 1983, sid 226.
27. "The type of ego-development, maturation, and the level of integration and organisation, however, will be the crucial variables in determining the course and extent of the mourning process. Thus an ego that has developed to the point where reality is correctly perceived, and objects distinctly and uniquely differentiated will mourn differently from an ego that is poorly integrated and immature". Pollock 1961, sid 343.
28. Bowlby 1980, sid 172.
29. Bowlby menar, att det bakom den sårbara personligheten döljer sig tre typer av relationsmönster som grundlagts tidigt i barndomen nämligen 1) Anxious and ambivalent attachment, 2) Personalities disposed towards compulsive caregiving, och 3) Personalities assertive of independence of all affectional tie. Bowlby 1980, sid 218.
30. Pollock 1961, sid 353.
31. Så t ex i Jonas Dürchs epitafiemålning av kyrkoherde Gustaf Fredrik Hjortberg med familj, 1760-tal, Släps kyrka, Halland.
32. Bowlby 1980, sid 181.
33. Parkes och Weiss talar om sorgearbetets tre dominerande uppgifter. Den första innebär att förlusten måste accepteras rent intellektuellt. "Making sense of loss requires developing an 'account', an explanation of how it happened. (The answer) must include identification of a cause that led to . . . the husbands or wives death. Parkes och Weiss 1983, sid 156.
34. Beskow 1981, 1982 och 1983. Ett av de instrument som utvecklats för bedömning av suicidrisken är den s k suicidala stegen med vars hjälp suicidrisken bedöms utifrån graden av nedstämdhet, tankar på döden, självmordstankar, önskningar eller impulser för suicidal karaktär, medvetna uttalade och outtalade avsikter att realisera planerna, samt självmordshandlingar.

35. För en översikt av kliniska studier om sorg och sambandet sorg och hälsa, se Lundin 1982. Inte minst uppmärksammade är Parkes' studier över London-änkor där sambanden mellan akut sorg och ökad sjuklighet liksom dödlighet är signifikanta. Parkes 1975.
36. Social Support – Health and Disease. Sixth International Berzelius Symposium, Malmö, Sweden, 1986.
37. Lundin 1982, sid 152.
38. Rehnberg 1965, sid 172.
39. Lindemann 1979, sid 59.
40. Parkes och Weiss säger att "reactions of intense yearning . . . were also associated with poor outcome". Parkes och Weiss 1983, sid 52.
41. Inom psykoanalytisk teori har Winnicott introducerat begreppen Transitional Objects och Transitional Phenomena. Winnicot menar att det mellan den yttre och inre verkligheten finns ett "mellanliggande område". Det är den plats, där fantasi och magi har en hemortsrätt utan att bli så skrämmande att det påverkar bedömningen av den yttre verkligheten. "I am therefore studying the substance of illusion, that which is allowed to the infant, and which in adult life is inherent in art and religion . . ." Winnicot 1953, sid 90.
42. "Förmågan att sörja grundläggs tidigt i barndomen och är direkt beroende av förmågan till objektkonstans". Lundin 1982, sid 36.
43. För begreppet överdeterminering, se Cullberg 1984, sid 30.
44. Lazarus och Folkman 1984, sid 65.
45. "The important point is that whether general or specific, illusory or realistic, one's belief in one's ability to control an event influences how that event is appraised and, through appraisal, subsequent coping activity". Lazarus och Folkman 1984, sid 77.
46. Lindemann nämner nio förändringar som indikerar "Distorted Reactions. These alterations may be considered the surface manifestations of an unresolved grief reaction". Av Lindemanns nio punkter är det särskilt de, som beaktar sociala förändringar, som svarar mot iakttagelser i denna undersökning. "This leads finally to the picture in which the grief reaction takes the form of a straight, agitated depression with tensions, agitation, insomnia, feelings of worthlessness, bitter self-accusations, and obvious need for punishment. Such patients may be dangerously suicidal" (Lindemann 1979, sid 69 ff). Parkes och Weiss har tio punkter som underlag för sin bedömning 1) Level and functioning, 2) Movement towards solution 3) Acceptance 4) Socializing 5) Attitude towards the future 6) Health 7) Anxiety or depression 8) Guilt or anger 9) Evaluation of self 10) Resilience. Parkes och Weiss 1983, sid 32–33.
47. Armelius 1984. Om olika försvarsmekanismer och deras funktion, se Freud A 1952, eller Cullberg 1984, sid 74 ff.
48. Mc Glashan och Miller ger en bred beskrivning av psykisk hälsa och mänskligt välbefinnande. Nio diagnostiska punkter används: Utvecklingsnivå, aspekter på själv, objektsrelationer, realitetsvärdering, att känna fullt ut, flexibelt försvar, förmåga att integrera känslor, självanalytisk förmåga och symptomatologi. Dessa punkter har beaktats i intervjuguidens avsnitt över självbild och egobestämning, men har också kommit in på andra ställen i intervjuerna. Mc Glashan och Miller 1982.
49. För en diskussion om intuitionens plats inom forskningen, se Lindholm 1983.
50. Lennér-Axelsson och Thylefors 1983, sid 158.

Sorg och livsåskådning

Vi har sett likheter och olikheter i sättet att sörja. Vilken är livsåskådningens betydelse för sorgprocessen? Hur ser den livsåskådning ut, som förmår ge mening och innehåll åt en svår livssituation? Enligt en vanlig föreställning är det lättare för människor, som har en religiös tro, att klara en kris. Frågan om livsåskådningens betydelse i sorgprocessen har behandlats sparsamt i litteraturen.¹ I några arbeten har man antagit ett samband mellan sorg och livsåskådning, men någon teori om hur sambandet ser ut tycks dock inte finnas. I några undersökningar har man studerat samband mellan konfessionstillhörighet och sorgeförlopp.² Parkes nämner religion som en "concurrent determinant" för sorgeförloppet.³ Kastenbaum och Aisenberg tar upp ämnet i "Dödens psykologi". I stort sett bygger deras framställning på Lesters studie "Experimental and correlational studies of the fear of death". Lester beskriver sambandet mellan dödsfuktan och religion. Sammanfattande hävdar Lester, att de undersökningar, han i sin tur bygger på, på ett flertal punkter är bristfälliga.⁴

Inom stressforskningen finns däremot flera arbeten som beaktar livsåskådningens betydelse. Lazarus och Folkman behandlar livsåskådningsfrågor i ett längre avsnitt, i vilket de hävdar att varje ny situation, där ett val mellan olika förhållningssätt skall träffas, innebär en bedömning (av hotbilden) och ett värdemässigt ställningstagande, som blir avgörande för huruvida situationen uppfattas som stressande eller ej.⁵ Bedömningen av stressorn sker i två moment. "The primary appraisal" bedömer graden av hot medan "the secondary appraisal" tar ställning till vad som är möjligt att göra. Båda dessa bedömningar sker inom ramen för livsåskådningsmässiga antaganden.⁶

Livsåskådningsfrågornas förekomst inom stressforskningslitteraturen men frånvaro inom den tanatologiska litteraturen är märklig. Döden är ett av de mest centrala av alla livsåskådningsstemata inom konsten, litteraturen och dramat. Inom ett forskningsområde som syftar till att

"utforska, systematisera och tillämpa kunskaper från skilda fackområden på död, döende och med döden sammanhängande fenomen", kan livsåskådningsfrågorna inte uteslutas.

Inom religionspsykologin finns åtminstone en större undersökning där livsåskådningens betydelse i sorgeprocessen belyses. I den holländska avhandlingen "Religie in de crisis van de rouw" ses religionen som en central del inom det individuella meningsgivande systemet. Teorin är utvecklad inom den kognitiva psykologins ram och förankrad i symbolisk interaktionistisk tradition. Studien, som beskrivs som explorativ, arbetar med djupintervjuer. Flera resultat i den föreliggande undersökningen överensstämmer med dem som redovisas i den holländska. Vikten av att varje sorgeprocess måste förstås utifrån individens egna förutsättningar och bakgrund betonas. Det meningsgivande systemet (The primary self other system) ses som en styrande princip, som utvecklats genom en interaktion mellan individen och dess omgivning. Undersökningen visar, att det meningsgivande systemet i obetydlig grad påverkas av religiösa föreställningar.⁸

GENERELLA IAKTTAGELSER AV LIVSÅSKÅDNINGAR

Ett huvudintryck i undersökningen är, att de artikuleraade livsåskådningarna varierar vad gäller sammanhang och meningsskapande funktion. Detta gäller inte minst de existentiella frågor, som kommer upp i samband med det psykiska traumat. Samtidigt visar det sig, att människor i kris ställer frågor, som mer eller mindre centralt hör samman med deras livsåskådning.

Viljan till mening

Det gemensamma för dessa frågor är, att de uttrycker en vilja till mening och sammanhang i en totalt förändrad livssituation.⁹ Vare sig man har en religiös tro eller inte, finns det ofta outtalade antaganden om att livet skall ha något slags rimlighet och rättvisa. För alla människor är den plötsliga och oväntade döden en kraftig provokation mot den bild av verkligheten man har. Ingen räknar med att drabbas av det som ligger utanför det "normala", i vart fall inte en "för tidig död".

"Att det skulle sluta i sådan här tragedi, det, det hade man ju aldrig kunnat drömma om . . ." (18-2-1).

Tanken på rättvisan tycks ibland vara grundad på en föreställning om vad som är normalt och ibland också på ett antagande om vilket liv som är värt att leva.

"Varför skall en del ligga och plågas så in i helsike . . . och sedan friska människor skall gå och dö" (2-1-18).

Man jämför det "goda liv" den döde levt och det till synes "onyttiga liv" många förefaller leva, "och dom kan dom göra vad som helst för egentligen . . ." (13-1-4). Föreställningen, att ett hederligt och skötsamt liv borde belönas, återkommer gång på gång. Den centrala livsåskådningsfrågan är "varför?". Behovet av mening och sammanhang går igen i varje samtal. Den som inför sig själv kan ge den frågan ett meningsfullt svar, bekräftar Nietzsches tes "Den som har ett varför att leva uthärdar nästan varje hur".¹⁰

I försöken att finna mening och rimlighet i det som skett hänvisar flera till att den avlidne, om dödsfallet föregåtts av en kort sjukdomstid, besparades ytterligare lidande. Men också med det fullkomligt oförberedda dödsfallet kan en mor finna en mening i att hävda:

"Jag tröstar mig ibland med att han kanske slapp hemskt mycket lidande och besvärligheter. Han hann ju bara uppleva positiva saker i livet egentligen" (10-1-3).

Finns det en förutbestämmelse?

Trots att dödsfallen är så uppenbart provocativa och svåra att acceptera och trots upplevelsen av orimlighet och orättvisa, finns föreställningen, att det som skett var förutbestämt. Det är enligt många uppfattning inordnat i ett större meningsfullt sammanhang, men tydligare än så kan man inte uttrycka det. Är det inte Gud, så är det väl ödet eller något annat som styr.

"Man frågar sig varför, varför det skall behöva ske och så, men jag tror att det är meningen med det också" (4-2-19).

En ung man som mist sin far tolkar händelsen på följande sätt:

"Det verkar som det är förutbestämt va, hur det skulle vara va. Precis som det var förutbestämt det här, att det skulle gå så här. Att jag skulle ta över, att han skulle bort. Han har gjort sitt nu." (9-1-25).

En kvinna ger följande förklaring:

"Jag ser ingen mening med det här, men den som har ordnat med det här, han har liksom en mening med det i alla fall" (15-3-12).

Ändå är det få, som upplever dödsfallet som ett straff eller som ett uttryck för en aktiv, gudomlig vilja:

"Finns det någon som styr det här alltså, då är det helt ofattbart. De snackar om Guds straff och att det är någon mening med att det är så och så också, det har jag väldigt svårt att förstå, obegripligt alltså" (11-2-13).

Följande samtalssekvens ger dock en annan bild och har sin upprinnelse i frågan vad det är som är svårast, sedan det gått ett par månader efter dödsfallet.

"Ja, att man liksom inte förstår varför det skulle behöva hända, varför just det skulle drabba oss. *Det känns orättvist?* Jag känner mig straffad. *Har du funderat litet omkring varför du upplever att du känner dig straffad?* Nej, jag förstår liksom inte det, men jag gör det och varför skall just jag bli det. *Ser du någon anledning till varför du skulle bli straffad?* Nej, jag tycker inte det. Jag tycker att jag liksom alltid har försökt att ställa upp och vara snäll mot alla. Men i alla fall. Och NN också. *Och ändå upplever du det som ett straff?* Ja det gör jag. *Är det någon som straffar eller vad?* Det är väl Gud då som straffar mig, jag vet inte. Jag tycker han är feg. *Vem är feg, Gud?* Gud. *Varför tycker du Gud är feg?* Jo, för att han tog min pojke. När Jesus dog då uppväckte han honom på tre dagar. Så länge stod han ut. *Du menar att Gud kunde uthärda tre dagar?* Mmm. Men jag skall uthärda hela livet. *Tycker du att det är fegt av Gud att göra på det sättet?* Ja, det tycker jag. Och han hade svaret, men jag har inget svar. Ska bara ha det så där. *Hur menar du att Gud hade svaret?* Han hade ju facit" (15-1-1).

Vare sig någon dör av en till synes otillräcklig orsak eller undkommer en livshotande fara med livet i behåll, så är det enligt många mening en

fingerisning om att man dör när rätta stunden är inne och inte när det efter vanlig mänsklig beräkning förefaller rimligast.

Döden, och vad kommer sedan?

De som säger sig tro, att det finns ett liv efter döden, gör det med kontradiktoriska påståenden och med stor osäkerhet om vad det egentligen är man tror på.

”Jag kan inte säga att jag har någon fast tro som är grundmurad inte, det har jag verkligen inte. Det är nog väldigt upp och ned. Men jag hoppas ju hela tiden, jag vill tro det här alltså” (10-2-11).

Drygt hälften av de intervjuade har en mer eller mindre tydligt formulerad tro på ett liv efter döden.¹¹ Knappt hälften tar avstånd eller ställer sig tveksamma till den typen av trosantaganden. Svaren varierar från klara ställningstaganden för antagandet om ett evigt liv till mera sökande, tveksamma formuleringar. Tanken på att en gång få återförenas med den man mist, förefaller vara det bärande motivet.

”Ja, jag tror att man i så fall kan återförenas på något konstigt sätt då, men hur, det vet jag inte” (6-1-4).

Eller som en pappa uttrycker det:

”Det kanske finns någonting annat och jag vill egentligen tro att det gör det. Jag vill tro att . . . vi skall få mötas på något annat sätt någon gång” (3-1-4).

Men också livet efter döden kan te sig på olika sätt. Himmel och helvete är varandras motsatser. Den dubbla utgången är en del av den kristna tron rörande det eviga livets villkor. Av denna dubbla möjlighet finns intet spår i materialet. Återigen förefaller det som om ett outtalat rättvisebegrepp avgör utgången med en självklarhet som är evident när man beaktar det som skett.

Krisens påverkan på livsåskådningen

Traumat är den bakgrund, mot vilken förändringar i livsåskådningen kan avläsas. Två personer menar sig inte längre kunna tro på Gud efter det

som skett. I båda fallen är livsåskådningarna påfallande inkonsistenta. En kvinna hävdar:

"Jag tror inte, jag sa det åt farmor, det finns ingen (Gud), förut har jag trott på det men jag tror inte på det . . ." och "Jag tror på Gud, det gör jag emellanåt för jag ber min barnabön varenda natt, varenda kväll, och varför vet jag inte. Men jag gör det . . . nu ber jag till Gud att han skall hjälpa mig att bli stark och jag vet att jag är syndig och jag röker och då tänker jag att, nej han hjälper aldrig mig i alla fall . . ." (7-1-11).

Tre personer har efter traumat börjat gå i kyrkan. Tidigare var kyrkibesöken

"våldigt sällan . . . man gick till första advent kanske och julotta och sådana saker . . ." (18-2-5).

"Jag har ju liksom aldrig trott på Gud eller brytt mig om sånt va . . . men att nu kan jag väl säga att jag inte förnekar honom i alla fall" (8-2-5).

En mor kopplar samman sitt "större behov av att gå till kyrkan" (18-2-5) med att hon på det sättet känner sig närmre sitt barn som ligger begravet på kyrkogården. Ovanstående citat stärker mistanken, att en livsåskådning som är inkonsistent och disintegrerad i sina teoretiska antaganden blir opåverkad av den provokation som traumat innebär. Inkonsistens ger resistens mot förändringar.

Få personer redovisar att de vare sig före eller efter traumat bett till Gud. Någon kan dock säga:

"Jag har faktiskt bett till Gud. Att skona mig va . . . och att sova en hel natt utan att vakna med ångest. Och när jag gjort det så har jag fått sova en natt" (8-2-6).

Samma person kunde nästan i samma andetag säga:

"Å andra sidan kan man ju undra, om det nu finns en gud, varför han skulle hjälpa mig nu va. När jag aldrig har brytt mig om honom förut . . . Han tycker väl om människorna, hur ynkliga de än är kanske" (8-2-6).

Endast för en person kan en djupgående trosförändring påvisas uttryckt såväl i ord som i manifest handling. I ett av de första samtalen sade han:

"Jag vill egentligen tro att det finns någonting fast jag har väldigt svårt att få alla de här böckerna och uttalandena att gå ihop för mig och för mitt sätt att se på saker och ting" (3-1-4).

Från denna position säger han cirka två månader efter förlusten:

"Dels har man nu lättare för att förstå när människor har det svårt och . . . dels har jag fått någon slags tro på att det finns någonting annat efter det här livet" (3-2-5).

Vid samtal nio månader efter dödsfallet berättar han, att familjen nu går i kyrkan ibland, vilket de inte gjorde tidigare. "Nu tror jag mera aktivt och den tron har kommit inifrån", säger han. Han upplever ett starkt "hopp vid horisonten" och säger, att gudstjänsten ger stöd och hjälp. Under det uppföljande samtalet 13 månader efter dödsfallet säger han:

"Det har kommit till en övertygelse . . . en annan livssyn som har blivit starkare som . . . den är ju definitiv, som jag ser det. Jag ser på livet på ett annat sätt . . . och . . . vad som är viktigt och inte viktigt det har ju blivit starkare under hela tiden" (3-3-1).

Även före traumat fanns en genomtänkt integrerad livsåskådning, delvis med politiska inslag, men med en tydligt naturvetenskaplig verklighetsuppfattning. Under uppföljningssamtalet säger han:

"Förut var det nog mera att man tyckte det att det vore ju fint om det vore så, men man trodde inte på det, man trodde inte, man hade inget bevis för det" (3-3-4).

Den tidigare inställningen såg döden som en slutpunkt.

"Vi är som ett djur eller ett blad som förmultnar någonstans" (3-3-9).

Under det sista samtalet formulerar han i stället sin uppfattning på följande sätt:

"Jag försvinner inte jag kommer in i en annan dimension . . . jag får vara i en otroligt fin gemenskap med NN och alla de andra . . . och Gud och Jesus och hur det nu är . . ." (3-3-9).

Många kan omvittna, att frågor av livsåskådningskaraktär blir viktigare efter traumat.

"Man tänker ju mer på det här, vad det är för mening och varför skall

det vara på det här viset och vad har jag gjort för att behöva ha det så här. Och var det någon mening. Det blir lätt . . . det blir ju det att man tänker mera på det . . ." (15-2-15).

Lidandets problem

En av mänsklighetens eviga frågor är lidandets problem. Inom religionsfilosofin brukar det omnämnas som teodicéproblemet.¹² Problemets innebörd är följande. Enligt kristen tro förenar gudomen i sin person såväl allsmäktighet som fullkomlig kärlek. Men det är lätt att visa på dessa begrepps teoretiska oförenlighet. Antingen, har det hävdats, får man avstå från anspråket på att Gud har all makt eller också får man tillräkna honom inte bara det goda utan även det onda som sker i världen. Men om Gud också är ansvarig för det onda, blir det å andra sidan svårt att förena allmakten med den fullkomliga kärleken.

Denna spänning i den kristna gudsbilden saknar betydelse för människor i undersökningen. Det skulle ligga nära till hands att anta, att en svårt traumatiserande händelse borde skada tilltron till en kärleksfull Gud. Detta förutsätter att den tilltron tidigare funnits. I materialet är det svårt att belägga detta. Några citat uttrycker en stark ambivalens. En kvinna kan efter ett år fortfarande känna sig straffad.

"Det kan inte hända en något värre än att ett barn dör . . . Om det finns en Gud som bestämmer över oss . . . och som . . . ser till oss . . . då måste det ju liksom vara det strängaste straffet . . ." (15-3-8).

Ändå har den uppfattningen varken förstärkt eller försvagat hennes tro. I inget annat fall ses Gud som agent till det dödsfall som inträffat. Gud är inte sådan. Han har inte den viljan eller den makten. Hans makt börjar först efter döden, då han står som ett slags garant för det återseende man så intensivt åstundar. Om gudsbilden är vag och föga medveten, är det naturligt, att den heller inte provoceras av traumat. Vad som är mera anmärkningsvärt är, att flera intervjupersoner på grund av traumat börjar tro på ett liv efter detta. Om Gud inte rör över det som sker här och nu, får han istället garantera den fortsättning man måste tro på för att orka vidare i sorgen.

"Jag kan inte acceptera tanken på att jag inte skall få träffa (honom), och då måste jag tro på det . . . (att jag) på något vis skall möta honom igen . . ." (18-1-3).

En annan förälder kan i liknande ordalag hävda:

"Jag har ju alltid varit en tvivlare som det heter, som de kallar det för, prästerna. Och är väl fortfarande, men ändå så finns det ett otroligt hopp" (3-1-4).

Religiös självbestämning

Endast tre personer i undersökningen anser själva, att de har en livs-
åskådning. De har svårt att bestämma vad den innebär.

"Fast jag tror alla, egentligen så tror de nog innerst inne på någonting
då, fast de förnekar också där . . . *Varför det?* Man har någonting, i
stället för att säga att de tror på något så säger de, peppar, peppar, ta i
trä eller något sånt där . . . Ja. Är det inte så? De tror nog de också
egentligen . . ." (12-2-16).

Vare sig man påstår att "det är precis som om någon har styrt det här"
(3-1-7) eller deklarerar "jag, ger fan i allting i princip, det går ut på det, då
ordnar det sig i alla fall . . ." (19-1-24), så säger det någonting om en
människas livsåskådning.

Samtliga intervjuade tillhör Svenska kyrkan, vilket inte är något hinder
för att påstå:

"Jag är inte något religiös eller sådär, eller tillhör någon kyrka eller
någon grupp, det är bara som jag tänker själv, gode Gud, du kan väl
hjälpa mig" (15-1-2).

Ingen kallade sig själv kristen i de första samtalen som hölls. Ingen var
aktiv medlem i eller besökare av något religiöst samfund.

"Jag tror liksom inte på det här med, på väldigt mycket i den kristna
tron, om uppståndelsen och alltihopa det här . . . men däremot
försöker jag väl att leva efter de kristna normerna om jag säger så, på så
vis betraktar jag mig som kristen, att jag ställer upp på 10 Guds bud
och försöker göra det bästa möjliga av det, men se'n är det väldigt
mycket som jag inte alls kan acceptera eller som jag inte tror på helt
enkelt. Fast jag önskar att jag gjorde det. Vid ett sådant här tillfälle tror
jag att det underlättar väldigt" (10-1-2).

Ett annat citat är, vad gäller osäkerheten i självbestämningen, representativt för en stor del av materialet:

"Jag är inte speciellt religiös. Kanske inte är ateist heller, jag vet inte vad jag är. I alla fall inte övertygad kristen, det är jag absolut inte" (11-2-11).

En kvinna kan i ett samtal säga:

"Hade jag inte den tron då hade jag nog . . . ja, då hade jag inte klarat . . . ja, då vet jag inte . . . det är klart alla, man måste ju klara det" (12-1-5).

Den tro hon syftar på är en förvissning om att det finns ett liv efter döden. Den tron är så stark, att hon efter makens dödsfall kan säga:

"Förut trodde jag att man levde vidare . . . nu vet jag att det inte finns någon död" (12-1-12).

Ibland är det möjligt att bestämma en människas livsåskådning i förhållande till en etablerad livsåskådning utan att hon själv är medveten om att hon har den. En kvinna i undersökningen ställde sig tveksam till påståendet, att hon själv skulle ha en livsåskådning eller en tro, trots att hon hade en klar uppfattning i frågan om vad som sker efter döden. Orsaken till osäkerheten var säkert en ovana att se sina egna uppfattningar som sammanhängande system värda beteckningen livsåskådning. En ytterligare anledning torde vara, att de olika livsåskådningskomponenterna inte på ett medvetet sätt satts samman och därför inte heller getts någon benämning. Samma kvinna hade, sig själv ovetandes, en förhållandevis konsekvent ekosofisk ståndpunkt i såväl teori som praktik.¹⁵ Upplevelsen av alltings enhet är en del av denna livsåskådning. Även om löven faller till marken och förmultnar, är det ingenting som försvinner. De ger näring till andra växter.

"Det går runt hela tiden sådär". "Livet är heligt, ja. Det är det" (12-1-18).

Men det är inte bara människa och natur som hör samman, utan allt skapat har ett värde. I konsekvens med detta är hon vegetarian och kan på tal om människans värde inte

"fatta varför människan skulle vara mera värd" (12-2-14).

I konsekvens med sin uppfattning, att alla är lika mycket värda, är hon också emot vivisektion. Kanske har inte alla arter exakt lika stort värde, men

”det finns väl inget djur som är onödigt . . . då skulle det inte ha blivit skapat . . .” (12-2-12).

Bevis anförs, eller efterlyses, både av dem som tror och dem som inte tror. De som inte tror menar sig inta den ståndpunkten just på grund av avsaknaden av bevis för den motsatta ståndpunkten. Formuleringarna är försiktigare och mera sökande. På frågan, om det finns någon fortsättning efter döden eller någon annan verklighet än denna, svarar en man:

”För mig finns det ju liksom ingenting som tyder på det, men . . . osvuret är ju alltid bäst och . . . den tanken kan jag liksom acceptera när jag själv får uppleva att så kan det tänkas vara . . . men inte förr, tror jag . . . jag har väldigt svårt för att tro att det skall finnas någonting efter det . . .” (14-1-3).

En annan person hävdar:

”Ja jag vet inte vad jag skall säj om det . . . jag vet ju inte om det är någonting som kommer efter se'n en har lurat bort . . . och förresten är det ingen som vet . . .” (2-2-15).

De som tror gör det ibland med hänvisning till ett slags vetenskap om hur saker och ting förhåller sig. Tron har fått en inre påtaglighet som gränsar till bevisning av det man förut möjligen anat (ip 3 och ip 12). Ett liv efter detta innebär utan undantag något ljust och fint. Det är återseendets möjlighet.

Samhällssyn

De kristna livsåskådningsinslagen är emellertid inte de enda. I samtalen togs det också upp frågor om individen och samhället liksom människans förhållande till naturen. Avsikten var inte att göra en partipolitisk bestämning, utan snarare att förstå känslan av delaktighet i eller avstånd till det övriga samhället. Det var också viktigt att få en uppfattning om vad den intervjuade uppfattade som problem och möjligheter i samhället idag.¹⁴ Många uttryckte en djup skepsis gentemot politiken. Andra menade, att de inte är politiskt intresserade.

"Så'na där gubbar sitter bara och bladdrar en massa skit. Jag har inte förtroende för en enda gubbtjyv . . . Sitta så där och bara tröska fram och tillbaka och skälla och gnälla, det blir ju inget mer" (2-2-6).

Två personer är eller har varit aktiva i politiska partier och har innehaft förtroendeuppdrag. Några sitter i klubbstyrelsen i facket. Materialet uppvisar en spridning över hela det politiska fältet. Utifrån materiella villkor och levnadssätt är det svårt att göra en bedömning av den politiska tillhörigheten.

Det sociala engagemanget i form av föreningsaktiviteter och ideella uppdrag är lågt. Flera hänvisar till att man efter långa arbetsdagar och med hem och barn som skall skötas inte har krafter över för samhällsfrågorna. Gränsen för de frågor, som engagerar, sammanfaller ofta med staketet vid tomtgränsen. Livsmålen formuleras som näraliggande och vardagliga. Att ha hälsan och att barnen ska lyckas i livet, är det som tar en stor del av ens omsorger.¹⁵ De fina meningsfulla stunderna är de enkla vardagsnära, liksom biprodukter av det vanliga livet. Pappans skildring i det följande citatet av sin 4-åriga dotter rör vid något väsentligt:

"Så låg hon där i morse på min arm och kröp in, det var skönt. På något vis. Jag vet inte vad man känner, men det känns bra" (9-2-16).

I synen på samhället finns det ett ofta återkommande drag som trots detta är svårt att på ett tydligt sätt lyfta fram. Det handlar om ett pris vi fått betala för den välfärdsutveckling samhället genomgått. Förändringen innebär, att vi har för lite tid för varandra, också för barnen. Trots att utbyggnaden av samhällets barnomsorg varit en viktig del av samhällsförändringen, finns det en utbredd skepsis mot just denna del av utvecklingen.

"Folk har inte tid med sina barn . . ." (5-1-20).

"Jag tror att det är att människor har blivit så beroende av så mycket saker som de tror att de måste ha . . ." (12-2-8).

"Vi lever ju i en helt annan, mycket hårdare verklighet i dag än vad vi gjorde när vi växte upp . . . även om man fick sig en omgång stryk allt emellanåt . . . så dessemellan så fick man ju någonting helt annat också . . . värme . . . det var gemenskap alltså" (13-1-20).

"Det finns ingen tid över för medmänniskan . . . det är så i samhället i dag, om man tittar på ideellt arbete, det, det finns snart inget ideellt arbete . . ." (14-2-8).

Kritiken mot detta drag i samhällsutvecklingen är spridd över hela materialet.

Människosyn

Synen på människan bygger på traditionella humanistiska värderingar om individens absoluta värde och okränkbarhet. I relation till medmänniskorna formuleras de viktigaste etiska ställningstagandena, som för många utgör summan av deras livsåskådning. Respekten för människan, ärlighet och uppriktighet är värden, som de flesta menar sig omfatta.

"Det finns nog ingen religion som kan fungera utan att man respekterar varandra . . . och jag tror inte det behövs någon religion om man respekterar varandra ordentligt . . ." (13-1-23).

"Man gör det som är rätt . . . och man ser till det som är gott" (13-2-18).

Men samtalen andas också en skepsis vad gäller människans oinskränkta suveränitet. Samtidigt som människans absoluta värde hävdas, är det flera som formulerar ekosofiska ståndpunkter:

"Jag tycker att människorna har förstört så mycket också . . . ibland tycker jag att jag skäms för att jag är människa . . . det är så mycket otäckt och så där, man ser vad hemska människor kan vara . . . det kan inte ett djur vara . . . egentligen skulle de vara förmer" (12-2-13).

Naturuppfattning

Ett tema, som förtjänar att uppmärksammas, är känslan för naturen. Många menar, att just naturen är platsen för frihet och upplevelser av närmast religiös karaktär.

"Jag tycker det är som ett budskap från Gud, så det kan vara en myra eller det kan vara en solstråle . . . men jag tycker jag får så mycket av det" (17-1-21).

Iakttagelserna stämmer med andra undersökningar. Intresset för naturen hänger samman med såväl förändrade livsvillkor som de miljömässiga konsekvenser industrialismen fått för naturen.¹⁶ I känslan för naturen kan flera temata urskiljas. Naturen ses som en plats för rekreation och en

flykt undan civilisationens och produktionens splittrande krav på människan. Ett annat tema är sökandet efter ensamhet.¹⁷

”Det är inte så jädrans givet att man kommer upp ur sängen varje morgon. Att man kan sticka ut i naturen. En oförstörd natur” (5-3-27).

Naturen är kontrasten till det människoskapade, till kulturen.¹⁸

SÄRSKILJANDE DRAG I LIVSÅSKÅDNINGEN

I föregående kapitel kunde vi urskilja fyra mönster i sorgeförloppen. De benämndes 1) den gränslösa sorgen, 2) den spontana sorgen, 3) den fördröjda sorgen samt 4) den indifferentia hållningen. Det låg nära till hands att i samband därmed inte bara se till sorgeförlopp och psykiska reaktioner, utan också se om det för de fyra grupperna fanns olika sätt att tänka och formulera de existentiella frågorna.

Individen och sambället

Flera gånger har självbildens betydelse omnämnts. När självbilden är grundläggande positiv, är det vanligare med en positiv uppskattning av samhället och ett aktivt samhällsdeltagande. Självbilden är övervägande positiv i de sorgeförlopp, som benämnts den spontana (2) och den fördröjda sorgen (3). I dessa grupper utmärks samhällssynen av en större öppenhet och en upplevelse av att kunna påverka det som sker. Man är en del av en större helhet. Inom dessa grupper återfinns de som har ett politiskt och ideellt engagemang.

”Politik och det här arbetet inom partierna, demokratiska partierna, det är ju viktigt . . . Jag tror på att minska byråkratin, skära ned, låta människorna bestämma mer. Många liksom bara flyter med i systemet bara” (11-2-5).

Den som uttrycker sig på det sättet upplever sig sannolikt själv ha möjligheter att påverka samhället. Samma person säger i ett senare samtal:

”Sverige är bra, det får man säga helt klart . . . det är ingen som har det riktigt, riktigt dåligt förhållandevis i alla fall . . . jämfört med andra länder . . . det finns misär också . . . men det finns här ett skyddsnät

... på så vis är det bra och en frihet, en stor frihet . . ." (11-3-10).

Lika öppet och fritt som många upplever samhället, lika ofritt och främmande kan andra tycka att det är.

"Man kan ju inte bestämma över sina pengar och det är så många andra som man skall försörja med de där pengarna . . . i första hand friheten saknas . . . det är det att systemet är fel på det viset, varför skall det behöva vara som det är . . . det är för mycket bestämmande över alltså en privatperson . . . kontrollen alltså . . . det är skrämmande i alla fall . . . och det konstiga är att det är myndigheterna i första hand som använder de där datasystemen för att kolla enskilda personer va' . . ." (19-1-23).

Samma person ser sig själv i relation till samhället på följande sätt:

"Vad man se'n röstar på eller inte röstar på, det har liksom ingen betydelse . . . vad man säger eller inte säger . . . det är ingen som bryr sig om, kan man säga . . ." (19-1-21).

Skepsis gentemot politiker och det politiska arbetet dominerar inom den gränslösa sorgen (1) och den indifferent hållningen (4). "Någon större rävfarm finns inte, än politiker alltså . . ." (16-2-12). Det finns anledning att anta att det lätt föraktfulla avståndstagandet från politiken i många fall är ett uttryck för upplevd oförmåga och frustration över att inte kunna påverka och förändra.

Den negativa beskrivningen av samhället tar sig många uttryck.

"Det är mycket som har sparat ur och gått för långt. Men det började redan på 60-talet. Bunta ihop så in i helsike med folk i städerna, bara dra dit dem. Lägga ned landsbygden. Men det är den här välfärden. Men det får vi nog ont utav, förresten en annan är så pass gammal så en klarar sig nog, men . . ." (2-2-6).

"Det är som att sätta in dem nästan i burar, att bo i så'na där jäkla betonggetton, och vet du, se'n bägge två jobbar, ungarna är vind för våg . . ." (2-2-7).

Men också framtidsbilden skiljer sig åt mellan grupperna. Det förefaller rimligt, att den som upplever sig sakna påverkansmöjligheter i högre grad känner oro inför framtiden. En defaitistisk ödestro ger en känsla av maktlöshet inför det kommande.

"Jag brukar säga ibland att jag undrar hur det blir när killen blir stor. Och hennes barn, om de verkligen har någon framtid. Är det inte krig alltså, så de spränger alltihop, då blir det väl giftutsläpp se'n på slutet och människan kan snart inte existera . . . Blir det inte atomkrig så de spränger hela skiten så . . . så blir det förgiftat till slut" (9-2-7).

Många inom grupp 1 och 4 har svårt att över huvud taget ange några samhällsfrågor, som är speciellt viktiga eller angelägna för dem. På en direkt fråga till samma intervjuperson som i citatet ovan, om han alls hade något intresse av samhällsfrågor svarar han: "Inte ett dugg egentligen. Man flyter med i mängden" (9-2-5). Ytterligare uttryck för besvikelse och avstånd kommer fram i följande citat:

"När jag var liten . . . där vi bodde, där hjälpte t ex grannarna väldigt mycket varandra, ställde upp för varandra väldigt mycket . . . Men tycker jag, man känner ju knappt sina grannar" (18-2-15).

Samma kvinna kan på frågan vad som är fel i vårt samhälle svara:

"Ja, jag funderar väldigt lite på det . . . det måste jag säga . . . Utan det är väl så'na saker som man råkar ut för själv . . . som man opponerar sig emot och som man tycker är fel . . ." (18-2-14).

Tidigare i samma samtal uttryckte hon det på följande sätt:

"Ja . . . jag tycker nog det mesta är fel . . . faktiskt . . . när man väl börjar rota i någonting, så ser man ju att . . . det är fel . . . Sätter man sig inte själv in i det och tar del av allting . . . då, då det är det mycket lätt att man blir lurad, tror jag . . ." (18-2-12).

Sammanfattande kan sägas, att skillnaden mellan å ena sidan grupp 2 och 3 och å andra sidan grupp 1 och 4 är, att de förra grupperna uttrycker något vi skulle kunna kalla för en tillitsfull hållning till omgivningen och samhället, och att denna tillit svarar mot en självbild som är grundläggande positiv. Framtiden går att påverka och det är meningsfullt att göra det. Grupp 1 och 4 har i motsats till detta snarast något vi skulle kunna kalla en mistroshållning. Samhället är avogt, ibland till och med fientligt. Denna inställning svarar mot en bristande självtillit. Detta betyder självfallet inte att grupp 2 och 3 skulle förhålla sig okritiska till alla drag i samhällsutvecklingen.

"Jag tycker att det ska vara lite mera stil . . . Det ska inte vara några

uppsträcktheter eller märkvärdigheter, men just det här, att man visar hänsyn till folk och har lite granna stil . . ." (5-1-15).

På motsvarande sätt är naturligtvis inte heller personerna i grupp 1 och 4 kritiska till allt. Men den sammantagna bilden ger i olika grad uttryck för misstro och främlingskap.

"Det är ju så mycket oroligt ute i världen . . . så jag tycker man känner ingen trygghet just nu . . . allting är så oroligt . . ." (6-1-17).

Livet som kamp eller gåva

I tilliten och misstron finns ytterligare drag som materialet illustrerar. Ett drag är svårgripbart och handlar om en grundläggande skillnad i sättet att se på livet. Tilliten uttrycker ömsesidighet och trygghet. Misstron kan däremot mera tydligt avläsas i den ensamma människans existentiella kamp. "Jag vet ju vad livet går ut på. Det är ju att fightas" (8-1-10), som en kvinna uttrycker det. En man formulerar en motsvarande livserfarenhet på följande sätt: "Jag tycker liksom att jag har ingen att tacka för någonting, det finns ingen anledning, ingen som har bjudit mig på något precis" (16-1-4).

Mycket tyder i materialet på att känslan av frihet och trygghet grundläggs tidigt. Många talar om att kroppskontakt förr kanske inte var så vanlig. Men tryggheten fick man på köpet, när man fick sitta med pappa på kuskbocken eller i hans knä, när man var med på traktorn. Eller under promenaden i skogen.

"Jag vet ju att det fanns gott om huggorm på den där tiden. Jag vet, ibland skrek han till att, en huggorm, och så hivade han bara upp så här, i armen som han höll i. Det gjorde han ett par gånger. Så trampade han ihjäl den där huggormen. Jag hann aldrig se huggormen förrän den var död vet du . . ." (3-1-15).

De vardagliga relationernas kvalitet gav för intervjupersonerna inom grupp 2 och 3 övervägande uttryck för en självklar kärlek i kombination med tydliga gränser. Samtidigt fanns det utrymme för eget initiativ och ansvar. Men också när det grundläggande mönstret såg annorlunda ut, beskriver intervjupersonerna ofta sin barndom i positiva ordalag. Lojaliteten mot det förgångna är stor.

I attityden till aga går skillnaderna mellan grupp 1 och 4 och grupp 2 och 3 ånyo i dagen. En person i grupp 2 kan om sin egen uppfostran säga:

"Den var sträng . . . men jag kan aldrig säga att vi fått stryk. Aldrig. Farsan hade en förmåga att när han såg tillräckligt bister ut, då visste man att det var allvar" (3-1-3).

Från grupp 4 kan man i stället omvittna:

"Om man tänker efter, så gjorde man ju skäl för örfilarna man fick alltså. Det anser jag det skulle vara mer av det i dag också, så kanske det inte ser ut som det gör . . ." (19-1-8).

"En örfil, det mädde man inte illa av" (2-1-7).

Två särskiljande frågor

Två frågor illustrerar tydligt den skillnad, som beskrivits mellan grupperna. Den första frågan, nr 52 i intervjuguiden, lyder: "Varför föds det så få barn i Sverige?". Det är inte bara en fråga utan också ett påstående. Frågan är avsiktligt konstruerad så, att den står öppen för flera tolkningar. Den kan också kritiserats i sak. Det är viktigt att se, hur svaren stämmer med den övriga bild av samhället som intervjuerna ger. Ytterst få tar ställning till om påståendet är sant eller inte. Inom grupp 2 och 3 är det framför allt sakskalet man anför. Man godtar påståendet och förklarar förändringen med ett kärvare ekonomiskt klimat, förbättrad preventivmedelsteknik, kvinnornas ökade andel i förvärvslivet, de dryga daghemsavgifterna och så vidare. Grupp 1 och 4 ger oftare svar av typen:

"Man vågar inte sätta barn till världen . . ." (6-2-11) "Ska man skaffa ungar då kan man gott passa dem själv, för det ska inte samhället ta och lära upp dem . . . för se'n är det andra käringar som ska lära upp ungarna" (2-2-7). "Vad har man för nöje av massor av barn som man aldrig kan träffa . . ." (18-2-17). "Det finns inga arbeten heller . . . jag tror att det är mycket som gör att de inte skaffar sig barn . . . att det är så'nå tider som det är . . . det är ovisst i samhället på något vis. Är det inte det?" (1-2-10).

Ytterligare en förälder säger:

"Kanske man kan säga att samhället kanske är lite människofientligt . . . barn är ju väldiga besvär . . ." (19-2-11).

Sammanfattande, oavsett grupp tillhörighet, ger svaren uttryck för en tveksamhet till den samhällsutveckling, som kommit att innebära, att det inte finns tillräckligt med tid för barnen.

Fråga 53 handlar om Sverige och invandrarna och ger ett ännu tydligare utslag. I grupp 2 och 3 anförts altruistiska och humanitära skäl till varför invandrarna finns, och bör finnas, i det svenska samhället. Någon hänvisar till att vi själva var en utvandrarnation på 1800-talet:

"Hur hade vi tyckt om de hade blivit så här illa behandlade när de kom dit. Men det är ju samma människor. Människor som har det svårt och är trängda. Folk pratar om att vi är riktiga svenskar, då brukar jag säga åt dem, vet du verkligen att du är riktig svensk? Du kan ju ha allt möjligt bakom dig . . . Vad är en riktig svensk och vad är det för fint med det då . . ." (3-2-20).

Andra ser ett positivt värde i att Sverige får del av andra människors erfarenhet och kultur och hänvisar till att en lång rad "vetenskapsmän, författare och konstnärer" är invandrare. Någon kan tycka att "de är alldeles för koncentrerade till för få platser . . ." (11-2-10), medan en annan person med större försiktighet menar, att vi inte skall "ta in så mycket mer invandrare utan vi skulle försöka integrera dem på ett annat sätt i samhället" (5-1-23).

I grupp 1 och 4 är hållningen mera tydligt negativ. När jag påpekar, att det i den stad där intervjupersonen bor, tycks finnas ganska många invandrare, svarar han:

"Ja, det har jag nog fan sett . . . Det går bara så'na där och dräller . . ." (2-2-10).

Men alla är inte likadana. Ett folk "är bara latsorkar", medan en helt annan folkgrupp "är duktiga allihopa, jobbar och ligger i" (2-2-10). Ofta ger svaren direkt och indirekt uttryck för en misstänksamhet gentemot invandrarna.

"Jag tycker att de som väl etablerar sig, i regel så har de ju väldigt snygga kläder, fina bilar. Man kan faktiskt undra hur, det går ihop liksom. Hur de bär sig åt och . . . att de lever så bra mot vissa andra" (9-2-13).

"De måste ju vara förmögna för att komma hit . . ." (1-2-8).

Samtidigt kan en beundran lysa igenom:

"för titta bara, alla så'na där smårestauranger och pizzerior . . . turkar och allt vad det är . . . Jag tycker om dem, de är väldigt duktiga" (1-2-9).

LIVSÅSKÅDNINGARNAS RELATION TILL KRISFÖRLOPPET

Vilken betydelse har livsåskådningen haft för krisen? För samtliga personer är livsåskådningen, medvetet eller omedvetet, väsentlig i krisförloppet. Oavsett innehåll, konsistens och integration, är det med just denna livsåskådning man tolkar det som hänt.

Livsåskådningen förefaller fungera bättre som tolkningsinstrument i den spontana (2) och den fördröjda sorgen (3). Samtliga personer i gruppen den gränslösa sorgen (1) tillgriper religiösa tolkningar. Hälften börjar också gå i kyrkan. Även i den indifferent hållningen finns inslag av religiös tolkning. För denna grupp bidrar livsåskådningen till att skapa struktur och fasthet på en manifest nivå. Det är tydligt, att de religiösa livsåskådningsinslagen i materialet som helhet ger stöd och tröst oavsett sorgeförlopp. Men i samtliga fall har "tron" ett innehåll och en funktion, som speglar karaktäristiska drag i den övriga livsåskådningen och personligheten.

Den inledande frågan i detta arbete var: Har människor med en religiös tro lättare att gå igenom kriser än andra? Avgörande för svaret är naturligtvis innebörden i uttrycket "en religiös tro". Trots att samtliga intervjupersoner i den gränslösa sorgen använder religiösa tolkningar, måste svaret bli nej.¹⁹ Ingen annan kategori har ett så svårt sorgearbete som denna. För de övriga grupperna är frågan omöjlig att besvara utifrån materialet. Ingen person hade vid undersökningens början en klart uttalad religiös tro. I ett fall har en djupgående trosförändring redovisats. Varken i det enskilda fallet eller i jämförelse med övriga intervjupersoner är det möjligt att med säkerhet dra några slutsatser om hur sorgeförloppet skulle sett ut, om denna trosförändring inte inträffat. Mycket talar dock för att sorgen också utan denna förändring skulle blivit väl genomarbetad. Resultatet visar, att "religiös tro" inte kan användas som en enhetlig variabel. Som en del av livsåskådningen är den lika mångskiftande som personligheten, och kan endast förstås i relation till denna. Livsåskådningens förmåga att på ett meningsfullt sätt tolka det som hänt svarar mot resurser i det egna jaget, som på ett avgörande sätt ligger till grund för krisens utveckling och bearbetningsgrad.

Livsåskådningsförändringar

Livsåskådningen har förändrats olika för grupperna. Jämförelsen grundar sig på intervjupersonernas egen bedömning, som finns dokumenterad i samtalen. Inom grupp 2 och 3 är det vanligare, att man säger att livsåskådningen påverkats.

"Vi människor är tydligen sådana att vi måste komma till en krispunkt för att vända riktning" (3-3-8).

Flera omvittnar att deras inställning till döden har förändrats.

"Den där känslan för att dö har förändrats en hel del . . . Det känns inte så skrämmande . . . man har väl liksom livet bara till låns" (5-3-11).

"Jag är inte rädd för att dö och jag är inte rädd för att kanske se människor som skall dö . . ." (15-3-3)

Några personer menar att de blivit mera rädda om livet:

"Jag bryr mig egentligen inte om . . . döda ting och så'na saker längre" (15-3-11).

Det viktiga är att leva för de levande. En mamma berättar som ett varnande exempel om en kvinna, som hade två pojkar och en flicka. Och flickan dog. Och "hon levde egentligen bara för den där döda flickan" (15-3-10). En kvinna menar att

"vi är mera rädda om varandra (10-3-4) . . . jag lever för att det här livet skall vara bra, jag lever inte för att få komma till paradiset . . ." (10-3-10).

Flera intervjupersoner berättar om andra förändringar, som hör samman med sättet att leva. En del gäller praktiska förändringar, som t ex fördelningen av arbetsuppgifterna i hemmet. Andra förändringar gäller mera övergripande frågor,

"och om det är livsåskådning eller om det är ett sätt att leva, ja, det hänger väl ihop . . ." (10-3-11).

För den gränslösa sorgen (1) är konsekvenserna för livsåskådningen synnerligen omfattande i sättet att se på den egna livssituationen och i förändrade levnadsvanor. I kontrast till denna grupp hävdar de indifferenta (4) ofta, att deras livsåskådning inte nämnvärt har förändrats.

Mellan sorgeförloppen och den artikulerade livsåskådningen förefaller det finnas ett samband. Detta kan förstås med hjälp av begreppen tillit och misstro. Tilliten kommer till uttryck i sättet att sörja, i självbilden, i synen på samhället och den egna möjligheten att påverka, liksom i en rad andra frågor. På ett motsvarande sätt kommer misstron till uttryck. I livsåskådningsdefinitionen ingick begreppet grundhållning. Det begreppet framträder här som en tydlig realitet. Intervjupersonerna ger i varierande grad uttryck för helhet, mening och sammanhang inom en grundhållning, som kan beskrivas med orden tillit eller misstro.

Personerna inom den spontana (2) och den fördröjda sorgen (3) har lättare att verbalisera sina ståndpunkter. Framställningen är mera sammanhängande, mera konsistent och integrerad och mindre motsägelsefull. Avståndet mellan verklighet och vision tycks kortare. Inom den gränslösa sorgen (1) och den indifferent hållningen (4) är det livsåskådningsmässiga innehållet väsentligt mera disintegrerat och motsägelsefullt. Skillnaden mellan formulerade ideal och observerbara levnadsomständigheter är mera tydlig. Grupp 2 och 3 har genomgående en bättre utbildning.

Mycket talar för att den kommunikativa förmågan är grundläggande i människans personlighetsutveckling.²⁰ Den är en del av den identitetsskapande processen. För att vara tillsammans med andra är språket nödvändigt. Språket ger tillgång till kunskap, vilket i sin tur är en väsentlig förutsättning för att kunna påverka sin omgivning och förbättra sin egen situation. Det finns ett samband mellan språk, självkänsla, kunskap och möjlighet till påverkan.²¹ Undersökningar, som tolkat alienation, participation och uppfattning om egen förmåga till påverkan, ger stöd för dessa iakttagelser.²²

Vi har tidigare nämnt Viktor E Frankl och Aaron Antonovsky. Båda har intresserat sig för livsåskådningens betydelse i svåra livssituationer. I "Livet måste ha mening" återvänder Frankl på flera ställen till denna fråga. Han talar om nödvändigheten av att ha en "inre hållpunkt".²³

Antonovsky ger i en empirisk undersökning ytterligare argument för en sådan uppfattning. I en studie om kvinnors välbefinnande och anpassning i menopausen, frågade Antonovsky om de under andra världskriget suttit i koncentrationsläger eller ej.²⁴ Detta blev upprinnelsen till ett omfattande forskningsprojekt, som redovisas i arbetet "Health, Stress

and Coping". Antonovsky konstaterar med häpnad att, trots att en rad kvinnor hade erfarenheter av ofattbart slag, verkade flera förhållandevis friska och tillfreds med livet.²⁵ Med allting annat lika, fanns det en variabel med hög korrelation till generell hälsostatus, vilken betecknades som "a way of looking at the world".²⁶ Variabeln kom så småningom att kallas "the sense of coherence".²⁷ Antonovsky utvecklar en livsåskådningsdefinition, som återfinns i kapitlet "Perceiving the world as coherent". Definitionen lyder "the sense of coherence is a global orientation that expresses the extent to which one has a pervasive, enduring though dynamic feeling of confidence that one's internal and external environments are predictable and that there is a high probability that things will work out as well as can reasonably be expected".²⁸

Antonovskys definition visar på stora likheter med det vi har kallat en tillitsfull grundhållning. I den värld som präglas av förutsägbarhet och konsekvens, i vilken individen tidigare erfarit att saker och ting brukar lösa sig på bästa sätt, där är hoppet välgrundat. Detta hopp ger också i stunder av prövning och smärta uttryck åt en realistisk tillit. Hur kan då tilliten förklaras? Hur uppstår den och utvecklas den i en människas liv? För att få svar på dessa frågor skall vi i nästa kapitel i första hand vända oss till Erik Homburger Eriksons teori om människans psykosociala utveckling.²⁹

NOTER KAPITEL 5

1. "All erfarenhet talar för att det är lättare om man har en grundmurad livsåskådning, en tro. Antingen den är ateistisk eller har en bestämd religiös form" (Hagerfors 1975, sid 12). Purisman och Maoz utgår från att religionen bidrar positivt till sorgearbetet men kan inte riktigt visa hur detta sker (Purisman och Maoz 1977). Det samma gäller för Wuthnow, Christiano och Kuzlowskis försök att formulera hypoteser över allmänna samband mellan religion och sorg. Inte heller de kan tydligt visa, hur individen får stöd av religionen. "We are, therefore, in the curious situation of having strong reason to suspect that religion is an important factor to understand if ways of facilitating adjustment among the bereaved are to be found, but research thus far has failed to reveal the main dimensions of this factor" (Wuthnow et al 1980, sid 409). I vissa fall kan sambandet mellan sorg och livsåskådning tänkas vara negativt. Purisman och Maoz fick ett sådant resultat i sin undersökning. "One of the hypotheses postulated a one-way significant correlation between adjustment and religiosity; we thought that high religiosity would be associated with better adjustment. What we found was a rather high correlation but in the opposite direction". Purisman och Maoz 1977, sid 7.
2. Parkes och Weiss 1983, sid 53.
3. Parkes 1975, sid 146.
4. "The consistency and validity of the instruments measuring the fear of death have rarely been considered". I de relaterade undersökningarna har "religion" förts till de variabler som bedömts som "easily available". Lester 1967, sid 34.

5. "Cognitive appraisal is an evaluative process that determines why and to what extent a particular transaction or series of transactions between the person and the environment is stressful". Lazarus och Folkman 1984, sid 19.
6. De livsåskådningsmässiga antagandena delas upp i "beliefs that have to do with the personal control an individual believes he or she has over events" och "beliefs that have to do with existential concerns such as God, fate and justice". Lazarus och Folkman 1984, sid 65.
7. Feigenberg 1977, sid 14.
8. "Only by looking at the individual as a totality does an understanding of religion and its place in the crises of bereavement become possible." van Uden 1985, sid 252.
9. Enligt Frankl är denna vilja till mening någonting grundläggande för människan och den terapeutiska riktning han själv utvecklat, logoterapin, har följdriktigt sin uppmärksamhet riktad just på "meningen med människolivet och på människans strävan efter en sådan mening". Frankl 1968, sid 98. För en presentation av Frankls antropologiskt-psykologiska perspektiv, se Sjödin 1987, sid 24–31.
10. Frankl 1968, sid 79.
11. Jämför Lundin 1982, sid 144.
12. Se t ex Hick 1963, sid 40 ff. Hick 1979, Görman 1977, Mortensen 1976.
13. För en översiktlig framställning av ekosofi som livsåskådning, se Bråkenhielm 1983, sid 71–82.
14. Stefan Björklund använder tre korrelerade skalor för att bestämma människors politiska positioner i förhållande till de idéhistoriska strömningarna. De tre skalorna, nämligen de ekonomiska nyttigheternas fördelning i samhället, ekonomisk individualism contra kollektiva insatser för välfärden i samhället, samt avvägningen av behovet av auktoritet, har funnits med som tankegods i intervjuerna. Björklund 1976, sid 130.
15. Iakttagelserna stämmer med Converse 1964.
16. Gustafsson 1984, sid 16.
17. Johannisson 1986, sid 87.
18. För en begreppsdiskussion och idéhistorisk framställning av människans förhållande till naturen, se Philipson 1984, sid 30 ff. Se även Passmore 1974.
19. För den gränslösa sorgen finns snarare ett negativt samband på det sätt Purisman och Maoz (1977) redovisar.
20. Crafoord 1986, sid 54 ff.
21. Thunberg et al 1980, sid 84.
22. Allardt 1978, sid 205 ff.
23. Frankl 1968, sid 73.
24. Antonovsky 1979, sid 6.
25. Antonovsky 1979, sid 7.
26. Antonovsky 1979, sid 8.
27. Antonovsky 1979, sid 8. Antonovsky nämner tre variabler som är centrala i hans coping-teori: Rationality, flexibility och farsightedness (sid 112). Han menar att de tre egenskaperna är av avgörande betydelse för "the extent to which we come to have a generalized, pervasive orientation that I call a strong sense of coherence", sid 122.
28. Antonovsky 1979, sid 123.
29. I Lögstrups teologi är begreppet tillit centralt. Se Lindström Tillit och gudstro hos K E Lögstrup och Erik Homburger Erikson. Uppsats för S:t Lukasstiftelsens diplomkurs 1976. Se också Armgard 1971, särskilt paragraf 19: Tilliten, sid 132.

Livsåskådning, kris och kognitiv stil

Tillit och misstro är ett begreppspär som ansluter till Erik Homburger Eriksons schema för den psykosociala utvecklingen. Erikson är en av dem som starkt kommit att påverka den psykoanalytiska teoribildningen och vars forskningsresultat används långt utanför psykoanalytikernas krets. Erikson beskriver i sitt schema, hur jaget utvecklas i relation till den sociala omgivningen. Utvecklingen avgränsas i åtta livsåldrar, för första gången beskrivna i boken "Childhood and Society" under avsnittet "The growth of the ego". I en rad arbeten har han sedan återvänt till samma tema, avslutningsvis i boken "Den fullbordade livscykeln".

Två drag i Eriksons synsätt är framträdande. Det första är, att människans levnadsåldrar omfattar den totala livstiden och inte bara tiden från födelsen till senadolescensen som tidigare varit vanlig i psykoanalytisk utvecklingsteori. Det andra är, att han mer intresserar sig för det normala och hur detta utvecklas, än det som avviker därifrån.¹

De åtta livsåldrarna i Eriksons schema kan karaktäriseras så, att var och en rymmer en fasspecifik uppgift som skall lösas inom ramen för de förutsättningar som finns i varje utvecklingsstadium. Detta innebär "att varje del existerar i någon form, innan dess avgörande och kritiska tidpunkt normalt är inne och förblir relaterad till alla andra delar i systemet, så att totaliteten är beroende av att varje del utvecklas på rätt sätt och i rätt ordning".² Varje stadiespecifik uppgift är ständigt närvarande i helheten, men i synnerhet som en viktig förutsättning för efterföljande stadiers vidare utveckling.

Det första stadiet av människans åtta livsåldrar benämner Erikson grundläggande tillit kontra grundläggande misstro. På motsvarande sätt har de övriga sju utvecklingsstadierna sina motsatspar. Utvecklingsfasens uppgift är att lösa motsättningen mellan de två möjligheterna. Varje stadium lyckosamma lösning ges en rubrik som kan ses som det testamente det ger vidare till nästa utvecklingsfas. Det första stadiets lyckosamma lösning karaktäriseras av hopp.

Tilliten och misstron är grundingredienserna i det ständiga växelspelet mellan barnet och dess moder. En av de allra tidigaste frustrationer barnet måste uthärda är att se modern komma och försvinna. De grundläggande livserfarenheterna bygger på balansen mellan närhet och distans och bör på ett rimligt och konsekvent sätt vara uttryck för moderns kärlek och omsorg gentemot barnet. Det är genom denna tidiga relations kvaliteter som förutsättningarna skapas för identitetsbildningen³ och den tidiga personlighetsutvecklingen.⁴

Men föräldrarna måste inte bara ha en förmåga att dra gränser, att tillåta och förbjuda. De måste också ha en förmåga att representera tilliten för barnet, så att barnet upplever att det föräldrarna gör, på ett outtalat sätt, är meningsfullt. Känslan av tillit utvecklad genom den tidiga relationens kvaliteter är dessutom, hävdar Erikson, hörnstenen i all levande religion. I sin bok "Toys and Reasons" framhåller Erikson, att den mest grundläggande känsloupplevelsen som en människa går ut med från barndomen är känslan av det heliga. Denna känsla formas redan under det första levnadsåret. Upplevelsen har sin tidiga förutsättning i mötet mellan ett jag och ett du som gång på gång försäkrar oss om "att det separata överskridits men samtidigt det särskilda bekräftats, och därmed om själva grunden för upplevelsen av ett medvetet jag".⁵

Identitetsbegreppet är en central del av Eriksons teori om personligheten. Begreppet relaterar såväl till olika aspekter av personligheten, som till individens tillhörighet till gruppen.⁶ En viktig del av identitetsbegreppet berör Eriksons syn på ideologin. Med ideologi menar Erikson "en omedveten tendens, som döljer sig i det religiösa, det vetenskapliga och det politiska tänkandet: tendensen att vid en given tidpunkt göra fakta underkastade idéer och idéer fakta, för att så skapa en världsbild som är övertygande nog för att upprätthålla kollektivets och individens identitetskänsla".⁷ I sin bok om Gandhi hävdar Erikson att ideologin är en nödvändig förutsättning för identiteten.⁸ Det förefaller rimligt att uppfatta Eriksons begrepp identitet och ideologi som mycket nära förknippade med varandra. Ideologin blir begriplig utifrån identiteten. Identiteten ger sig till känna i ord och handling, så att dragen av en ideologi kan skönjas. "När en människa betraktar sig själv, märker hon, hur hennes ego är i verksamhet och formar för henne en bild av världen och av henne själv. Hon upplever då, att hon djupt nere i sig själv har ett värdesystem, en grundläggande inre ordning. Detta värdesystem, denna inre ordning upplever hon som grundläggande i sin personlighet".⁹

Erikson ger den teoretiskt sett mest övergripande definitionen av identitet ur ett utvecklingsperspektiv i "The Problem of Ego Identity", där han ser identiteten som en konfiguration, gradvis utvecklad genom synteser och resynteser.¹⁰ Identitet förutsätter med andra ord integration. Bristfällig identitet har sin grund i disintegration. Betydelsen av ordet identitet (lat idem) är "det samma". Identitet är således det igenkännbara hos någon annan till följd av fysisk yttre likhet men också till följd av igenkännbara mönster i sätt att tala och handla som i sin tur beror på en inre organisation som är någorlunda stabil från tid till annan. Identitetens subjektiva aspekt kan delas upp i egoidentitet och självbild eller självuppfattning. Den objektiva aspekten kan delas upp i social identitet och personlig identitet. Den förra hör samman med olika sociala roller, medan den senare rymmer individens livshistoria och individuella kännetecken såsom de kan uppfattas av andra.¹¹

SAMBANDET SORG OCH LIVSÅSKÅDNING. EN TEORETISK ANSATS

I de två föregående kapitlen har olika mönster i sörjandet beskrivits. Därvid har fyra olika sorgeförlopp kunnat urskiljas. Ett samband mellan sättet att sörja och sättet att uppleva sig själv, samhället och världen har påvisats. Men hur skall sambandet förklaras? En teoretisk modell förankrad i egopsykologisk objektrelationsteori har utvecklats inom projektet. I den görs ett försök att beskriva sambandet mellan olika slags sätt att tänka och några grundläggande drag i personligheten. Modellen ansluter nära till de teorier Peter Lundmark utvecklat i "Kognitiv stil som uttryck för primärprocess- och sekundärprocessstänkande". I den studien fanns de begreppsliga instrument, som möjliggjorde utvecklandet av en modell för förståelse av livsåskådning relaterad till personligheten. Några begrepp är nödvändiga att gå igenom för att teorin skall bli begriplig. Det första begreppet är kognitiv stil. Även om det inte är lika ofta använt och välkänt som identitetsbegreppet, finns det uppenbara likheter mellan dem.

Med *kognitiva stilar* avses bestämda konstellationer av kognitiva kontroller, som har en överordnad funktion inom jag-strukturen.¹² Inom jag-psykologin menar man, att perception och kognition till sin natur är adaptiva processer och att forskning rörande dessa funktioner kan bidra till en förståelse av egots kontrollsystem. Sådana adaptiva kontroller

hänför sig till strukturella organisationsprinciper, som är relativt oföränderliga och utvecklingsmässigt stabila och som utmärker en individs sätt att förhålla sig till händelser och objekt i omvärlden. Begreppet kognitiv stil kommer alltså att nära sammanfalla med begrepp som identitet, karaktär och personlighet.

Den perceptuella funktionen utvecklas gradvis och i nära anknytning till den affektiva utvecklingen hos det lilla barnet. Från ett totalt negligera-
ande av objektvärlden via uppfattningen av omvärlden som kaotisk och splittrad sker en utveckling mot en mera realistisk bild av omgivningen. Internaliseringen av barnets spontana handlingar, hallucinatoriska driftstillfredsställelser och utvecklandet av den perceptuella förmågan leder till bildandet av inre kognitioner och föreställningar och mera varaktiga former för tänkandet. Kognitionen strävar i den mogna personligheten efter att upprätthålla ett smidigt och välintegrerat, fungerande psyke, så att medveten och omedveten förvirring och motsägelsefullhet i tänkande, perception och handlande undviks.¹³ Men de kognitiva funktionerna inom jaget hänförs inte enbart till det medvetna tänkandet. Kognitionens utveckling sker gradvis under de första levnadsåren under påverkan av ursprungligen omedvetna driftsanknutna och primärprocessfärgade kognitioner, som med tiden modifieras i riktning mot en medveten, verklighetsorienterad och sekundärprocessfärgad form.¹⁴

Det primärprocessstyrda tänkandet är en form av tänkande som är typisk för spädbarnets och småbarnets tidiga tankeförlopp. Denna form av tänkande, eller snarare ideation, är nära knuten till lustprincipen och till ett omedelbart tillfredsställande av driftsimpulser. Det är starkt emotionellt färgat, magiskt och fantasifullt. Det lyder inte under logikens utan snarare under önskeuppfyllelsens lagar.¹⁵

Sekundärprocesstänkandet är en senare form av tänkande, som individen tillägnar sig genom inläring och erfarenhet. Det är nära knutet till realitetsprincipen och till en realistisk bedömning av faktiska förhållanden. Sekundärprocesstänkandet är logiskt och objektivt. Det tolererar inte motsägelser.¹⁶

Primärprocessen kan sammanfattande sägas vara relaterad till en inre subjektiv, emotionell och driftinfluerad värld med ett mindre realitetsbundet och mindre logiskt och mera subjektivt tänkande. Sekundärprocesstänkandet innebär istället en objektiv, realistisk syn på omvärlden.¹⁷ Men även om primärprocessen föregår sekundärprocessen i ett utvecklingsperspektiv, betyder det inte att primärprocessen överges.

Tre omständigheter skall framhållas:

1. Primärprocessen lever kvar i systemet det omedvetna genom hela livet.

2. Ett pendlande mellan sekundärprocess- och primärprocesstänkande sker såväl i naturliga sammanhang, såsom i den kreativa processen, som i de fall, då organismen utsätts för en extrem påfrestning eller påverkas genom droger.

3. Primär/sekundärprocesstänkande är inte en dikotomi utan snarare en kontinuerlig dimension. Varje enskild kognitiv akt kan placeras in någonstans mellan extrempolerna. I karaktärologisk mening kan en del människor uppfattas mer subjektiva i sitt sätt att tänka, d v s mer primärprocessororienterade, medan andra är mera objektiva, d v s mer sekundärprocessororienterade. Skillnaderna mellan olika människor kan vidare avläsas i att några är mera öppna för ett pendlande mellan dessa former av tänkande eller mera låsta i den ena eller andra formen.

Jaget är således antingen mera öppet och med större förmåga att integrera tidigare och senare former av tänkande, eller mera slutet och disintegrerat.¹⁸

Jagets uppgift är att observera och registrera de olika faktorer som påverkar organismen, både från den yttre och den inre miljön, samt att samordna och integrera dessa och utöva de funktioner och aktiviteter som är nödvändiga för att ett tillstånd av inre och yttre anpassning skall kunna upprätthållas. Detta kallas jagets syntetiserande funktion.¹⁹ Jaget arbetar efter realitetsprincipen till skillnad från detet som styrs av lustprincipen. Målet är i sista hand att uppnå största möjliga tillfredsställelse och lust och minsta möjliga plåga eller fara. Jaget fungerar dessutom i överensstämmelse med sekundärprocessens form av tänkande.

Inom jaget finns skilda *försvarsfunktioner*. Dessa har till uppgift att bemöta konflikter inom individen och mellan individen och hans omgivning, för att en önskvärd jämvikt skall kunna bibehållas.²⁰ Försvaren brukar särskiljas i primitiva (tidiga) och högre (senare utvecklade) elaborerade, försvarsmekanismer. De tidiga försvaren utvecklas tidigt under barndomen innan objektkonstansen är uppnådd. De högre försvarsmekaniserna förutsätter ett starkare och mera välutvecklat jag. Beträffande primitiva och elaborerade försvar kan samma resonemang föras som vad gällde primär- och sekundärprocess. Det innebär att primitiva försvar normalt sett överges till förmån för senare former samtidigt som de lever kvar som potentiella strategier, som kan aktuali-

seras och i integrativ mening ingå i jagets försvarsarsenal. På samma sätt som vad gällde kognitiva stilar kan personer utmärkas av dominans av primitiva försvar eller dominans av elaborerade försvar eller av ett flexibelt användande av såväl primitiva som elaborerade försvar. Återigen har vi att göra med integration contra disintegration.

Primär- och sekundärprocesstänkandet kan, som tidigare påpekats, ur en dialektisk synvinkel uppfattas som tes och antites som förenas i syntesen. Syntesen innebär dels att respektive sätt att tänka var för sig genom ömsesidig befruktning utvecklas till mer autonoma, högre former, dels också att de två sätten att tänka samverkar, så att såväl den inre som den yttre världen, beroende på situationen och dess krav på adaptivitet, tillåts påverka tänkandet. Detta brukar, med ett begrepp introducerat av Kris, kallas *regression i jagets tjänst*, och innebär en partiell, temporär och kontrollerad funktionell nivå-sänkning för att befrämja adaptationen. Genom detta ökas tillgången till förmedvetet och omedvetet psykiskt material. Det kan också uttryckas så, att sekundärprocessen regredierar till primärprocessnivån under jagets kontroll. Väsentliga delar av den skapande, kreativa processen följer detta mönster i växlingarna mellan de olika sätten att hantera det kognitiva innehållet.²¹ Också förmågan att sörja kan ses som en funktion av förmågan till regression i jagets tjänst.

Förutsättningarna för förmågan till regression i jagets tjänst har utretts av Schafer. Han pekar på följande gynnsamma faktorer 1. en välutvecklad tillgång till det egna känslolivet, 2. en god självkänsla, 3. ett relativt bemästrande av tidiga traumata, 4. ett rimligt snarare än arkaiskt strängt överjag, 5. en livshistoria präglad av adekvat tillit och ömsesidighet i interpersonella relationer, 6. en meningsgivande psykosocial miljö som bekräftar den egna identiteten.²² Vi skulle kunna tillägga, att det förutsätts ett flexibelt användande av försvarsmekanismer på olika hierarkiska nivåer. Parallellerna mellan integration av primär- och sekundärprocess, mellan primitiva och elaborerade försvar, och förmågan till regression i jagets tjänst å ena sidan och å andra sidan Eriksons identitetsbegrepp är påfallande. Ännu ett begreppspar måste emellertid föras in i diskussionen för att ytterligare belysa begreppet kognitiv stil.

De kognitiva stilarnas stabilitet kan ses som uttryck för *jagstyrka* respektive *jagsvaghet*, i motsatsen mellan flexibilitet och rigiditet.²³ Egostyrka uttrycks av Nunberg som en funktion av egots integrativa, syntetiserande förmåga.²⁴

Om det starka jaget således känns igen på sin förmåga att anpassa tidigare erfarenheter på ett flexibelt sätt till nya situationer, så har det svagare jaget en rigiditet som ökar risken för att det aktuella tolkas i ljuset av det förgångna. Detta medför att händelser och situationer som uppstår, i stället för att bemötas adekvat, besvaras med tidigare inlärd beteenden oavsett om dessa är bra eller inte i den aktuella situationen. Primitiva reaktionsmönster kommer således att dominera.²⁵

De icke-autonoma jagreaktionerna kan i princip vara av två slag. Jaget kan vara icke-autonomt i förhållande till omvärlden eller i förhållande till sitt inre omedvetna psykiska liv. Fenichel hävdar också att den avgörande betydelsen för en människas karaktär just är det sätt, på vilket hon förmår att försona med varandra de utifrån kommande kraven från miljö och omgivning med detets och överjagets krav.²⁶ Endast när jaget förmår göra detta kan vi tala om ett autonomt jag. Återigen handlar det om integration som förutsättning för jagstyrka, medan jagsvaghet hänger samman med disintegration.

Fyra kognitiva stilar

För att få en användbar tolkningsmodell för livsåskådningar skall några av de begrepp vi redogjort för kombineras. Rent teoretiskt kan man uppfatta jagstyrka och jagsvaghet respektive primärprocesstänkande och sekundärprocesstänkande som dikotoma variabler, men i verkligheten förhåller det sig knappast så. Ingen fungerande människa intar renodlade extremvärden på de tänkta variablerna. Två saker är viktiga att framhålla.

Det första är att varje människa är en unik kombination utifrån sin livshistoria med en unik personlighet. De psykoanalytiska begreppen ger oss ledtrådar till en förståelse av denna personlighet. Det andra är att det aktuella intervjumaterialet bedömts som psykiskt friska individer. Av det skälet kommer vi inte att tillämpa modellen som tolkningsinstrument utöver materialet. Beskrivningar av olika patologiska yttringar och psykiatriska sjukdomstillstånd och dessas relevans för livsåskådningsfrågorna skulle i och för sig vara möjliga att på ett systematiskt sätt göra men faller utanför ramen för denna empiriska undersökning. Att det ständigt handlar om glidande övergångar är dock viktigt att hålla i minnet. Innebörden i begreppen friskt och sjukt är i lika hög grad en kulturfråga som en fråga för medicinsk bedömning.

All vetenskap innebär förenkling.²⁷ Modeller och matriser är exempel på detta. Det är frestande att tro, att en teori blir sannare ju mera inklusiv och heltäckande den är. Kravet på detaljskärpa måste dock vägas mot kravet på tydlighet och användbarhet.

Om de två variablerna egostyrka – egosvaghet och primär – sekundärprocess kombineras, får man fyra fält.

	Egostyrka	Egosvaghet
Primärprocess dominans	2	1
Sekundärprocess dominans	3	4

Teoretiskt har därmed fyra kognitiva stilar avgränsats. Dessa karaktäriseras av

1. Primärprocesstänkande – egosvaghet
2. Primärprocesstänkande – egostyrka
3. Sekundärprocesstänkande – egostyrka
4. Sekundärprocesstänkande – egosvaghet

Utvecklingspsykologisk tolkning. Matrisen kan tolkas såväl utvecklingspsykologiskt som differentialpsykologiskt. Utvecklingspsykologiskt sett beskriver den en ontogenetisk utveckling. Det lilla barnet präglas till en början av å ena sidan primärprocess och å andra sidan jagsvaghet (ruta 1). Gradvis utvecklas under inflytande av såväl biologisk mognad som erfarenhet sekundärprocess. Men jaget är fortfarande relativt svagt (ruta 4). Först när jaget är starkt blir en integrering av primär- och sekundärprocess möjlig (ruta 2–3). Denna integrering kan domineras av sekundärprocess eller av primärprocess. I såväl det vetenskapliga arbetet som det konstnärliga skapandet krävs primär- och sekundärtänkande, men proportionerna skiljer sig åt. Man kan säga, att det innebär ett erkännande av båda tankesätten och deras kombinationsmöjligheter så att fördelarna av bägge utnyttjas. När som helst under den ontogenetiska

utvecklingen kan en konflikt inträffa som, för såvitt den förblir olöst, kommer att påverka karaktärsutvecklingen. Generellt sett kan man hävda att ju tidigare konflikten ligger i den ontogenetiska utvecklingen, ju mer traumatiserande den är till sin karaktär, desto större betydelse kommer den att få för personlighetsutvecklingen.

Differentialpsykologisk tolkning. Detta leder över till en differentialpsykologisk tolkning av matrisen, vilket gör den användbar till att beskriva kognitiva stilar i en valfri population. I den statiska matrisen är jagstyrkan så fördelad att den är starkare i de vänstra fälten än i de högra. Den större graden av jagstyrka innebär att kognitiv stil 2 och 3 har en bättre adaptivitet och flexibilitet än kognitiv stil 1 och 4. Kognitiv stil 2 karaktäriseras av en övervägande primärprocessfärgad stil. I kognitiv stil 3 är det tvärtom en sekundärprocessfärgad stil som dominerar. På ett motsvarande sätt förhåller sig stil 1 till stil 4 men med den viktiga skillnaden att förmågan att växla mellan primär- och sekundärprocess är väsentligt mindre än i stil 2 och 3. Men också inom de högra fälten finns en skillnad, så att kognitiv stil 4 har en högre grad av jagstyrka än kognitiv stil 1. Inom de olika fälten är spännvidden störst inom den första kognitiva stilen. Försvaren är övervägande tidiga, till skillnad från stil 4 som utmärks av mera elaborerade försvar. I denna senare kategori blir personligheten mera försvarsmotiverad och rigid i sin hållning. Genom ett extraceptivt förhållningssätt bibehålls en objektiv, försvarsinställd attityd också mot egna känslor.²⁸

Vid konflikter och påfrestningar präglas kognitiv stil 1 av stark subjektivitet och ett ofta dissociativt förhållningssätt. De tidiga försvarens dominans ger en stark emotionell färgning.²⁹ I händelse av konflikt eller trauma kan vi utifrån matrisen anta att kognitiv stil 1 hotas av sammanbrott. Kognitiv stil 4 har ovan beskrivits som mer försvarsinriktad främst mot det egna inre. Det betyder att en yttre konflikt bemöts med elaborerade försvar som lock på alla inre reaktioner. På ytan verkar personen oberörd av konflikter, samtidigt som det inre snarast är kaotiskt. Den kognitiva stilen 2 och 3 reagerar initialt olika på traumata men genom att båda utmärks av jagstyrka sker gradvis en rimlig bearbetning av krisen.

Den kognitiva stilens betydelse för livsåskådningen

Till den modell vi nu beskrivit, skall några viktiga tillägg göras. Sannolikt har kognitiv stil 1 och 4 en verklighetsuppfattning som, vid en jämförelse

med kognitiv stil 2 och 3, i mindre grad uttrycker mening, sammanhang och helhet. Inom kognitiv stil 1 är hela verkligheten närvarande men på ett något diffust och ostrukturerat sätt. I kognitiv stil 4 är den klivna verkligheten inte samtidigt närvarande, utan delvis bortträngd. Bortträngningen märks genom bristen på helhet. Man ser konturerna av det frånvarande. Ur ett såväl psykoanalytiskt som livsåskådningsmässigt perspektiv karaktäriseras både kognitiv stil 1 och kognitiv stil 4 av något vi skulle kunna kalla ett bristande sammanhang, eller disintegration. Detta sammanhänger med bristande flexibilitet och en lägre grad av syntetiserande förmåga inom jaget. I den vidareutvecklade matrisen blir sammanhanget tydligt.

	Egostyrka	Egosvaghet
Primärprocess dominans	2 Integration primär–sekundär process Grundläggande tillit	1 Disintegration Grundläggande misstro alt. kompenserande tillit
Sekundärprocess dominans	3 Integration sekundär–primär process Grundläggande tillit	4 Disintegration Kompenserande tillit gentemot grundläggande misstro

De vänstra fälten karaktäriseras av integration. Under hela livscykeln pågår en ständig strävan mot integration. Det är därför en aldrig helt avslutad process. Integrationssträvandet leder emellertid till en grundläggande och meningsskapande helhetssyn. Detta står som motsats till den disintegration som i sin förlängning under livscykeln leder till förtvivlan och främlingskap. Integration och disintegration står i matrisen snarast som en sammanfattande karaktäristik för de vänstra respektive högra fälten.

För att kunna beskriva olika slags livsåskådningar med hjälp av den matris som utvecklats, skall vi erinra oss att vi inledde detta kapitel med att utifrån Erikson lyfta fram det som karakteriserade det första stadiet i livscykeln, nämligen tillit contra misstro, och den dygd som grundlades där, nämligen hoppet. Vidare talades det om den känsla av det heliga som hör detta stadium till. Sammantaget är detta hörnstenen i all levande religion. När vi nu talar om integration contra förtvivlan, har vi i själva verket rört oss fram till det åttonde och sista stadiet i Eriksons teori om livscykeln. Detta är inte en tillfällighet. På omstående sida finner vi den tabell, med vilken Erikson illustrerar sin teori om livscykeln.

Psykosociala kriser

Ålderdomen	VIII							Integritet eller förtro/plan. av- smak VISDOM
Vuxenåren	VII						Generativitet eller stagnation OMSORG	
De tidiga vuxenåren	VI					Intimitet eller isolering KÄRLEK		
Tonåren	V				Identitet eller identitetsförvir- ring TROHET			
Skolåldern	IV				Verksamhet el- ler underläg- senhet KOMPETENS			
Lekåldern	III			Initiativ eller skuld MÅLMEDVE- TENHET				
Småbarnsåldern	II		Autonomi eller skam, tvivel VILJA					
Spädbarnsåldern	I	Grundtillit eller misstro HOPP						

Erikson beskriver den på följande sätt i "Den fullbordade livscykeln": "Vilken är ålderdomens plats i dess längd och bredd? Den befinner sig kronologiskt i det övre högra hörnet, och dess sista dystona element är som vi nämnt *förtvivlan*. Kastar vi en blick på det nedre vänstra hörnet, erinrar vi oss att det första syntona elementet där är *hopp*. På spanska ser vi ett samband i orden *esperanza* (hopp) och *desesperanza* (förtvivlan). Oavsett språk antyder ordet hopp grundupplevelsen av ett jag, utan vilket livet varken kan börja eller sluta på ett meningsfullt sätt. Och när vi rör oss uppåt till den tomma rutan i det övre vänstra hörnet, förstår vi att vi där behöver ett ord för den sista möjliga formen av hopp, som mognat fram i hela den utveckling som den första vertikala kolumnen representerar. *Tro* är det ord som anmäler sig för detta *hopp*".³⁰

Utvecklingen från hopp till tro löper således över en lång rad mellanstadier. I matrisen kan inte hela denna mångfald inkluderas. Det får självfallet heller inte tolkas så att tro och tillit endast skulle vara möjlig i ålderdomen. Den grundläggande tilliten pekar emellertid mot integration, liksom den grundläggande misstron pekar mot disintegration och förtvivlan. Låt oss se vad detta får för livsåskådningsmässiga konsekvenser.

Tillit och misstro

Människan är såväl meningssökande som meningsskapande.³¹ Den meningssökande funktionen avser allt, från tolkningar av enskilda perceptioner till mera komplexa händelser och skeenden livet igenom. Till meningssökandets tjänst står övergripande idésystem och meningsbärande traditioner. Det förefaller trots detta vara en del av människans existentiella villkor, att "de eviga frågorna" inte får något slutgiltigt svar. Till människans meningsskapande funktion hör behovet att bringa reda och klarhet i komplicerade sammanhang med språkets och logikens hjälp, men också att med mytens, metaforens och symbolens språk transcendera det omedelbart givna. Också sagan hör till dessa uttryck, som "lär oss mer om människornas inre problem och sätten att komma till rätta med dem i varje samhälle än någon annan typ av berättelse inom ramen för barnens fattningsförmåga".³² Konsten, riten och dramat ställer fram i komprimerade gestalter kulturens livserfarenhet och möjliggör en meningsfull tydning för den enskilde. Trons språk är med nödvändighet flerfaldigt.

För den enskilda människan visar sig livsåskådningens styrka i dess förmåga att uttrycka hela hennes liv och verklighet. Det hör till allmänmänsklig erfarenhet, att den verkligheten är tvetydig.³³ Tillvarons yttersta motsatser är liv och död. Det finns skäl att anta, att den upplevda graden av meningsfullhet i livsåskådningen på något sätt svarar mot graden av integritet i verklighetsbilden. Den livsåskådning, som förmår hålla samman verkligheten till ett meningsfullt helt, har just den integrativa egenskap, som också är utmärkande för det starka jaget. Frågan om tillvarons tvetydighet hör samman med teodicéns problematik, liksom den i en vidare kontext berör människans totala livsvillkor i en splittrad värld. Livsåskådningens viktigaste uppgift förefaller därför vara att ge människan en tolkningsram, inom vilken livets motsatser kan försonas och det egna jaget ges en meningsfull plats med öppenhet mot framtiden.

Det är inget som hindrar, att en sådan livsåskådning, präglad av hopp och övervägande tillit, rymmer stora delar misstro. Den kan vara färgad av motgångar och besvikelser liksom av erfarenheten av Guds frånvaro. Men tilliten svarar mot en grundläggande erfarenhet av att frånvaro och ensamhet inte är bestående. För både kognitiv stil 2 och kognitiv stil 3 gäller, att tilliten är starkare än misstron. Tilliten är tillräckligt stark för att uthärda närvaron av misstron. Tilliten behöver misstron för att bevara sin realism. Den obegränsade tilliten blir orealistisk. Den rena misstron leder till förtvivlan och handlingsförlamning.

Hoppets livsåskådning gör det möjligt att med en bevarad realism i en tvetydig värld känna tillförsikt till det egna jagets möjligheter att i ömsesidighet med andra åstadkomma förändringar till det bättre. Hoppets livsåskådning är visionär utan fanatism. För den kristne ger den en möjlighet att på ett nyanserat sätt identifiera sig med bibliska gestalter och ur de bibliska berättelserna hämta tolkningsmönster som förstärker grundläggande drag i livserfarenheten.³⁴

Om hoppets livsåskådning främst låter sig igenkännas på att tilliten och misstron hålls samman men att tilliten väger över, så är disintegrationsens karaktäristikum det, att antingen tilliten eller misstron dominerar.

Den tillit som finns i kognitiv stil 1 och 4 är emellertid en försvarspräglad kompenserande tillit. Med det avses att grundhållningen för båda de kognitiva stilarna 1 och 4 är grundläggande misstro. Denna tar sig antingen uttryck i en misstrosfärgad livshållning eller som kompenserande tillit, vilken kan ses som ett försvar mot misstrons dominans.

Den kompenserande tilliten är skenbart tillitsfull. Den kan ge intryck av styrka och fasthet. Det är sannolikt så att ju starkare misstro denna "tillit" ska kompensera, desto tydligare går den att identifiera som kompenserande tillit med möjlighet att skilja den från den genuina tilliten. I ett normalmaterial är det uppenbart, att för såväl kognitiv stil 1 som 4 den kompenserande tilliten dominerar över den grundläggande misstron. I ett annorlunda sammansatt material med neurostillstånd och tidiga karaktärsstörningar, är det sannolikt att misstron tydligare skulle bryta igenom i kognitiv stil 1.

I den första kognitiva stilen ligger tilliten och misstron närmare varandra och kan växla i en och samma personlighet alltifrån upplevelsen av allmakt till vanmakt. Mellanläget är svårt att hitta. Det ena eller andra dominerar. I den fjärde kognitiva stilen, starkare präglad av sekundärprocesstänkande och med tydligare utvecklade försvar, är det svårt att alls tillstå någon misstro. Ändå är den ständigt, men omedvetet närvarande. Försvaren är tillräckligt starka för att hålla misstron i schack.

För kognitiv stil 2 och 3 gäller att livsåskådningen bidrar till att tolka och infoga händelser i en konceptuell ram, som i olika grad förmår ge mening och sammanhang också åt upplevelser som är svåra och traumatiserande. I båda stilarna samverkar livsåskådningen på ett kognitivt plan med den egna personlighetens förutsättningar att bearbeta och integrera händelser som hotar det egna jaget. Den medvetna och omedvetna nivån talar samma språk.

För stil 1 och 4 antar vi att livsåskådningen snarare har en kompenserande uppgift för den lägre grad av syntetiserande funktion som finns inom jaget. Enskilda drag eller idékomponenter i livsåskådningen används till att, på ett omedvetet sätt, legitimera personlighetsdrag, som kommer till uttryck i misstrons eller den kompenserande tillitens livshållning. Livsåskådningen bidrar till att rationalisera en underliggande problematik, så att den på en medveten nivå skall få ett acceptabelt uttryck. Handlingar och beteenden legitimeras och får *en* förklaring utifrån det som sägs (skälen till den utförda handlingen), och en annan förklaring utifrån en förståelse av personligheten (handlingens orsaker). Man gör en dygd av nödvändigheten. Huruvida detta är i den enskildes och hans omgivnings intresse är en normativ fråga. Det är alldeles klart, att denna koppling ibland gör det möjligt för den enskilde att leva med mycket specifika personliga förutsättningar. Samtidigt kan livsåskådningen bidra till att förhindra en förändring mot personlig utveckling

och mognad, därför att den binder vid ideal som värnar om det bestående. All förändring har ett pris, och det är inte säkert att den möjliga förändringen är värd det priset. Lika klart är, att livsåskådningar på motsvarande sätt kan legitimera handlingar som varken ur individens eller omgivningens intresse är försvarbara. Våldsideologier och våld brukar ofta höra samman. I samtliga fall har livsåskådningen en förstärkande psykologisk effekt. Ordning och reda blir normerande ideal, som svarar mot personliga behov, som förstärks av normer, som i sin tur markerar de befintliga karaktärsdragen. Kravet på tydlighet, avgränsning eller renlärighet har stundom sin förklaring i en "intolerans mot ambiguitet".³⁵ Hotet från den egna misstron hanteras genom att tillvaron struktureras så att man därigenom får kontroll över den.³⁶ Hur ser då sambandet ut mellan livsåskådning, kris och kognitiv stil? En viktig del av förståelsen utgör de tester som använts. Innan vi sammanfattar och drar slutsatser, skall därför några resultat av testerna redovisas.

RESULTAT AV TESTER OCH SJÄLVSKATTNING

Den kategorisering som gjorts grundar sig dels på en bedömning av de olika sorgeförlopp som kunnat urskiljas, dels på ett beaktande av de något mer abstrakta variablerna jagstyrka—jagsvaghet och dominans av primärprocess- eller sekundärprocesstänkande. Jagstyrka har därvid bedömts som förmåga att sörja med mogna och realistiska reaktioner på sorgen, jagsvaghet som mera omogna och extrema reaktioner. Primärprocess- och sekundärprocesstänkande avser, vad gäller sorgen, främst graden av intensitet i känsloutlevelsen liksom fantasibenägenhet i reaktionerna. I de allra flesta fall (14 av 19 personer) rådde enighet i bedömningen. För de återstående 5 personerna, för vilka bilden var mera oklar, gjordes en gardering till den grundläggande bedömningen. En kliniskt mycket erfaren psykolog bekräftade den grundläggande bedömningen för 4 av dessa 5 personer. En person återstod som svårbedömbär. Delvis på grund av detta, men också utifrån en önskan att validera de tidigare bedömningar som gjorts, genomfördes en psykologisk testning av intervjupersonerna. Testerna utfördes av författaren i omedelbar anslutning till uppföljningssamtalet. Testerna bearbetades av en erfaren testpsykolog. Två testinstrument användes. GKT, som är ett gestaltkompletteringstest, har tidigare visats vara ett mått på kreativitet

och jagstyrka.³⁷ DMT är främst ett instrument, med vars hjälp försvarsmekanismerna kan indikeras. Vissa typer och konstellationer av försvarsmekanismerna försvårar genuina känsloupplevelser. Andra befrämjar starka känsligenombrott, som är svåra att kontrollera. Båda dessa konstellationer av försvarsmekanismer är relaterade till jagsvagheter.³⁸ Ytterligare andra försvarskonstellationer främjar en kontrollerad öppenhet gentemot psykets djupare nivåer, rimliga känsloutlevelser och därmed en flexibel primärsekundärprocessdialektik.³⁹

Testningarnas resultat finns beskrivet i appendix. Sammanfattande kan sägas att testresultaten på ett överväldigande sätt validerade den tidigare gjorda bedömningen. De personer som klassificerats som typ 1 (den gränslösa sorgen) uppvisade således primitiva försvar och jagsvagheter. De som skattats som typ 4 (den indifferent hållningen) visade endast elaborerade försvar i kombination med jagsvagheter. Typerna 2 och 3 (den spontana sorgen och den fördröjda sorgen) visade kombinationer av primitiva och elaborerade försvar samt jagstyrka. Den kognitiva matrisen har således stor bärighet för förståelsen av sorgeförlopp utifrån variablerna jagstyrka-jagsvagheter, respektive primär-sekundärprocessdominans. Den har också visat sig fungera som tolkningsinstrument, för att klargöra samband mellan olika kognitiva stilar och livsåskådning.

Självskattningsinstrumentet The Modified Expanded Texas Inventory of Grief utgjorde undersökningens sista del. Instrumentet har 32 påståenden, varav fem är av livsåskådningskaraktär. Tre olika grupper testades (Borås, Uppsala och Örebro) för att få ett större material och möjliggöra jämförelser mellan de olika undersökningarna.

Överensstämmelsen mellan de tre grupperna var stor. Således fanns inga signifikanta skillnader i svarsmedelvärde eller i självskattningen av det egna sorgeförloppet. Inte heller livsåskådningsfrågorna visade på några signifikanta skillnader. Att en grupp intervjuats av en sjukhuspräst och de övriga två av en psykiater, förefaller inte ha påverkat resultatet.

Örebrogruppens svar bearbetades med Fisher's probability test och jämfördes med den kategorisering som gjorts i undersökningen. För de enskilda påståendena bekräftar självskattningen i allt väsentligt kategoriseringen. Sexton påståenden gav signifikanta skillnader mellan grupperna.

Däremot fanns det avsevärda skillnader mellan intervjupersonens egen bedömning av sorgens grad av bearbetning och den bedömning

som grundar sig på undersökningen i övrigt. Hälften av de personer, som på grund av svaren i enkäter skattats som "good outcome", överensstämde med den bedömning som gjorts på grundval av intervjuerna och de övriga testen. Resultatet motsvarar tidigare undersökningar, som bygger på självskattning och där en oberoende jämförelse varit möjlig.⁴⁰

SLUTSATSER

Vi erinrar oss att integrationsbegreppet var grundläggande för de tre hypoteser som formulerades i kapitel 2. Med en integrativ livsåskådning avsågs att det manifesta, normalt sett, svarar mot medvetna intentioner hos subjektet och att dessa i sin tur svarar mot omedvetna nivåer. Det som sägs och görs är mera medvetet och avsiktligt och mindre självmot-sägande. Livsåskådningen kan därtill vara mera artikulerad, logiskt konsistent och teoretisk, men detta är inte avgörande för den integrativa förståelsen.

1. I den första hypotesen antog vi att de personer, vars livsåskådning uttryckte integration, bättre skulle komma att bearbeta sin sorg än vad fallet var med de övriga. För att kunna ta ställning till detta visavi vårt eget material måste vi återknyta till kapitel 4 och de fyra typer av sorge-reaktioner som där beskrivits. Vi erinrar oss, att en rad faktorer vägdes in i en helhetsbedömning för att kunna fastställa sorgens bearbetningsgrad. Några av de viktigaste var accepterande, social återanpassning, nyorientering mot framtiden, hälsostatus samt frihet från ångest och oro.

Av de fyra sorgeförlöppen är den spontana (2) och den fördröjda sorgen (3) mera genomarbetade vid uppföljningen än den gränslösa sorgen (1) och den indifferent hållningen (4). För de förra gäller, att livsåskådningen i högre grad ger uttryck åt helhet och integration, vilket också förklaras med hjälp av den kognitiva matrisen.

2. I den andra hypotesen antog vi att en livsåskådning, som uttryckte integration, i högre grad skulle möjliggöra existentiell tolkning och bearbetning av traumat än vad fallet är med de övriga. Den integrerade livsåskådningen återfinns i sorgeförlöpp 2 och 3. Dessa kategoriers livsåskådningar är mer konsistenta, och förmågan att uttrycka i ord det man tänker är större. I de fall kristna trosföreställningar använts vid tolkning-
en av traumat, har de i dessa två kategorier funnits med som en del av livsåskådningen också tidigare. De religiösa inslagen är emellertid inte

avgörande för livsåskådningens stödjande och tolkande funktion. De utgör snarare en meningsgivande del i det totala mönster som uttrycker en grundläggande tillit.

3. I den tredje hypotesen antogs att livsåskådningen skulle påverkas och förändras olika efter traumat. De integrerade livsåskådningarna antogs i högre grad möjliggöra en flexibel tolkning än de övriga.

I den indifferenten sorgen (4) är det få som menar att någonting förändras i deras sätt att se på livet. Man gör det man tidigare gjort och har i stort samma åsikter som förr. I den gränslösa sorgen (1) är förändringen störst. Omvärderingen är total i de flesta avseenden, vilket också kan avläsas i sättet att leva. Ingenting är egentligen roligt längre. Från en tidigare ickereligös position tillgriper samtliga religiösa tolkningar. Till förändringen hör också beteenden med religiösa inslag.

Inom grupp 2 och 3 påverkas livsåskådningen utan att för den skull bryta samman. I dessa grupper kan tesen bekräftas, att krisen rymmer möjligheter till utveckling och mognad. Den grundläggande tilliten överväger och förmår i kraft av ett starkare jag bearbeta den förändrade livssituationen. Men det sker inte utan smärta. I en jämförelse med kategori 4 kan några till och med verka ha det svårare. Intervjupersonerna kan själva uttrycka, vari förändringen består. Människorna har blivit viktigare och tiden mera dyrbar. Livet har fått en ytterligare dimension.

Sambandet mellan hypoteserna, sorgeförloppen, de kognitiva stilarna och livsåskådningens grundhållning har följande utseende:

Hypoteser	Sorgeförlopp	Kognitiv stil	Livsåskådningens grundhållning
Integration	den spontana sorgen (2)	2	Tillit
	den fördröjda sorgen (3)	3	
Disintegration	den gränslösa sorgen (1)	1	Misstro
	den indifferenten hållningen (4)	4	

I denna undersökning har vi sökt svar på frågan, om det finns ett samband mellan människors livsåskådning och deras sätt att sörja. Av den totala mängden ord och handlingar utgör livsåskådningen en del. Denna del bildar ett centralt värderingssystem och ger uttryck åt en grundhållning. Grundhållningen kan antingen uttrycka övervägande tillit eller övervägande misstro. Med hjälp av den kognitiva matrisen har de psykologiska sambanden getts en förklaring, som hjälper oss att förstå såväl livsåskådningen som sorgeförloppet. Den kognitiva stilen är inte identisk med livsåskådningen men påverkar den på ett avgörande sätt, liksom den påverkar sorgens förlopp. Hypoteserna har därför bekräftats. Det starkare jaget, med en högre grad av integration, har större förutsättningar till anpassning i den totalt förändrade livssituation som den plötsliga och oväntade döden för med sig. Förutsättningarna för att bearbeta sorgen är bättre. På ett motsvarande sätt har livsåskådningen, karaktäriserad av grundläggande tillit, förmågan att tolka och bearbeta det som hänt.

Finns det någon möjlighet att praktiskt använda de resultat som framkommit? Frågan leder över till den kliniska livsåskådningsforskningens tillämpbarhet, dess praxis, som kort skall beröras i nästa kapitel.

NOTER KAPITEL 6

1. Jagpsykologin var en viktig nyansats inom den psykoanalytiska forskningen. Inom denna riktning kan vi urskilja några olika grenar. För det första utforskade Anna Freud och Herman Nunberg egots försvars- och syntetiseringsfunktioner. För det andra ägnade sig David Rapaport, George Klein och Roy Schafer åt jagets allmänpsykologiska funktioner som perception och kognition. För det tredje utvecklade främst René Spitz och Margaret Mahler vad som kallas objektsrelationsteorin, om barnets relationer i synnerhet till sina föräldrar. För det fjärde slogs den teoretiska bryggan inom psykoanalysen mellan individen och miljön i mer övergripande bemärkelse av Erik Homburger Erikson, Heinz Hartman, Ernst Kris m fl. Därmed började en ny fas i den psykoanalytiska vetenskapens utveckling. Rapaport 1959, sid 11.
2. Erikson 1985, sid 29.
3. "Consistency, continuity, and sameness of experience provide a rudimentary sense of ego identity". Erikson 1977 a, sid 222.
4. Sammanfattande säger Erikson om den orala fasen: "The oral stages then, form in the infant the springs of the *basic sense of trust* and the *basic sense of mistrust* which remain the autogenetic source of both primal hope and of doom throughout life". Erikson 1977 a, sid 70.
Barnets tidiga upplevelsevärld är ett odelat helt. I den symbiotiska fasen (Mahler 1968, Mahler et al 1984) finns ingen upplevd skillnad mellan yttre och inre verklighet. Allt hänger samman och kan styras i kraft av den primära narcissismens allmakt. Differentieringen mellan inre och yttre verklighet utgör enligt psykoanalytisk teori grunden för projektion och introjektion, som kan dröja kvar som några av de mest primitiva försvarsmekanismerna.

Med hjälp av *introjektion* blir yttre godhet till en inre verklighet. Genom *projektion* förpassas inre obehag till en yttre verklighet. I bägge fallen kan också motsatserna gälla, så att det onda introjiceras eller det goda projiceras. Under separations/individuationsfasen skall självet utvecklas till att bli den upplevda sidan av den egna personen. Uppdelningen mellan omvärlden och självet sker redan under den andra delen av första levnadsåret. Klara gränser mellan de två är en grundläggande förutsättning för möjligheten att korrekt kunna bedöma omvärlden och skilja på sig själv och andra (Cullberg 1984, sid 60). Under det tredje levnadsåret har barnet uppnått en förmåga att kunna fusionera negativa och positiva drag till samma person. En och samma person kan vara laddad med både gott och ont. Fusionen är en av flera bidragande orsaker till att barnet uppnår objektskonstans, så att jag är jag och du är du. Möjligheten till en misslyckad fusion, med påföljande risk för splitting, föregår utvecklingsmässigt möjligheten till objektkonstans.

Fusionen gäller inte bara objektsrepresentationerna utan också självrepresentationerna. Det är på ett analogt sätt av vikt att barnet självt får bli mottagare av såväl libidinösa som aggressiva, men fusionerade, impulser, för att en hel självrepresentation med både positiva och negativa kvaliteter ska kunna utvecklas genom internaliseringar. Vid splitting blir den inre objektsrepresentationen inte konstant utan växlar mellan antingen onda eller goda aspekter. Detta försvårar allvarligt möjligheten att utveckla varaktiga och förtroendefulla relationer liksom en bärande självkänsla. När fusionen inte fungerar talar man om en bristfällig objekt- resp självkonstans. Detta innebär en fortsatt splitting mellan de goda och onda representationerna, som på så sätt upplevs antingen som idealiserat goda eller nedvärderat onda. Vad som styr den ena eller den andra utvecklingen, beror enligt Erikson på den grundläggande relationens kvalitet mellan barnet och dess moder. Erikson menar att "mothers create a sense of trust in their children by that kind of administration which in its quality combines sensitive care of the baby's individual needs and a firm sense of personal trustworthiness within the trusted framework of their culture's life style. This forms the basis in the child for a sense of identity which will later combine a sense of being 'all right', of being oneself". Erikson 1977 a, sid 224.

5. Erikson 1985, sid 45.
6. Bergstrand 1984, sid 62.
7. Erikson 1966, sid 33.
8. "There can be no identity without an ideology". Erikson 1969, sid 163.
9. Bergstrand 1984, sid 65.
10. Identiteten integrerar successivt "constitutional givens, idiosyncratic libidinal needs, favored capacities, significant identifications, effective defenses, successful sublimations, and consistent roles". Eriksson 1959, sid 116.
11. Lange och Westin 1981, sid 186 och 205.
12. Klein med medarbetare talar om "Regulatory or control structures of considerable generality". Shapiro 1965, sid 13.
13. Mangs och Martell, 1982, sid 166.
14. Begreppen primär- och sekundärprocess introducerades av Freud för att karaktärisera olika psykiska funktionsnivåer.
15. Mangs och Martell 1982, sid 64.
16. Lundmark 1980, sid X.
17. Gill 1967, sid 260 ff.
18. *Jaget som begrepp* härrör från Freuds strukturella teori, i vilken han postulerar en ny uppdelning av den psykiska apparaten i detet, jaget och överjaget (Hartmann 1950, Rapaport 1967). Med denna teori skapades en större klarhet kring fenomen som tidigare inte tillfredsställande kunnat förstås med hjälp av den topografiska modell som åtskilt de tre systemen det medvetna, det förmedvetna och det omedvetna (Mangs och Martell 1982, sid 58). Det är viktigt att betona att de tre områdena detet, jaget och överjaget är en teoretisk abstraktion och inte en beskrivning i antropomorfa bilder såsom ägde de tre områdena en självständig existens. (Dewald 1978, sid 17.) De tre områdena representerar psykiska funktionsområden och fenomen. *Detet* har sitt ursprung i den biologiska sidan av vår varelse. I *detet* finns en mångfald

driftsimpulser som vanligen brukar hänföras antingen till sexuella (libidinösa) driftsimpulser i vid bemärkelse eller till aggressiva driftsimpulser. Detet organiseras enligt lustprincipen och primärprocessen. Lustprincipen innebär att driftsimpulserna söker direkt och omedelbar tillfredsställelse. Detet är i sin helhet omedvetet.

Överjaget har till uppgift att bedöma de andra psykiska funktionerna och pröva dem mot normer om vad som är rätt och orätt, gott och ont samt vad som bör rendera straff eller belöning. Överjaget är delvis medvetet och förmedvetet och motsvarar delvis samvetet. Överjaget bildas främst genom en internalisering av det barnet uppfattar, förväntar och tolkar som föräldrarnas attityder, vilka i sin tur speglar de i en viss kultur i en viss tid rådande värderingarna. Överjaget bildas alltså under påverkan av såväl makro- som mikrokulturella nivåer, där i det senare fallet främst föräldrarna är de objekt som har den avgörande betydelsen för barnets utveckling därigenom att pojken identifierar sig med fadern och flickan med modern.

19. "1. It reconciles the conflicting elements in the autonomous instincts within the id and allies them one with another so that there is unanimity of feeling, action and will. 2. It brings the instinctual trends of the id into harmony with the requirements of reality. 3. It strikes a balance between the claims of the superego and of reality on the one hand and of the id on the other". Nunberg 1948 b, sid 121.
20. "These are unconscious arrangements which permit the individual to postpone satisfaction, to find substitutions, and otherwise to arrive at compromises between id impulses and super-ego compulsions". Eriksson 1977 a, sid 175.
21. Schafer 1967, sid 83.
22. Schafer 1967, sid 93–97.
23. Lundmark 1980, sid 8–9.
24. "If the protection against stimuli is resistant enough, if the ego is capable, on one hand, of intercepting the stimuli from outside, distributing them economically and transmitting them further, and, on the other hand, of mastering the instincts and assimilating them into its harmony, then it is obviously strong. Its strength is, however, not exhausted by merely modifying and assimilating, independently of each other, those stimuli that come from the two different worlds. They meet each other in the ego, collide, release conflicts, tensions; the ego, however, endeavours to reduce the tensions, to settle the conflicts, to reconcile the contradictions, to mediate among them, in short, to fuse and unify all contradictory currents. This ability of the ego to mediate, put together and unify we call its synthetic function". Nunberg 1948 a, sid 189.
Om barnet hindras i sin tidiga utveckling kan jaget försvagas (Cullberg 1984, sid 55–56). Detta ger stereotypa reaktioner som finns kvar senare i livet. Ett sådant jag förlorar sin förmåga att fungera som samordnare av konflikter och att försona motsatser. Samtidigt är det påfallande att just denna brist på flexibilitet kan ge intryck av styrka.
25. Om jaget inte fått utvecklas normalt finns det risk att "external stimuli, instead of being responded to adequately, will call out set patterns of reaction, acquired in childhood" (Fenichel 1954, sid 72). Det är detta Rapaport kallat "stimulusslaveri". Det beskriver ett karaktäristiskt drag hos den icke autonoma personlighetens förhållande till omvärlden.
26. Fenichel 1954, sid 77.
27. Söderfeldt 1985, sid 8.
28. Rokeach gör en distinktion mellan rigiditet och dogmatism. Båda refererar till ett motstånd mot förändringar. Dogmatismen relaterar till en oförmåga att förändra "total belief system", medan rigiditeten går att mäta som en svårighet att förändra enskilda trossatser inom systemet. Dogmatiskt tänkande svarar mot syntetiserande svårigheter, medan rigiditeten svarar mot analytiska svårigheter. Rokeach 1973, sid 183 ff.
29. Lundmark 1980, sid 48–49.
30. Erikson 1985, sid 60.
31. "Because we are in the world, we are *condemned to meaning*". Merleau-Ponty 1962, sid XIX.
32. Bettelheim 1979, sid 11.
33. Cöster 1982.

34. Sundén 1966.
35. Sundén 1966, sid 192.
36. Vid neurotisk depressivitet kan en ibland masochistisk ådra, kombinerad med ett strängt jagideal, ingå mycket komplicerade kombinationer med manifesta livsåskådningar, en viss tillfredsställelse uppnås i ett altruistiskt arbete med betydande personliga uppoffringar" (Cullberg 1984, sid 139). Detta är ett av flera exempel Cullberg ger på sambandet personlighet och livsåskådning.
37. Lundmark 1980.
38. Lundmark 1980, Lundmark och Mägi 1986.
39. Lundmark och Mägi 1986.
40. Laurell-Borulf visar på ett motsvarande resultat: "Det föreligger en diskrepans mellan undersökarens uppfattning om hur många som helt löst sin kris respektive kvinnornas uppfattning om detta. 68 % av kvinnorna anser sig helt ha kommit över sin sorg medan undersökaren med sina kriterier för fullgod krislösning anser att 36 % av kvinnorna har en sådan" (Laurell-Borulf 1982, sid 81). I en opublicerad undersökning om överlevandes reaktioner efter branden i Borås stadshotell 1978 (Lundin, opublicerad undersökning) har åtta av 23 personer enligt egen uppfattning kommit över händelsen. För dessa åtta ser undersökningens bedömning ut på följande sätt: 0= bra, 3= partiell bearbetning, 3= inkomplett bearbetning, 2= obedömbara. För de 23 som i självskattning menar sig inte ha kommit över sorgen ser undersökningens bedömning ut på följande sätt: 5= bra, 10= partiell bearbetning, 5= inkomplett bearbetning, 3= icke bedömbara.

Klinisk tillämpning

Vilka praktiska konsekvenser kan undersökningen få? Två olika tillämpningsområden med nära anknytning till sjukvården skall belysas. I det inledande kapitlet talade vi om klinisk livsåskådningsforskning. Såväl diagnostik som behandling brukar förknippas med ordet klinisk. Det har tidigare framhållits att den kliniska livsåskådningsforskningen har en diagnostisk uppgift. Samtidigt har undersökningsförfarandet vissa terapeutiska konsekvenser. Dessa kan inte kallas behandling i vanlig mening, men man kan heller inte helt bortse från dem. Även om behandlingsaspekten är underordnad forskningsuppgiften, är den kliniska vårdverksamheten som tillämpningsområde däremot av största betydelse. Det är i den konkreta vårdpraktiken teorierna kan komma till användning. Föreliggande undersökning indicerar, att livsåskådningen kan vara både ett diagnostiskt och ett terapeutiskt instrument.

Hälso- och sjukvårdslagen syftar till att vården skall gälla hela människan. Hälsa ses inom omvårdnadsforskningen som ett relativt och mångdimensionellt begrepp, inom vilket fysiska, psykiska, sociala, kulturella och andliga aspekter av mänskligt liv beaktas.¹ Denna helhetssyn förutsätter ett rationalitetsbegrepp som låter religion, livsåskådning, moral och etik falla inom rationalitetens domäner.² Få patienter ger öppet uttryck för ett behov att samtala om sin livsåskådning. Inte heller i samtalsterapier är det en självklarhet, att det förekommer.³ Av detta kan emellertid inte slutsatsen dras, att människor saknar livsåskådning. Undersökningen visar tvärtom, att alla människor har en livsåskådning och att denna är väsentlig för förståelsen av sorg och sorgereaktioner. Livsåskådningen kan med andra ord sägas ha ett diagnostiskt informationsvärde. För den enskilda människan är det viktigt att med ord kunna beskriva inre erfarenheter och känslor som en del av krisens bearbetning. Undersökningen har visat att den, som förmår tyda det till synes meningslösa på ett meningsfullt sätt, gör det med ord som bekräftar tidigare viktiga livserfarenheter. Det finns ett samband mellan jagstyrka

och förmåga till en fri och flexibel meningsfull tolkning. Det finns skäl att anta, att en integrativ livsåskådning underlättar ett positivt terapeutiskt förlopp, på samma sätt som en disintegrativ livsåskådning kan försvåra sorgprocessen. Men självfallet finns det ingen anledning att tro, att livsåskådningens betydelse endast är begränsad till den situation vi undersökt. I varje kritisk livsfas blir livsåskådningen viktig och förståelsen av den en viktig del av behandlingsarbetet. Av det skälet är det en angelägen uppgift för den kliniska livsåskådningsforskningen att utveckla olika instrument och metoder för det diagnostiska arbetet med livsåskådningar. Den kognitiva matris, som utvecklats inom projektet, är ett sådant analysinstrument, som kan användas i andra materialgrupper för att öka förståelsen av svårtydda livsåskådningar och den bakomliggande kognitiva stilen.

Hur ser den kompenserande tilliten ut i olika ideologisk skepnad? Vad får den för konsekvenser för gudsbild och människosyn?⁴ I vilka dräkter kan en grundläggande misstro klädas? Kombinationerna är legio, men vissa mönster går sannolikt att urskilja.⁵ Det kan dock knappast ses som förenligt med denna avhandlings empiriska inriktning att gå vidare i den uppgiften. Matrisen har därför inte tillämpats utöver det egna materialet.

Ett resultat av undersökningen gäller den anhörigas situation. Det är angeläget, att nuvarande rutiner vid omhändertagandet av de personer som mister en nära anhörig i plötslig och oväntad död förändras. Ytterst förenklat säger oss undersökningen, att hälften av de förlustdrabbade klarade sitt sorgearbete bra. De hade en förmåga att sörja. Sorgen var spontan eller temporärt fördröjd. En fjärdedel klarar det utåt sett bra på grund av en indifferent hållning gentemot traumat. Den återstående fjärdedelen, karakteriserad såsom gränslös sorg, klarade inte av den förändrade livssituationen.

Låt oss tills vidare bortse från den första hälften, och se på den fjärdedel som utåt sett klarade sig bra, de indifferenterna. Vilken hjälp är mest adekvat för denna kategori? Det är en grannliga uppgift att göra den bedömningen. Utgångspunkten för varje terapeutisk insats måste vara den enskildes behov och uttalade önskan. Eftersom denna grupp egentligen inte ser några större problem i sin förändrade livssituation, mer än möjligen av praktiskt, tekniskt slag, finns det ofta inte utrymme för någon annan hjälp. Den terapeutiska insats, som skulle möjliggöra en adekvat sorgprocess, måste dels initieras av den förlustdrabbade, dels vad gäller tid och personliga insatser vägas mot faktum, att de flesta i

denna grupp, utifrån givna premisser, klarar sig bra. En insiktsbetonad terapi är av det skälet snarast kontraindicerad. Man kan därför med viss rätt säga, att denna kategori behöver minst hjälp från samhällets sida.

För den grupp som har svårt att klara sitt sorgearbete, den gränslösa sorgen, är isen redan bruten. Behovet av stöd och hjälp är stort och ofta uttalat. Risken för ihållande missbruksproblem och varaktiga psykiska insufficienstagande är överhängande.

Ingen vet med säkerhet hur en människas krisreaktioner kan tänkas bli. Av det skälet bör samtliga anhöriga, som mist en nära anhörig i plötslig och oväntad död, erbjudas adekvat hjälp av sjukvården.⁶ Med detta avses ett diagnostiskt samtal senast tre veckor efter dödsfallet för bedömning av eventuella fortsatta insatser. Dessa måste givetvis vara individuellt avpassade. Tre av fyra, som inte klarade sitt sorgearbete på egen hand, sökte på grund av såväl fysiska som psykiska symptom på nytt kontakt med sjukvården. Det är möjligt att det personliga lidandet skulle blivit mindre, om hjälp kunnat sättas in i omedelbar anslutning till dödsfallet. Flera av de förlustdrabbade skulle velat träffa andra sörjande i motsvarande situation. En sådan möjlighet borde kunna erbjudas, efter t ex anglikansk förebild.

Ytterligare förändringar i nuvarande rutiner framstår som synnerligen önskvärda. En av de svåraste uppgifter en människa kan ställas inför är att meddela någon ett oväntat dödsfall. Sättet på vilket informationen ges är av stor betydelse, också för sorgeprocessen. Oftast är det polisen, som under tidspress och utan möjlighet att följa upp informationen, meddelar dödsfallet, om en olycka skett. Efter identifiering och avsked av den döde, finns det inga fastlagda rutiner för hur de anhöriga skall tas om hand. Det vore önskvärt om det funnes ett kristeam, från vilket en person fanns med alltifrån meddelandet om dödsfallet, tills dess att de förlustdrabbade i sitt eget hem fått hjälp av vänner och anhöriga. På en rad andra områden skulle förbättringar kunna ske. Flera föräldrar har talat om den vrede och smärta de känt, när skattemyndigheten tillskriver barnets dödsbo, med krav på deklaration av sommarens inkomster, så att det ekonomiska avslutet kan göras för den tid barnet levte under beskattningsåret.

Sammanfattande kan konstateras, att en kartläggning av rådande praxis är nödvändig samt att ett förbättrat omhändertagande av anhöriga, som mist en nära anhörig i plötslig eller oväntad död, är en omedelbar och angelägen uppgift för samhället.

NOTER KAPITEL 7

1. Andersson 1984, sid 30.
2. Jfr von Wright 1987.
3. Jfr Bergstrand 1984, sid 9.
4. Det är denna form av tro, som Freud egentligen angriper i sin andra kritik av religionen i "Die Zukunft einer Illusion", där han kritiserar religionen för att vara en önskedröm, som gör människan orealistisk.
5. En systematisk beskrivning av fyra personlighetstyper, främst avsedd för det praktiska själavårdsarbetet, ges i Sørensen 1984, sid 79 ff.
6. Jämför SOU 1979:59, sid 143 – 145 samt Lundin 1982, sid 237 ff.

GKT och DMT som instrument för validering av kognitiva stilar

Peter Lundmark

Inledning

Utifrån ett intervjumaterial rörande livsåskådning och sorgeförlopp hos 19 personer som plötsligt förlorat en nära anhörig, klassificerades materialet och därtill gjordes en subjektiv bedömning av varje person på variablerna jagstyrka – jagsvaghet respektive primärprocess – sekundärprocessdominans. Med jagstyrka – jagsvaghet avsågs främst huruvida individens livshistoria, livsåskådning och sorgeförlopp uttryckte konsekvens, integration, stabilitet och realism eller ej. Med primärprocess – sekundärprocessdominans avsågs huruvida individens tänkande var färgat av subjektivitet, emotionalitet och fantasi eller av objektivitet, rationalitet och logik. Dessa variabler kombinerades i en fyrfältsmodell som ansågs avtäcka fyra olika kognitiva stilar

	Jagstyrka	Jagsvaghet
Primärprocess	2	1
Sekundärprocess	3	4

vilka i sin tur teoretiskt kunde sammanfatta relationerna mellan kris, livsåskådning och sorgeförlopp. Sålunda befanns det sorgeförlopp som benämnts gränslöst och en mistrosfärgad livsåskådning vara relaterat till jagsvaghet och en ensidig dominans av primärprocess (1), den spontana sorgen och en tillitsfull livsåskådning vara relaterade till jagstyrka och till en dominans av primärprocess som dock var kombinerad

med sekundärprocess (2), den fördröjda sorgen och en tillitsfull livs-
åskådning vara relaterade till jagstyrka och dominans av sekundärpro-
cess i kombination med primärprocess (3) och slutligen relaterades den
indifferentia hållningen till krisen och en misstrosfärgad livsåskådning
till jagsvaghet och till en ensidig sekundärprocessdominans (4) (Kallen-
berg 1987). Av de 19 intervjupersonerna ansågs dock fem svårbedöm-
bara, varför en kliniskt erfaren psykolog konsulterades och i fyra av fallen
kunde konfirmera den initiala bedömningen. En person kvarstod som
svårbedömbar. Föreliggande undersökning syftar till att testpsykolo-
giskt försöka validera de ovan beskrivna bedömningarna. Det ansågs
försvarligt att låta de psykologiska testen ligga till grund för bedömning-
en av den resterande svårbedömbara personen i den fortsatta resultat-
redovisningen för så vitt testen bekräftar en av de två alternativa bedöm-
ningar som varit aktuella och för så vitt testresultaten inte är motstridiga.

Metoder

1. GKT är ett gestaltkompletteringstest som ursprungligen utvecklades
av Street (1931). Den variant av testet som här används har vidareutveck-
lats av Thurstone (1944), Verville och Cameron (1946), Crook et al
(1958) samt Nordbeck (1965) och i teoretiskt avseende av Lundmark
(1980). Testet består av femton ostrukturerade bilder utifrån vilka
försökspersonen uppmanas att ge så många olika tolkningar som möjligt
inom en tidsram av tio minuter. I detta sammanhang har endast två
variabler beräknats med utgångspunkt från gängse tekniska kodmanual:

A. Fluency: Det totala antalet avgivna svar. Denna variabel har i andra
undersökningar ansetts vara ett mått på kreativitet (Jern, Maini 1971)
och på jagstyrka (Lundmark 1980).

B. Regressiva svar: Svar av typ kinesiska skrivtecken, djurspår, modern
konst m fl svar, som enligt manualen utgör en grupp svar som snarare än
att vara uttryck för fantasi tillgrips som nödlösningar eller schabloner.
Variabeln har i andra sammanhang visats vara relaterad till maladaptiva
personlighetsdrag som neurotiskt självhävdande och passiv dependens
(Lundmark 1980).

2. DMT (Defense Mechanism Test). Denna teknik för att erhålla indi-
kationer på försvarsmekanismer har utvecklats av Kragh (1960, 1969)
och innebär att bilder med aggressivt motiv (hot om fysiskt våld från
perifer figur mot centralfigur med vilken försökspersonen förutsätts

identifiera sig) med hjälp av ett takistoskop presenteras på successivt ökade exponeringstider, från subliminal presentation till sådana tider att en korrekt varseblivning skall vara möjlig. Testets teoretiska utgångspunkter är a) den perceptgenetiska modellen (Kragh, Smith 1970) b) den psykoanalytiska teorin om försvarsmekanismer (expv Sjöbäck 1973) samt c) allmänna principer för projektiv teknik. Utifrån kodmanualen kan följande mekanismer indikeras:

1. Bortträngning (repression). Hero (centralfiguren) och/eller bp (den perifera bipersonen) har en kvalitet av stelhet och livlöshet eller av utklädsel, eller ses som ett djur eller ett föremål.
2. Isolering (isolation). Hero och bp avskiljs från varandra i fältet. Hotet, hotfiguren eller mittfiguren ses inte eller vitläggs. Faser avskiljs ur perceptgenesen mer eller mindre totalt.
3. Förnekande (denial). Förekomst av hot förnekas eller bagatelliseras.
4. Reaktionsbildning (reaction formation). Hotet vänds i sin motsats.
5. Identifikation med angriparen (Identification with the aggressor). Hero är den som angriper eller hotar.
6. Vändning mot det egna jaget, "introaggression" (turning against the self). Hero eller mittfigurens huvudattribut är skadade eller värdelösa; attributet är ett hot mot hero.
7. Introjektion av motsatta könet (introjection). Heros kön överensstämmer ej med mittfigurens. Heros kön växlar ofta.
8. Introjektion av annat objekt (introjection). Hero två- eller mångfaldig; mittfigurens identitet förändras på annat sätt än i fråga om könstillhörighet.
9. Projektion (projection). Successiva förändringar av hero innan bp setts som hotfigur; sekundära förändringar av bp via hero.
10. Regression (regression). Den totala fasstrukturen, eller delstrukturer, bryter samman eller återfaller till struktur som tillhör tidigare fasnivå.

Av dessa kan mekanismerna 1 – 4 betraktas som sena, elaborerade försvarsmekanismer, medan mekanismerna 5 – 10 betraktas som primitiva (Lundmark 1980, Sjöbäck 1973).

För tekniska detaljer och villkoren för kodning av försvarsmekanismer hänvisas till testmanualen (Kragh 1969).

I tidigare undersökningar (Lundmark 1980, Lundmark och Mägi 1986) har en flexibel förekomst av såväl elaborerade som primitiva försvarsmekanismer kunnat tolkas såsom varande relaterad till en psy-

kisk öppenhet som möjliggör ett adaptivt användande av både primärprocess- och sekundärprocessmaterial, eller annorlunda uttryckt, en förmåga till regression i jagets tjänst i kognitivt och emotionellt avseende.

Hypoteser

Vad gäller GKT kan hypotesen formuleras direkt.

1. Grupperna 1 och 4 vilka definieras som jagsvaga bör uppvisa låg fluency ($< m_d$) på GKT, medan grupperna 2 och 3 vilka definieras som jagstarka bör uppvisa hög fluency ($> m_d$) på GKT.

Beträffande DMT är hypotesformuleringen mer komplicerad. Anledningen härtill är att hypotesen rätteligen borde ta sin utgångspunkt i följande konstellationer av försvarsmekanismer: endast primitiva försvar, endast elaborerade försvar, förekomst av såväl elaborerade som primitiva försvar. Samtidigt visar tidigare undersökningar (Lundmark 1980, Lundmark och Mägi 1986) att så gott som alla individer uppvisar elaborerade mekanismer och att ytterst få personer uppvisar endast primitiva mekanismer. Två förhållanden måste därför beaktas. För det första finns det åtminstone en primitiv mekanism som är mycket grav, nämligen regression. Blotta förekomsten av regression definierar därför försvarsstrukturen som primitiv. För det andra torde det vara rimligt att betrakta den nedan formulerade hypotesen som preliminär, som angivande en riktlinje som senare kan utvecklas och förfinas. På dessa villkor kan följande hypotes formuleras:

2. Grupp 1 bör på DMT uppvisa endast primitiva mekanismer eller förekomst av regression. Grupp 4 bör uppvisa endast elaborerade mekanismer. Grupperna 2 och 3 bör uppvisa elaborerade mekanismer i kombination med primitiva mekanismer, dock ej regression.

Försökspersoner, genomförande och statistisk bearbetning

Samtliga 19 personer som mist anhöriga ingår i den föreliggande undersökningen. Testen genomfördes vid det sista uppföljningssamtalet omedelbart efter det att samtalen genomförts. Testen administrerades av etiska och praktiska skäl av intervjuaren. De anonyma testprotokollen kodades därefter av författaren. För den statistiska bearbetningen har använts *Tables for Testing Significance in a 2 x 2 Contingency Table* (Finney, Latscha, Bennet och Hsu 1963).

Resultatredovisning

Inledningsvis skall konstateras att två personer exkluderats i den fortsatta resultatredovisningen. En person är ej medtagen på grund av sjukdom som försvårade genomförandet av testen. Den andra personen uppvisade ett DMT-protokoll utan registrerade tecken på försvarsmekanismer vilket omöjliggjorde en kategorisering. Beträffande de individer som initialt ansågs svårbedömbara bekräftade testen den psykologbedömning som gjorts och som överensstämde med grundbedömningen. Den person som inte kunde bedömas alls uppvisade testresultat som i enlighet med hypoteserna på ett entydigt sätt möjliggjorde en kategorisering. Denna person är således den ende person som ingår i den fortsatta redovisningen enligt en kategorisering som inte uteslutande är den initiala bedömningen utifrån intervjumaterialet. Först presenteras resultaten från GKT, därefter från DMT.

Tabell 1. Fördelning av GKT Fluency i relation till grupperna 1 + 4 (jagsvaga) respektive grupperna 2 + 3 (jagstarka).

	GKT Flu $> m_d$	GKT Flu $< m_d$	
Grupperna 1 + 4	0	9	
Grupperna 2 + 3	8	0	$p < .002$

Som framgår av tabell 1 är resultatet entydigt och hypotesen kan därmed anses verifierad. Resultatet är därtill exakt detsamma vare sig regressiva svar inkluderats i fluency-variabeln eller ej. Medianen för fluency-variabeln befanns vara 11,5 svar. Detta resultat är så gott som identiskt med tidigare funna resultat där hög fluency visats vara relaterad till jagstyrka och låg fluency till jagsvaghet (Lundmark 1980), vilket underlättar tolkningen av det aktuella materialet. Vid sidan av hypotesen är det dock av visst intresse att utröna hur de regressiva svaren fördelar sig över grupperna.

Tabell 2. Fördelning av GKT Regressiva svar i relation till grupperna 1 + 4 respektive 2 + 3.

	Förekomst R-svar	Ej förekomst R-svar	
Grupperna 1 + 4	5	4	
Grupperna 2 + 3	0	8	$p = .020$

Av tabell 2 framgår att grupperna 2 + 3 på ett signifikant sätt skiljer sig från grupperna 1 + 4 genom att i mindre utsträckning ha regressiva svar. Detta understryker tolkningen att grupperna 2 + 3 utmärks av jagstyrka och att grupperna 1 + 4 i högre utsträckning är jagsvaga.

Enligt DMT-hypotesen kan följande indelning göras

I = endast primitiva försvar eller förekomst av regression

II = endast elaborerade försvar

III = kombination av elaborerade försvar och primitiva försvar, dock ej regression

Detta ger följande tabell.

Tabell 3. Fördelning av försvarskonstellationer enligt DMT i relation till grupperna 1 – 4.

	I	II	III
Grupp 1	3	0	1
Grupp 4	0	3	2
Grupp 2 + 3	0	0	8

Jämförelse 1+4/2+3: I+II/III $p = .007$

1/2+3+4: I/III $p = .011$, I/II+III $p = .006$

4/1+2+3: II/III $p = .027$, II/I+III $p = .015$

Av tabell 3 framgår att hypotesen kan sägas ha fått stöd, det vill säga grupp 1 uppvisar i huvudsak primitiva försvar, grupp 4 uppvisar i huvudsak elaborerade försvar och grupperna 2 och 3 uppvisar helt och hållet en kombination av elaborerade och primitiva försvar. Endast tre individer avviker från detta mönster. När hypotesen formulerades påpekades att den var preliminär. Trots att den erhållit så kraftigt stöd är det ändå intressant att närmare granska de tre individer som avviker från mönstret ovan. Eftersom en kvalitativ bedömning av de elaborerade mekanismerna inte har stöd i tidigare undersökningar kan en kvartilindelning göras av frekvensen olika förekommande tecken. Det antal olika tecken som därvid faller inom den högsta kvartilen är tre eller fler, vilket således fyra individer har. Extremt många elaborerade försvarsmekanismer kan anses väga upp förekomsten av en enda primitiv mekanism för så vitt denna ej är grav. Vad beträffar grava primitiva mekanismer visar tidigare undersökningar att, vid sidan av regression, även introjektion (Anders-

son, Weikert 1974) och projektion (Lundmark 1980) kan bedömas som sådana. I föreliggande material befanns emellertid introjektioner, troligen pga affiniteten till krisreaktionen, vara tämligen vanliga (de återfanns hos 9 av 17 försökspersoner), varför det inte är meningsfullt att här betrakta dem som grava. Projektion förekommer däremot endast i två fall, varav i ett fall i kombination med regression. Det finns alltså anledning att betrakta projektion som en grav primitiv mekanism.

Med dessa preciseringar erhålles följande tabell där

- I = endast primitiva försvar eller förekomst av regression/ projektion
- II = endast elaborerade försvar eller extremt många elaborerade försvar i kombination med en enda primitiv mekanism, dock ej grav
- III = kombination av elaborerade försvar, dock ej extremt många, och primitiva försvar, dock ej grava.

Tabell 4. Fördelning av försvarskonstellationer enligt ovan på DMT i relation till grupperna 1 – 4.

	I	II	III
Grupp 1	4	0	0
Grupp 4	0	5	0
Grupp 2 + 3	0	0	8

Jämförelse 1+4/2+3:	I+II/III	$p < .002$
1/2+3+4:	I/III	$p = .002$, I/II+III $p < .001$
4/1+2+3:	II/III	$p = .001$, II/I+III $p < .002$

Hypotesen kan helt och fullt sägas ha verifierats.

Diskussion

Syftet med denna undersökning var att validera de subjektiva bedömningar som gjorts av 19 personer på variablerna jagstyrka – jagsvaghet respektive primärprocess – sekundärprocessdominans. Validiteten befanns vara osedvanligt hög. En av anledningarna till detta förhållande är säkert att de konkreta kriterier som användes vid den subjektiva bedömningen av jagstyrka – jagsvaghet respektive primärprocess – sekundärprocessdominans hade sin utgångspunkt i tidigare undersökningar som

baserats på de ovan använda testen, det vill säga GKT och DMT. Eftersom dessa test i både empirisk och teoretisk mening är förhållandevis valida, innebär det ovan sagda ingen brist i undersökningen. Snarare tyder det på att exempelvis vårdpersonal som kommer i kontakt med krispatienter på ett relativt enkelt sätt kan tillägna sig ett tänkande som möjliggör bedömningar av de kognitiva stilar som berörts i undersökningen och som av Kallenberg (1987) visats vara väsentliga för krisens förlopp.

Referenser

- Andersson, A I, Weikert C (1974). Adult Defensive Organization as Related to Adaptive Regulation of Spiral Aftereffect Duration. *Social Behaviour and Personality*, 2(1), 56–75
- Crook et al (1958). *Age and Form Perception*. USAF School of Aviation Medicine. Report No 57–127.
- Finney D J, Latscha R, Bennett B M & Hsu P (1963). *Tables for Testing Significance in a 2x2 Contingency Table*. Cambridge: Cambridge Univ Press.
- Jern S & Maini S M (1971). An Interpretation of Utility, Gestalt Completion and Personality Variables on the Continuum of Objectivity–Subjectivity. *Psychol Res Bull. Lund Univ*, XI, No 12.
- Kallenberg K (1987). *Livsåskådning i kris. En empirisk studie*. Lund: Doxa.
- Kragh U (1960). The Defense Mechanism Test: a New Method for Diagnosis and Personnel Selection. *J appl Psychol* 44, 303–309.
- Kragh U (1969). *Manual till DMT – Defense Mechanism Test*. Stockholm: Skandinaviska Testförlaget.
- Kragh U & Smith G J W (1970). *Percept-Genetic Analysis*. Lund: Gleerups.
- Lundmark P (1980). *Kognitiv stil som uttryck för primärprocess- och sekundärprocess-tänkande*. Lund: Psykologiska institutionen.
- Lundmark P, Mägi A (1986). *Om bröstcancerbehandlade kvinnors sjukdomsreaktioner*. Örebro: Psykologiska Institutionen/RSÖ.
- Nordbeck B (1965). *Kognitiva Åldersdifferenser*. Lund: Psykologiska Institutionen.
- Sjöbäck H (1973). *The Psychoanalytic Theory of Defensive Processes*. Lund: CWK Gleerup.
- Street R F (1931). *A Gestalt Completion Test. A Study of a Cross Section of Intellect*. New York. Bureau of Publications, Teachers College, Columbia Univ.
- Thurstone L L (1944). *A Factorial Study of Perception*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Verville E & Cameron N (1946). Age and Sex Differences in the Perception of Incomplete Pictures of Adults. *J Genet Psychol*, 68, 149–157.

The Effects of Sudden and Unexpected Bereavement on Outcome, Belief Systems and Concept of Life

Tom Lundin

Kjell Kallenberg

Introduction

Several aspects of the effects of bereavement have been studied since Freud (1917) stated the distinction between grief and depression. Important contributions to the knowledge on mourning and grief have been given by Bowlby (1961, 1980) and Pollock (1961, 1970, 1977) among others. Bereavement can cause increased psychic and somatic morbidity (Parkes 1964a, b, 1972, Lundin 1984a). It has been found that sudden and unexpected bereavement (Lundin 1987) or a short preparation time (Parkes 1975) before bereavement results in a poorer outcome, at least in a short term perspective. In a questionnaire investigation (Maddison & Walker 1967) on recently bereaved widows it was found that younger women tended to have a higher illness score, but that there were no relationships between illness score and socioeconomic status.

Long-term outcome of sudden and unexpected bereavement compared with relatives to persons whose deaths have been more expected have earlier been studied (Clayton 1973, Parkes 1975) and of mothers who had lost a child perinatally (Cullberg 1966, Laurell-Borulf 1982) and by help of a self-rating questionnaire (Lundin 1984b). The existential questions are crucial in bereavement situations like these.

It is proposed by Frankl (1970) that man is basically religious. The meaning and concept of life is intimately related to the human phenomenon of religion (Frankl 1985). Man has both a belief in his own ability to control an event and an existential belief such as faith in God or fate, which enable man to create meaning out of life and to maintain hope (Lazarus 1984). During critical periods of life, when desire is more intense, the religious consciousness is acute. Many people are religious only in moments of crisis (Allport 1950).

It has been underlined the importance of the extent to which one has a pervasive, enduring though dynamic feeling of confidence that one's internal and external environments are predictable and that there is a high probability that things will work out as well as can reasonably be expected. This mode of perceiving the world as an entity has been related to peoples health status (Antonovsky 1979).

Definitions and material

Sudden and unexpected death was in this study defined as follows: The deceased person should have been under the age of 65 and should not have had any serious or chronic disease before death. He or she should not previously have been involved in any serious accident or have suffered from any long-lasting threatening disease. A close relative was defined as wife or husband, or one of a couple living together, or a parent, child or sibling with a close relationship to the deceased (cf Lundin 1984b, 1987).

The material has been compiled from two earlier personally interviewed groups, one with two subgroups.

The Örebro-group (n=18) was personally interviewed by a hospital chaplain and followed prospectively for *sixteen months* (Kallenberg 1987). The respondents were asked to complete a questionnaire at the final follow-up interview.

According to the results of the interview investigation the Örebro-group might be divided in four subgroups:

Group 1 (n=4), boundless grief

Group 2 (n=5), spontaneous grief

Group 3 (n=4), delayed grief

Group 4 (n=5), indifferent coping.

The first two groups were estimated to be primary-process dominated and the two others more secondary-process dominated. Group 2 and 3 had a better outcome than group 1 and 4.

Eighteen first degree relatives were followed for two years after sudden and unexpected bereavement (Lundin 1987). They were interviewed by a psychiatrist. They received the same questionnaire as the Örebro-group *eight years* after bereavement. The 17 respondents have been divided into two subgroups: Uppsala (n=8) and Borås (n=9). All relatives of the Borås group had been bereaved as a consequence of a disastrous fire at the Borås City Hotel in June 1978. In this fire-disaster 20 young people died, while celebrating their school-graduation.

Method

The Expanded Texas Inventory of Grief (Faschingbauer et al 1977, Zisook et al 1982) has been used in a study on long-term outcome of bereavement (Lundin 1984b). In the analysis of results it was found that some items were more or less useless. The inventory was therefore modified with six "new" items (Table 1 in results section). Five of these items (F 6, 9, 18, 28, 30) were supposed to score belief systems and concept of life and some possible changes (F 9, 18).

The modified inventory was in the Örebro group personally presented by the interviewer and in the Uppsala/Borås group distributed by post to earlier personally interviewed relatives. The results were statistically analyzed by help of students t-test, the chi-square methods and Fisher's probability test for subgroups of the Örebro group.

Results

The modified inventory was completed by 35 close relatives. The mean score range for 32 items was 1.57 – 4.20 (Table 1). The two main groups were almost similar concerning size and distribution between sexes and ages of men and women. The respondents of the Uppsala/Borås group were however significantly older than those of the Örebro group (Table 2). This might easily be explained by the longer follow-up period.

Relatives to persons who died in an accident (n=17) and to those who died in an acute disease (n=18) differed in mean score only in one item:

	accident	disease	significance
Hiding the tears (F12)	2.76	1.78	p<0.05

There were slightly more parents than widows/widowers among the respondents and only one child and one sibling, both in the Örebro group (Table 3).

The subjective estimation of functioning (F22) was the only item in which men and women differed. Parents missed the deceased (F25) significantly more than widows/widowers did. They also to a higher degree felt that they had to hide their tears (F12) than the bereaved spouses. The widows and widowers had not surprisingly to a significant higher degree found quite new things to do (F18) than the bereaved parents (Table 4).

There were no significant differences in mean scores between Örebro and Uppsala/Borås. The subgroups Uppsala (n=8) and Borås (n=9) differed however concerning six items: thoughts (F5), identification (F8), reported numbness (F17), idealization (F20), missing the deceased (F25) and poorer health status (F29) (Table 6).

In respondents with a high score for items 9, 14, 18, 19 and 22 or low score for items 4, 16, 21, 23 and 26 (cf Lundin 1984b, p 426), the outcome was considered good (Table 7). The outcome was judged as good for 40.0 % of all respondents (n=35). There were no significant differences in good outcome between Örebro and Uppsala/Borås or between Örebro and Uppsala or between Uppsala and Borås.

The Texas Inventory of Grief was modified (see above), since one aim of the study was to investigate the relation between bereavement, belief systems and concept of life. Five "new" items (F6, 9, 18, 28 and 30) referred to this problem (Table 8). It was decided that if the mean score of this five items was >3, the bereavement had resulted in a change of belief system or concept of life. A change could be registered for 49 % (n=17) of all respondents. The Örebro group scored high (4.00) concerning a wish for rejoining after death (F6). None of the three subgroups considered that belief had been important for the bereavement. All three groups had to some extent changed their concept of life (F9). Bereaved persons of the Örebro group scored a little higher than the

other groups concerning the belief in a higher will (F28). There were however no significant differences between Örebro, Uppsala and Borås (Table 8). The only difference between widows/widowers and parents was found concerning the question about new activities (F18), see above.

No differences were found between men and women or bereavement following accident or disease.

Respondents, whose grief were judged as spontaneous (n=5) or delayed (n=4) in the personal interview investigation (Kallenberg 1987), were also estimated as having a good outcome. These nine persons scored significantly higher for two items, F19 and 22:

	Group 2, 3	Group 1, 4	significance
Feeling of good adjustment (F19)	3.56	3.11	p<0.01
Better functioning (F22)	3.56	3.44	p<0.01

Respondents, whose grief was more primary process dominated, scored significantly (p<0.01) more hostile feelings (F2) towards the deceased person.

Respondents with boundless grief scored significantly higher for hostile feelings (F2) and identification (F8), but they scored significantly worse outcome (F19, 22) than other subgroups of the Örebro-respondents (Table 9).

Interviewees, who were judged as having a boundless grief, differed from the rest of the group in items concerning hostile feelings, thoughts about the deceased, a wish for crying, reported numbness, feeling of adjustment and functioning. Persons with a spontaneous grief hoped more to meet the deceased after their own death, changed more in their concept of life and hid their tears less than others of the group. A delayed grief seemed to result in less hope to meet the deceased, less feeling of closeness to and ability to talk about the lost person. Indifferent copers were less reminded, missed the lost person less and were less upset at the anniversary of the death (Table 10).

There were no significant differences between respondents, who in the personal interviews were judged as having good and bad outcome or those whose grief reactions was primary process and secondary process dominated, concerning items reflecting belief systems and concept of life and some possible changes (F6, 9, 18, 28, 30).

Discussion

A great many studies have been performed in attempts to assess the outcome of bereavement. Prospective studies (Clayton et al 1968, Yamamoto et al 1969, Parkes 1971, Parkes et al 1972, Glick et al 1974, Cornwell et al 1977, Lundin 1987) have one advantage: with such a method it will be possible to study the bereavement process and thus it might be easier to interpret and understand the outcome. The outcome after bereavement has more thoroughly been studied in retrospective investigations (Maddison & Walker 1967, Cullberg 1966, Blanchard et al 1976, Singh & Raphael 1981, Laurell-Borulf 1982, Parkes & Weiss 1982, Lundin 1984a, b). About two-thirds of bereaved persons have a good outcome in the long term. A short preparation time or a sudden and unexpected loss results in more pronounced psychiatric symptoms, especially anxiety, not only in a short term perspective (Parkes 1975, Lundin 1987).

The drop-out rate is sometimes a difficult problem in questionnaire studies. In the present study there were only a few refusals, which might be an effect of personal acquaintance to the investigators. The personal interviews earlier have certainly to some extent had an influence on the results. The fact that one group was interviewed by a hospital chaplain and the other group by a psychiatrist did not seem to be an important influence for the results. The different follow-up time for the two main groups is of greater importance when judging the results. Another essential fact is that all relatives of one sub-group (Borås) were bereaved at the same time: a disaster might give a sense of grandiosity, which influences the bereavement reaction. The mean scores seem in general to be around the same as in an earlier study with the same method (Lundin 1984b).

It is interesting to note that men scored a better functioning than women. Similar results have been noted by other authors (Lundin 1984a, b, Parkes 1971, 1975, 1983) and might indicate that middle-aged men cope better after bereavement than women of the same age. Parents had more pronounced feelings of missing the deceased. This might be an effect of the parent-child relationship with the parent's libidinal investment in the child.

The fact that there were no significant differences between the two main groups (despite the different follow-up time) might indicate that

the outcome status after sixteen month is relevant for an estimation of final outcome. This could also be noted in the estimation of good outcome.

There were several interesting significant differences between the subgroups Uppsala and Borås. The higher frequency of parents in the Borås group and the disaster situation could be one reason for these differences.

Some differences in mean scores were noted between Örebro and the subgroup Uppsala, which might be an effect of the follow-up time.

Concerning the changes in belief system and concept of life the lack of differences is striking bearing in mind follow-up time and type of initial interviewer.

The presence of hostile feelings towards the deceased might be explained by a less dense filter between the preconscious and conscious levels. It is therefore natural that respondents who scored hostile feelings were judged as having more primary process dominated grief reactions in the personal interviews.

The Modified Expanded Texas Inventory of Grief did not seem to be suitable for measuring a change of belief systems and concept of life when comparing interviewees judged as having good or bad outcome or those whose grief reactions were primary process or secondary process dominated.

The findings of the interview study (Kallenberg 1987) concerning good or bad outcome were confirmed by the significantly higher scoring of two items (F19, 22) by those who were judged as good out-comers.

There were significant differences in several items for the personal-interview-based subgroups of the Örebro material. These differences were well in line with the characteristics of these subgroups.

The suddenness and unexpectedness of the loss is one of the most important factors for the effects of bereavement.

The significance of belief system and concept of life seem to have no direct relation to the grief reaction. Psychological factors such as flexibility of the ego and capacity to cope with bereavement (cf Kallenberg 1987) seemed to be more important for the outcome of the grief reaction.

Summary

Two groups of suddenly and unexpectedly bereaved first degree relatives have been studied by help of a modified version of the Expanded Texas Inventory of Grief. The bereaved persons were earlier personally interviewed, eight years ($n=17$) respectively sixteen month ($n=18$) prior to this study. The aim was to investigate the outcome and possible changes in belief systems and concept of life. Men scored a better functioning than women. The outcome status after sixteen months seemed to be relevant for an estimation of a longer term outcome. It was however difficult to relate the outcome to changes in belief system or concept of life.

Item	Mean score
F 1 I cry inside for him/her	3.89
F 2 I still get angry when I think of him/her	1.37
F 3 Since he/she died, I am more like him/her	1.60
F 4 I feel guilty when I think of him/her	1.83
F 5 I am preoccupied with thoughts of him/her	2.77
F 6 I hope to meet him/her after my own death	3.66
F 7 I feel he/she is still with me at times	3.23
F 8 I have acquired the habits and interests of him/her	1.57
F 9 My concept of life has crucially changed	3.51
F 10 I would feel better if I could really cry	2.43
F 11 No one will ever take his/her place in my life	3.83
F 12 I hide my tears when I think about him/her	2.56
F 13 I have become more sensible and vulnerable after his/ her death	2.94
F 14 Now I can talk about him/her without discomfort	3.66
F 15 Sometimes I dream about him/her	3.37
F 16 I cry when I think about him/her	2.49
F 17 A numbness comes over me when I think of him/her	1.89
F 18 I am now doing quite new things, which I did not do earlier	2.31
F 19 I feel I have adjusted well to the loss	3.26
F 20 I have never known a better person	3.57
F 21 I cannot accept his/her death	3.23
F 22 I am now functioning as well as before	3.51

F 23	I get upset when I think about him/her	2.83
F 24	Things and people around me still remind me of him/her	4.20
F 25	I very much miss him/her	4.34
F 26	It is painful to recall memories of him/her	3.06
F 27	I try to avoid thinking of him/her	1.77
F 28	There is a higher intention to all that happens	2.57
F 29	My health has not been good since he/she died	1.94
F 30	My belief has been important for me since he/she died	2.06
F 31	I get upset each year about the time that he/she died	3.63
F 32	I cannot avoid thinking about him/her	4.06
F 33	cancelled	
F 34	cancelled	

1 = completely false, 2 = mostly false, 3 = partly true and partly false, 4 = mostly true, 5 = completely true.

Table 1 Mean score response of 35 close relatives to the Modified Expanded Texas Inventory of Grief.

	men (n=15)	women (n=20)	Örebro (n=18)	Uppsala/Borås (n=17)
Distribution	43 %	57 %	51 %	49 %
Mean age (range 26–69)	48.1	50.0	42.3	54.8

Table 2 Respondents (n=35) taking part in the study. Mean age and distribution.

	frequency	number
accident	49 %	17
disease	51 %	18
.....		
widows/widowers	43 %	15
parents	51 %	18
child	3 %	1
sibling	3 %	1

Table 3 Cause of death and types of relationship to the deceased.

Item	Men	Women	Significance	Widows/ widowers	Parents	Significance
Better functioning (F22)	3.87	3.25	p<0.01			
Hiding the tears (F12)				1.60	2.72	p<0.05
New activities (F18)				2.60	2.17	p<0.05
Feelings of missing the deceased (F25)				3.80	4.72	p<0.01

Table 4 Differences in mean score between men and women and between widows/ widowers and parents.

Item	Subgroup		Significance
	Uppsala (n=8)	Borås (n=9)	
Thoughts (F5)	1.50	3.56	p<0.05
Identification (F8)	1.13	1.89	p<0.01
Reported numbness (F17)	1.38	2.33	p<0.05
Idealization (F20)	3.13	3.56	p<0.05
Feelings of missing the deceased (F25)	3.25	4.89	p<0.01
Poorer health status (F29)	1.25	1.89	p<0.01

Table 5 Differences in mean score between subgroups Uppsala and Borås.

Item	Subgroup		Significance
	Örebro (n=18)	Uppsala (n=8)	
Identification (F3)	1.72	1.25	p<0.05
Thoughts (F5)	2.94	1.50	p<0.05
Identification (F8)	1.61	1.13	p<0.01
Poorer health status (F29)	2.27	1.25	p<0.001

Table 6 Differences in mean score between the Örebro-group and the subgroup Uppsala

Low-scoring items (Sub-set A)

F 4	Guiltfeelings
F 16	Sad when thinking about the lost person
F 21	Not accepting the lost
F 23	Feelings of being upset
F 26	Painful to recall memories

High-scoring items (Sub-set B)

F 9	Changing in concept of life
F 14	Ability to talk about the lost person without discomfort
F 18	New activities
F 19	Feeling of good adjustment
F 22	Better functioning

Table 7 Sub-sets of items for a good outcome

Item	Subgroups			Signifi- cance
	Örebro (n=18)	Uppsala (n=8)	Borås (n=9)	
Rejoining after death (F6)	4.00	3.50	3.11	NS
Changing in concept of life (F9)	3.50	3.88	3.22	NS
New activities (F18)	2.78	2.38	2.33	NS
Belief in a higher will (F28)	3.00	2.13	2.11	NS
Trust in one's own belief (F30)	2.50	1.50	1.67	NS

Table 8 "New" items concerning belief system and concept of life. Mean scores for subgroups.

Item	Boundless grief (n=4)	Spontaneous or delayed grief or indifferent coping (n=14)	Signifi- cance
Hostile feelings (F2)	2.50	1.07	p<0.001
Identification (F8)	2.50	1.36	p<0.01
Feeling of good adjustment (F19)	1.75	3.78	p<0.05
Better functioning (F22)	2.00	3.93	p<0.01

Table 9 Some significant differences between respondents with boundless grief and other subgroups in the Örebro-group.

Item	Boundless grief (n=4)	The rest of the group (n=14)	Significance
Hostile feelings (F2)	2.50	1.07	p<0.01
Thoughts (F5)	4.50	2.50	p<0.01
Wish for crying (F10)	3.50	1.93	p<0.05
Reported numb- ness (F17)	3.50	1.43	p<0.01
Feeling of good adjustment (F19)	1.75	3.79	p<0.01
Better functio- ning (F22)	2.00	3.93	p<0.01

Table 10 continuing

	Spontaneous grief (n=5)	The rest of the group (n=13)	
Rejoining after death (F6)	5.00	3.62	p<0.05
Changing in concept of life (F9)	4.60	3.08	p<0.05
Hiding the tears (F12)	1.00	2.54	p<0.05

	Delayed grief (n=4)	The rest of the group (n=14)	
Rejoining after death (F6)	3.00	4.29	p<0.05
Feeling of closeness to the deceased (F7)	2.25	3.64	p<0.05
Ability to talk about the lost person without discomfort (F14)	2.00	4.29	p<0.01

	Indifferent coping (n=4)	The rest of the group (n=14)	
Frequent reminders (F24)	3.80	4.77	p<0.01
Feelings of missing the deceased (F25)	4.20	4.69	p<0.05
Upset at the anniversary of the loss (F31)	2.80	4.23	p<0.05
Memories (F32)	3.20	4.46	p<0.05

Table 10 Differences in mean score, tested by Fisher's probability test, between separate subgroups and the rest of the Örebro-group.

References

- Allport, G.W. (1950) *The individual and his religion*. New York: The Macmillan Company.
- Antonovsky, A. (1979) *Health, stress and coping*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Blanchard, Ch. et al (1976) The young widow: Depressive symptomatology throughout the grief process. *Psychiatry* 29, 394–99.
- Bowlby, J. (1961) Processes of mourning. *International Journal of Psychoanalysis*. 42, 317–40.
- (1980) Loss, sadness and depression. *The International Psycho-Analytical Library*, 109.
- Clayton, P., Halikas, J., Maurice, W. & Robins, E. (1973) Anticipatory grief and widowhood. *British Journal of Psychiatry*, 122, 47–51.
- Cornwell, J. et al (1977) Family response to loss of a child by sudden infant death syndrome. *Medical Journal of Australia*, 1: 18, 656–8.
- Cullberg, J. (1966) Reactions to perinatal deaths. (Swedish text, title: Reaktioner inför perinatal barnadöd. *Psykiska följder hos kvinnan*) *Läkartidningen*, 63, 3980–6.
- Faschingbauer, T.R., Devaul, R.D. & Zisook, S. (1977) Development of the Texas inventory of grief. *American Journal of Psychiatry*, 134:6, 696–8.
- Frankl, V.E. (1970) *The will to meaning. Foundations and applications of logotherapy*. New York.
- (1985) Man's search for an ultimate meaning. Oscar Pfister at the 138th convention of the American Psychiatric Association, Dallas.
- Glick, I.O., Weiss, R.S. & Parkes, C.M. (1974) *The first year of bereavement*. New York: Wiley.
- Kallenberg, K. (1987) *Livsåskådning i kris. En empirisk studie (View-of-life in a crisis: An empirical study)*. Lund: Doxa.
- Laurell-Borulf, Y. (1982) Longterm adjustment after an emotional crisis (Swedish text with summary in English, title: Krislösning i långtidsperspektiv.) Lund: Studentlitteratur.
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984) *Stress, appraisal and coping*. New York: Springer Publishing Company.
- Lundin, T. (1984a) Morbidity following sudden and unexpected bereavement. *British Journal of Psychiatry*, 144, 84–8.
- (1984b) Long-term outcome of bereavement. *British Journal of Psychiatry*, 145, 424–28.
- (1987) The stress of unexpected bereavement. *Stress Medicine* (in press).
- Maddison, D. & Walker, W. (1967) Factors affecting the outcome of conjugal bereavement. *American Journal of Psychiatry*, 113, 1050–67.
- Parkes, C.M. (1964a) Recent bereavement as a cause of mental illness. *British Journal of Psychiatry*, 110, 198–204.
- (1964b) The effects of bereavement on physical and mental health: a study of the medical records of widows. *British Medical Journal*, 2, 274–9.
- (1971) The first year of bereavement. *Psychiatry*, 33, 444–67.
- (1972) Bereavement. *Studies of grief in adult life*. London: Tavistock.
- (1975) Unexpected and untimely bereavement: a statistical study of young Boston widows and widowers. In *Bereavement. Its psychological aspects* (eds Schoenberg et al) New York: Columbia University Press.
- & Weiss, R.S. (1983) *Recovery from bereavement*. New York: Basic Books.
- Singh, B. & Raphael, B. (1981) Postdisaster morbidity of the bereaved. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 169:4, 203–12.
- Yamamoto, J. et al (1969) Mourning in Japan. *American Journal of Psychiatry*, 125, 1660–65.
- Zisook, S., Devaul, R.A. & Click, M.A. (1982) Measuring symptoms of grief and bereavement. *American Journal of Psychiatry*, 139:12, 1590–3.

Intervjuguide och informationsblad

Att mista en nära anhörig är svårt. En av livets svåraste händelser. Det här är ett erbjudande att delta i en undersökning som syftar till att bättre förstå vad det innebär att mista någon som stått en nära. Hur påverkar det livet och synen på tillvaron i stort? Arbetet kan på sikt förhoppningsvis också bidra till ett bättre omhändertagande (av de anhöriga) i vården. Dessutom vill undersökningen vara ett personligt stöd i en svår situation.

I personliga samtal tar vi upp det som just nu känns svårt, men vi kommer också att ta upp frågor man annars inte så ofta talar om. Kontakten kommer i vissa fall att sträcka sig under ett år framöver med totalt 3 - 4 samtalstillfällen. Du har full frihet att avstå från att besvara en viss fråga. Du kan helt lämna undersökningen om Du skulle vilja det.

Resultatet av undersökningen kommer att redovisas i en avhandling på ett sådant sätt att Du garanteras full anonymitet. Ingenstans står Ditt namn angivet. Det är alltså bara jag som undersökningsledare och Du, som vet att intervjun är gjord med just Dig.

Innan vi börjar samtalen har Du möjlighet att ställa frågor. Du kan också ta kontakt med mig vid andra tillfällen.

I undersökningen ingår c:a 20 personer i åldrarna 25 - 45 år.

Jag kommer att kontakta Dig inom fjorton dagar.

Tack för att Du vill vara med.

Örebro den 15 februari 198 .

Kjell Kallenberg
Regionsjukhuset i Örebro

tel 15 10 00 ankn
personsökare

Läkarinformation

Forskningsprojekt

Livsöskådningen i traumatiska krissituationer. En studie av förändringar i vårdssituationen av individuella ideologiska system.

Rubricerade projekt utgör den empiriska delen av ett forskningsprojekt som skall redovisas i form av en doktorsavhandling vid Uppsala universitet.

Landstingets Forskningskommitté anslog 198 12 12 medel för projektets igångsättande.

Ansökan om prövning av projektet är inlämnad till Forskningsetiska kommitté

För att kunna genomföra arbetet behöver jag träffa c:a 20 nära anhöriga till personer som avlidit i plötslig och oväntad död på RSÖ, eller under transporten hit.

Med plötslig och oväntad död avses att den avlidne skall vara under 65 år och tidigare väsentligen frisk. Dödsfallet kan också vara plötsligt och oväntat i förhållande till en sjukdoms förväntade förlopp. Suicider och perinatale dödsfall undantas.

Med nära anhörig avses relationerna föräldrar barn, make maka motsv, samt syskon.

Vid urvalet av de möjliga intervjupersonerna (IP) skall följande kriterier beaktas:

1. ip har mist en nära anhörig i plötslig och oväntad död
2. ip är i åldern 25-45 år, född i Sverige av svenska föräldrar
3. ip skall ha en tillräcklig verbal förmåga för att en integrativ etisk relation skall kunna upprättas.

I de fall där flera personer är nära anhöriga tillfrågas samtliga. Den skriftliga informationen överlämnas efter en kort muntlig presentation, och ip informeras om att han/hon kommer att kontaktas inom fjorton dagar.

En remiss sänds till undertecknad i förslutet kuvert.

Materialinsamlingen pågår t o m 30 maj 198 .

Jag är mycket tacksam för den hjälp Du kan ge mig i detta samarbete.

Örebro 198 01 31

Kjell Kallenberg

tel bost

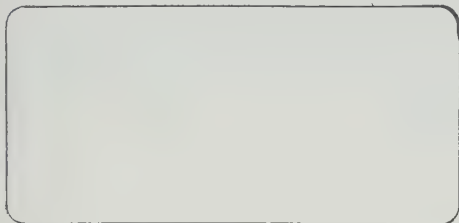
personsökare

FORSKNINGSPROJEKT

Livsåskådningen i traumatiska krissituationer. En studie av förändringar i vårdssituationen av individuella ideologiska system.

R E M I S S

(sändes i förslutet kuvert till Kjell Kallenberg, NP 10v)

plats för
pat bricka

Patienten avled 198 - - på avdelning/motsv

Patienten har vårdats på avdelningen dagar.

Har patienten under någon tidigare period vårdats på RSÖ för samma sjukdom?

Fastställd eller misstänkt dödsorsak?

Anhörig till patienten

Namn:

Födelsetid:

Adress:

Tel:

Relation till patienten:

Den anhörige delgavs information om projektet 198 - - .

Remitterande läkare
klinik

IntervjuguideAktuell livssituation

1. Vad är det som har hänt?
2. Vilken är den inre betydelsen för ip? Upplevelser, känslor, känslouttryck, synbara reaktioner. Vad står det inträffade för i ip's föreställningsvärld?
3. I vilken livsperiod befinner sig ip?
4. Kartlägg den aktuella familjesituationen
5. Socialt nätverk och omgivningens reaktioner

Observation: Närmiljö, möblering, möjliga förebilder, ting från främmande länder, föremål med symbolvärde, teknisk standard, social nivå, boendeform, val av stadsdel

Traumats påverkansbetydelse

6. Hur har traumat påverkat livsföringen? Hälsobeteende, medicinering, alkohol, sömnvanor, rökning
7. Vad är den känslomässigt svåraste upplevelsen?
8. Har händelsen påverkat synen på sjukdom, lidande och död?
9. Hur har livet tidigare gestaltat sig? Är traumat en "förklarande del i ett tolkningsmönster?"

Levnadshistoria

10. Barndomstiden, hushåll, föräldrar. Vilken av föräldrarna betydde mest? Syskon: stöd, hjälp, rivalitet?
11. Uppfostran. Sträng eller fri uppfostran, belöningar och bestraffningar, de viktigaste reglerna. Närhet - distans, rigiditet - flexibilitet
12. Socialt mönster. Gemensam tid med familjen. Eget handlingsutrymme
13. Avgörande händelser under barndomen. Familjekriser, separationer, hot om separation
14. Rädsla under barndomen
15. Någon avgörande händelse för framtiden
16. Studier, skolgång, upplevelser av skolmiljön
17. Personer av speciell betydelse
18. Deltagande i föreningar, samfund eller andra organiserade gruppaktiviteter
19. Allmänt omdöme om den egna barndomen. Lycklig eller olycklig?
20. Ungdomstiden. Uppbrott och separation

Självbild och egobestämning

29. Rollförskjutningar efter traumat och upplevelser av den egna rollen
30. Dominerande intressen före traumat. Förändringar?
31. Vad är viktigt att förverkliga. Mål och medel. Ultimate concern
32. Korrelation mellan tro och liv
33. Om du skulle tvingas kompromissa med ditt samvete, vad är det sista du skulle kunna tänka dig att ge upp?
34. Finns det något som ger en känsla av helighet? Som har ett odiskutabelt värde, i sig?
35. Självuppskattning, positiv och negativ. Feed back och reaktioner
36. Vad gör dig upprörd, arg, besviken?
37. Förmåga att uttrycka glädje, sorg och vrede
38. Upplevelser av yttre våld och egen smärta
39. Upplevd ångest och nedstämdhet
40. Finns det något som inger dig särskild oro? Framtiden, miljön, ekonomin? vad?
41. Manifest dröminnehåll
42. I vanliga fall brukar jag... men nu känner jag...
Emotionell labilitet/stabilitet
43. Längtan, förhoppningar, visioner...

Livssituation före traumat

21. Arbete
22. Upplevelser av arbetet, arbetets betydelse i förhållande till familjen, fritiden, föreningsliv och andra intressen
23. Arbetets meningsfullhet och grad av tillfredsställelse
24. Fritid. Vad innebär en bra fritid. Fritidssysselsättningar
25. Externt umgänge. Semester
26. Aktiv eller passiv livsstil (bestämning enl J P Roos)
27. Socialpsykologisk struktur, familjens integrativa mönster. Vem bestämmer, närhet - distans, flexibilitet - rigiditet
28. Ideella insatser och föreningsengagemang

Individen och samhället

44. Några viktiga samhällsfrågor just nu?
45. Vad skulle du vilja förändra?
46. Är det möjligt att påverka framtiden? Strategier
47. Hur ska det gå till?
48. Vad är det som försvårar en förändring? Macro- eller micro aktörsperspektiv
49. -Det ordnar sig alltid om man tar't som det kommer... är det så?
50. Samhällsbild: ekonomisk - teknisk, organisk - ekologisk, humanistisk - social
51. -En an e så go som en an. Om jämlikhet och rättvisa
52. Varför föds det så få barn i Sverige?
53. Sverige och invandrarna
54. Internationellt ansvar

Existentiella frågor

55. Om man påstår att livet har en mening, vad kan man mena med det?
Vad ger livet mening?
56. Varför finns det så mycket lidande och ondska i världen?
57. Hellre en lycklig gris än en ledsen filosof... vad är lycka?
58. Dan Andersons dikt: Det finns något bortom bergen...
59. Violetta Parras: Jag vill tacka livet... vad uttrycker det?
60. Ett liv efter detta
61. Vad är en människa?
62. Finns det något som ger människan en särställning i skapelsen?
63. Människor, djur, natur
64. När man handlar rätt, hur handlar man då?
65. M + I + H + K (utifrån aktuellt exempel)

Uppföljning

66. Självbestämning av den egna situationen i förhållande till traumat

67. Vad går bra resp vad är svårt och besvärligt?

68. Sorgearbetets förlopp

Återanknytning till tidigare frågor utifrån samtalsanalys av tidigare samtal

69. Mycket av det vi talat om har handlat om hur man ser på livet och vad som är viktigt i tillvaron. Har sådana frågor kommit att betyda mer för dig nu, jämfört med tidigare?

70. Menar du att du själv har någon slags livsåskådning? Vilken?

71. Vad betyder den i ditt liv? Trygghet - risktagande?

72. Vid en jämförelse. Likheter - olikheter med någon annan livsåskådning

73. Bestäm den aktuella livssituationen utifrån känslor och grundstämning

74. Vad känner du inför framtiden. Faktiskt förväntad och önskad

75. Är det någonting som vi inte talat om här, men som är av betydelse för din livsåskådning?

76. Upplevelser omkring samtalen och deltagandet i undersökningen

Summary

View-of-life in a crisis: An empirical study

Do people with a religious faith find it easier to go through a crisis compared to others? This question has emerged after several years of working with patients experiencing traumatic life events. Experience has taught me that the answer to this question is neither unambiguous nor simple. When faced by a crisis many people turn to their faith. Questions that help to create order and meaning out of chaotic circumstances become important. Human beings grieve in different ways and work through a crisis according to different patterns. What characterizes a view-of-life that provides help and comfort, that offers a constructive way of dealing with and working through a trauma? The object of the present investigation is to try to answer this question.

The role played by a person's view-of-life in the process of grief has been treated sparsely in the literature. In a couple of works it has been assumed that there exists a relationship between grief and view-of-life, but a theory regarding the nature of this relationship appears difficult to formulate (Purisman & Maoz 1977, Wuthnow et al 1980). In a Dutch study, The Primary Self Other System – which has developed through an interaction between the individual and his/her environment – is seen as the operating principle (van Uden 1985). However, The Primary Self Other System does not appear to be significantly affected by religious beliefs.

Grief can be seen as a typical example of a psychological crisis. Grief forms a part of everyone's life. In the present study, grief is viewed from the perspective of a theory of crisis (Lindeman 1979, Cullberg 1976, Lundin 1982). The theory of crisis is built around psychological theories of stress-adaption as well as around psychoanalytical theory and ego-psychological theory. Consequently, the reaction of loss can be interpreted as a stress-adaption-reaction as well as an intrapsychic process.

View-of-life is defined as those theoretical and evaluative assumptions that make up or are of vital importance for forming an overall view of man and the world, creating a central system of values which expresses

a basic attitude (Jeffner 1973, 1982). In the present investigation strategies of action are attached to the central evaluations. The evaluations, the strategies of action and the patterns of action are intimately connected. Consequently, they ought to be studied simultaneously. Basic attitude – the third component of view-of-life – refers to a mood which is either hopeful and trusting or one which is full of anguish and mistrust. Basic attitude colours the life of an individual and is manifested in different ways.

Previous studies have paid attention to the Internal Saliency of the view-of-life and also to its correspondence with Ego Involvement. The interest in these concepts in connection with view-of-life implies that view-of-life is related to personality and that it is of importance to identity (Batson & Ventis 1982). Viewed in such a way view-of-life is not merely what people think or say. Some of what we say is merely empty words, signifying nothing. Yet again some of our actions express our innermost faith, without our being able to verbally find a motive for them.

The better integrated the view-of-life is with an individual's life the greater importance one can assume it will play in a traumatic situation. The term integration originated within psychoanalytic theory.

By integration is meant that there is an agreement between the conscious and the unconscious levels within a particular psychic structure. View-of-life may express integration, seeing that this implies that what is said and done usually corresponds to the conscious intentions of the individual, which in turn corresponds to unconscious levels within the psychic structure. Thus the concept of integration springs from the assumption that personality is somehow mirrored in a person's view-of-life, and furthermore, that his/her view-of-life expresses his/her personality.

At an early stage of the research-process a number of questions arose. "Is it possible to establish a criterion of ruggedness for a view-of-life?" "What makes a view-of-life a durable and supportive frame within which painful experiences can be accommodated and analyzed?" The answer to these questions may be found either within the *contents* of the view-of-life or be provided by the *traits and qualities* of the aforesaid, e.g. degree of integration, or the answers might be provided by a combination of both. Two questions are essential to the investigation and closely linked.

The first concerns the importance of the view-of-life in a crisis; the second deals with how the crisis affects the view-of-life.

Clinical research on view-of-life

In order to find an empirical answer to the questions posed I have developed a form of data collection termed *clinical research on view-of-life*. Clinical research on the view-of-life focuses on the individual. Attention is drawn to four characteristics of this form of research.

1) The data collection is based on an extended series of dialogues conducted from a psychoanalytic point-of-view. The empirical investigation has its starting point within a dialogue carried out between the researcher and the person interviewed, where the object is not only the gathering of data but also to help the person participating in the study work through difficulties in his/her life. The relationship between the researcher and those individuals participating in the study must therefore always be viewed as a relationship between two subjects and not as a subject-object relationship (note Juul Jensen 1985).

2) The nature of the material is such that it is possible to interpret the total configuration of words and behaviour of an individual.

3) View-of-life is studied as part of a process. The clinical perspective entails the study of a crucial experience in the life of the individual which has led to his/her having come into contact with the medical system.

4) The unique quality of this form of research enables one to understand the individual's view-of-life from essential features in his/her personality.

In clinical studies of this kind one is forced to deal with questions such as "How are the statements presented to be interpreted?" "Which interpretation is the correct one when the messages are ambiguous and contradictory?" "How is one to know if the person one is talking to is telling the truth?" "How is one to evaluate what is seen against what is heard?"

Within clinical research on view-of-life four methodological aspects have been found important for the interpretation of different views-of-life.

1) The first aspect differentiates between a subject – and an object – perspective when considering views-of-life.

- 2) The second aspect deals with the degree of articulation of view-of-life.
- 3) The third aspect deals with the manifest and latent expressions of the view-of-life.
- 4) The fourth aspect concerns the subject's degree of consciousness and unconsciousness regarding his/her view of life.

Hypotheses

The manifest and the latent expressions of the individual's view-of-life and his/her degree of consciousness/unconsciousness when confronted by this, form the point of departure for dealing with issues of integration and disintegration. The concept of integration has been further developed from a psychoanalytical point-of-view. Placing the concept within this tradition has enabled us to determine with a certain amount of confidence whether a given view-of-life is indicative of integration or disintegration. The concept of integration has given rise to 3 hypotheses:

- 1) Those individuals whose view-of-life expresses integration will be able to work through their grief better than others.
- 2) Views-of-life expressing integration enable a higher degree of existential interpretations and workings through of a trauma.
- 3) Views-of-life expressing integration are to a greater degree characterized by flexible adaption in conjunction with a conservation of inner continuity compared to other views-of-life.

Data and methods

19 individuals were studied over a period of 1 year in order to get a picture of the process of grief and of the significance of view-of-life for the aforesaid. For all participants in the study the traumatic experience consisted of the sudden and unexpected death of a close relative. By sudden and unexpected death was meant that the deceased was under 65 years of age and that he/she had previously enjoyed a good state of health. Suicides and perinatal deaths were not included. In order to standardize the material it was decided that the individuals interviewed should be between 25 – 55 years of age and be born in Sweden of Swedish parents. The empirical study consisted of 94 interviews with 8

– 10 hours devoted to each participant. Three sessions per individual were taped and transcribed. For the remaining sessions notes were taken. A set of 74 questions was used as a guide for the dialogue-sessions. The dialogue-sessions were interpreted initially by the interviewer, and were then discussed at a case-conference. For those cases where the interpreters were not in agreement a clinical psychologist was consulted. The categorizations made from the interviews were validated by a test-psychologist, using the psychological tests described below.

The interviews were supplemented by observations (Bogdan & Taylor 1975), two psychological tests and a self-assessment inventory. The Gestalt Completion Test (GCT) was interpreted from a psychoanalytical perspective and measures creativity and strength. Defense Mechanism Test (DMT) measures the psychoanalytical concept of defense mechanisms (Kragh 1969, Lundmark 1980, Lundmark & Mägi 1986). The Expanded Texas Inventory of Grief is a self-assessment inventory used to describe the process of grief (Faschingbauer et al 1977, Zisook et al 1982, Lundin 1984).

Results and discussion

The material documented from the dialogue-sessions consists of approximately 1100 pages. Important citations were interpreted from a particular subject-theme with particular attention paid to the subjects listed below.

- 1) The effect of the death, the funeral and the custom of burial on the patient's thoughts, emotions and behaviour.
- 2) The intensity of the crisis and the reactions of the socio-familiar environment.
- 3) The manifest view-of-life.
- 4) Effects on social networks, economy, habitation and employment.
- 5) Subjective views of their own future.
- 6) Changes in circumstances of daily life, such as routines, home, work and leisure activities.

These subject-themes were used as the starting-point for describing general characteristics of the individuals participating in the study. Certain patterns in the process of grief could be established. Some individuals display their grief strongly and over an extended period of time, while others do not appear to react at all. Others seem able to work

through their grief in a constructive manner. The different patterns of grief can be grouped within 4 categories:

- 1) Boundless grief
- 2) Spontaneous grief
- 3) Delayed grief
- 4) Indifferent coping.

The views-of-life for these different categories were investigated. One of the main impressions formed during the study was that view-of-life is interpreted in different ways and given various functional meanings. Individuals experiencing a crisis ask questions which to a greater or lesser extent correspond to their view-of-life. These questions have in common that they illustrate a desire to create meaning and order out of circumstances that have changed radically (Frankl 1968, Antonovsky 1979). However, the view-of-life differs for the 4 categories. The second and the third types of grief express a basic attitude which can be described as trusting, while the attitudes of the first and fourth are more or less indicative of mistrust. There are a number of questions which reveal whether an individual is trustful or lacking in trust. The eternal questions of life and death do not belong to these. However, there are other questions, related to view-of-life, relevant to this categorization. Trust and mistrust are mirrored in issues related to the self-image, the view of society, in the individual's ability to influence his/her life, as well as in a number of other questions.

The extent to which the crisis has affected an individual's view-of-life varies. The views-of-life have changed differently for the different types. As regards spontaneous grief and delayed grief it is more common for their views-of-life to be influenced by the trauma.

For some individuals their attitude towards death have changed, while for others life has become more precious. For the patients experiencing boundless grief their views-of-life have changed radically, with a corresponding change in life-style. For the indifferent copers view-of-life did not change significantly and their mode of living is more or less the same as before the traumatic experience.

There appears to exist a relationship between the process of grief and view-of-life. This can be understood by referring to the concepts of trust and mistrust. As mentioned earlier, basic attitude is one of the essential features of view-of-life. In the present study this concept emerges as an obvious reality. The views-of-life of the patients express varying degrees

of totality, meaning and coherence within a basic attitude which is described either as one of trust or of mistrust.

Trust and mistrust become established early in life, simultaneously with the development of the ego. The capacity of a flexible ego to adapt to novel situations may be seen as corresponding with a basic trust in life, whereas basic mistrust will similarly colour the individual's entire existence. The concepts of trust and mistrust agree with those used by E H Erikson to describe the first stage in his theory of personality development, the Eight Ages of Man. In this study I have developed a matrix for four cognitive styles. Two of these are characterized by an attitude of basic trust and integration (2, 3); the remaining two by basic mistrust and disintegration (1, 4). The characteristics of the four cognitive styles are listed below.

- 1) Primary process thinking – ego-weakness
- 2) Primary process thinking – ego-strength
- 3) Secondary process thinking – ego-strength
- 4) Secondary process thinking – ego-weakness

The concept of integration formed the starting-point for the three hypotheses which this study is designed to test. The manifestations of an integrated view-of-life usually correspond to the conscious intentions of an individual, which in turn correspond to the unconscious levels of his/her psychic structure. The words and actions of an individual with this type of view-of-life are more conscious, intentional and less contradictory compared with those of an individual with a less integrated view-of-life. In addition, the integrated views-of-life are presumably articulated, logically consistent and theoretical. These features, however, are not primarily essential for integrated understanding.

1) The first hypothesis is based on the assumption that individuals expressing a high degree of integration would be better equipped to deal with grief compared to those with less integrated views-of-life. In order to test this assumption it would be necessary to obtain a measure of the degree to which an individual has worked through the traumatic experience. Acceptance, social readjustment, reorientation towards the future, status of health and freedom from anxiety and worry are a few of the essential features of a highly integrated view-of-life. Data from the follow-up reveal that the spontaneous and delayed types appear to have worked through their grief to a greater extent compared with the boundless and the indifferent types.

The holistic attitude expressed by the spontaneous and the delayed types is illustrated by the cognitive matrix.

2) The second hypothesis was based on the assumption that a more highly integrated view-of-life was more likely to enable an existential interpretation and analysis of a trauma compared to less integrated views-of-life. The integrated view-of-life is found for process-of-grief type 2 and type 3. The views-of-life for these two categories are more consistent and the ability to verbalize thoughts and feelings is better developed. In those cases where the crisis has been dealt with from a Christian point-of-view, this previously formed a part of those individuals outlook. The religious component does not necessarily provide a view-of-life with a supportive and interpretative function. It provides a component of meaning in a total pattern expressing basic trust.

3) The third hypothesis deals with the question of whether view-of-life would be influenced by and change as a result of the trauma experienced. It was assumed that an integrated view-of-life would to a higher degree enable a more flexible interpretation of traumatic life events.

As regards the group of indifferent copers few are of the opinion that any radical changes have taken place in their attitude to life. These individuals behave in the same way as previously and their opinions have remained basically unchanged. The most radical changes occurred for the group experiencing boundless grief. A total re-evaluation has taken place for these persons, affecting most aspects of life. Nothing really gives them much pleasure any longer. From a previously anti-religious attitude all persons have now adopted a religious outlook and religious behaviour. For groups 2 and 3 view-of-life has changed but without disintegrating. The data from these groups offer support for the notion that a crisis can provide an individual with an opportunity to develop and mature. When a basic attitude of trust predominates, this endows the individual with a strong ego with which he/she can analyze a change in his/her circumstances. This does not take place painlessly. Compared with the indifferent copers these persons seem to have a more difficult time of it. They are capable of verbalizing the kind of change that has occurred. People have become more important and time more precious. Life has obtained a further dimension.

The relationships between the hypotheses, the processes of grief, the cognitive styles and the basic views-of-life take the following form:

Hypothesis	Processes of grief	Cognitive styles	View-of-life as basic attitude
Integration	Spontaneous grief (2) Delayed grief (3)	2 3	Trust
Disintegration	Boundless grief (1) Indifferent coping (4)	1 4	Mistrust

In the present investigation I have tried to answer the question whether there exists a relationship between a person's view-of-life and his/her way of handling grief. View-of-life makes up a part of the totality of words and actions of an individual. This part forms a central system of values, expressing a basic attitude. Basic attitude can express trust or mistrust. The purpose of the cognitive matrix is to clarify certain psychological relationships that help to explain the views-of-life as well as the processes of grief. Cognitive style is not identical with view-of-life but affects it significantly, as it also affects the process of grief. A person with a strong ego has a greater capacity for adapting to the total change in his/her life-situation brought about by sudden and unexpected death. Such an individual is equipped with the necessary prerequisites for handling grief. In a similar manner view-of-life defined as basic attitude enables the individual to interpret and deal with what has happened constructively.

Appendices

There are 2 appendices describing the psychological tests used in the study. The Gestalt Completion Test (GCT) has previously been validated for measuring creativity and strength. The Defense Mechanism

Test (DMT) is an instrument primarily used for identifying defence mechanisms. Certain types and constellations of defence mechanisms render emotional reactions difficult, while others make emotional reactions difficult to control. Both these constellations of defence mechanisms are related to ego weakness. There are other types and constellations of defence mechanisms which promote a controlled openness towards the deeper structures of the psyche, enabling "reasonable" emotional reactions. Consequently, in the latter case, a flexible dialectic process is in operation between primary- and secondary-process mechanisms.

The results from the tests validate the previously performed study to a remarkably high degree, with all p-values of $<.01$. Those individuals classified as Type 1 ("Boundless grief") displayed primitive defence mechanisms and ego-weakness, while those classified as Type 4 ("Indifferent coping") had elaborate defence mechanisms in conjunction with ego-weakness. Type 2 ("Spontaneous grief") and Type 3 ("Delayed grief") showed different combinations of primitive and elaborate defence mechanisms coupled with ego-strength. Consequently, the cognitive matrix is of particular value for understanding the process of grief from the concepts of ego-weakness/strength and primary-secondary-process dominance respectively. The matrix has also been found to function as an instrument of interpretation for elucidating relationships between different cognitive styles and different views-of-life.

Översättning Siân Lindström

Litteraturförteckning

- 1979 *I livets slutskede. Plötslig och oväntad död – anförigas sjuklighet och psykiska reaktioner.* Rapport från Utredningen rörande vissa frågor beträffande sjukvård i livets slutskede (SLS) SOU 1979:21. Socialdepartementet. Stockholm.
- 1979 *I livets slutskede.* Huvudbetänkande från utredningen rörande vissa frågor beträffande sjukvård i livets slutskede (SLS) SOU 1979:59. Socialdepartementet. Stockholm.
- 1982 *Teorier och metoder i omvårdnadsforskning.* Rapport från en arbetsgrupp. Medicinska forskningsrådet. Göteborg.
- 1984 *Dödsbegreppet.* Huvudbetänkande av utredningen om dödsbegreppet. SOU 1984:79. Socialdepartementet. Stockholm.
- 1984 *Etik, ansvar, kommunikation.* Svenska Läkaresällskapets Handlingar. Band 93, häfte 5. Stockholm.
- 1984 *Genetisk integritet.* Betänkande av Genetikkommittén. SOU 1984:88. Socialdepartementet. Stockholm.
- 1986 *Social Support – Health and Disease.* Sixth International Berzelius Symposium, Malmö, Sweden. Göteborg.
- Ainsworth-Smith, Ian och Speck, Peter
1982 *Letting go. Caring for the Dying and the Bereaved.* Tip-tree.
- Alberoni, Francesco
1983 *Förälskelse och kärlek.* Uddevalla.
- Allardt, Erik
1978 *Att ha, att älska, att vara.* Om välfärd i Norden. Borgholm.
- Allport, Gordon W
1960 *The Individual and his Religion.* A Psychological Interpretation. New York.
- Althusser, Louis
1973 Inledning till en teori om "ideologiska apparater." *Zenit* nr 1, sid 8 – 34.
- Andersson, Kerstin M
1984 *Omvårdnad.* Framväxten av en ny vetenskap. Arlöv.
- Andersson Wretmark, Astrid
1979 Det tidigt döda barnet och den förtigna sorgen. *Läkartidningen* nr 50, sid 4636 – 39.
- Antonovsky, Aaron
1979 *Health, Stress and Coping.* New Perspectives on Mental and Physical Well-being. San Francisco.
- Armeliuss, Bengt-Åke
1984 Diagnostik och strukturell personlighetsorganisation utifrån strukturell intervju samt DMT. *Psykisk hälsa* nr 3, sid 145 – 55.
- Armgaard, Lars-Olle
1971 *Antropologi.* Problem i K E Lögstrups författarskap. Lund.
- Banaka, William H
1981 *Djupintervju.* Teknik och analys. Malmö.
- Batson, C Daniel och Ventis, W Larry
1982 *The Religious Experience.* A Social-Psychological Perspective. New York.
- Beckman, Svante
1983 *Tidsandans krumbukter – Kartor över västerländsk värderingsterräng.* Trosa.
- Bellah, Robert N
1975 *The Broken Covenant.* American Civil Religion in Time of Trial. New York.

- Bellah, Robert N och Hammond, Phillip E
1980
Bellak, Leopold et al
1973
Berger, Peter L och Luckmann, Thomas
1979
Bergstrand, Göran
1980
Bergstrand, Göran
1984
Bergström, Lars
1976
Bernier Öste, Mia
1961
Beskow, Jan
1981
Beskow, Jan
1982
Beskow, Jan
1983
Bettelheim, Bruno
1979
Bexell, Göran
1975
Björklund, Stefan
1976
Blomquist, Clarence
1971
Bogdan, Robert och Taylor, Steven J
1975
Bowlby, John
1980
Bråkenhielm, Carl-Reinhold (red)
1983
Bärmark, Jan och Nilsson, Ingemar
1983
Bärmark, Jan
1984

Cederblad, Marianne
1984
Clark, Walter Houston
1971
Converse, Philip E
1964
Crafoord, Clarence
1986
Cullberg, Johan
1975
Cullberg, Johan
1976

Varieties of Civil Religion. San Francisco.

Ego functions in schizophrenics, neurotics, and normals. New York.
Kunskapssociologi. Hur individen uppfattar och formar sin sociala verklighet. Helsingborg.

Kompendium i livsåskådningsfrågor inom människo-värden. Stockholm.
En illusion och dess utveckling. Om synen på religion i psykoanalytisk teori. Arlöv.
Vad handlar teologisk forskning om? *Sv Teol Kvartalskrift* nr 4, sid 182 – 87.
Intervjumetoder. I *Sociologiska metoder*. Karlsson G (red). Stockholm.
Underlag till vårdprogram för problemet självmord. Socialstyrelsens vårdprogramnämnd.
Självmondsbeteende som komplikation till depression. *Läkartidningen* nr 39, sid 3421 – 22.
Självmondsbeteende. *Medicinsk årbog*. Köpenhamn.

Sagans förtrollade värld. Folksagornas innebörd och betydelse. Uppsala.
Människans befrielse. Psykoanalys och kristen tro. Lund.

Politisk teori. Lund.

Medicinsk etik. Nacka.

Introduction to Qualitative Research Methods. A phenomenological approach to the social sciences. New York.
Attachment and Loss, vol III, Loss. Sadness and Depression. Worcester.
Aktuella livsåskådnningar, del 2. Feminism, ekosofi, humanism, livsåskådningsperspektiv i psykologin och naturvetenskapen. Karlshamn.
"Människosonen". Borås.

Det observerande självet. Reflektioner om kultur, paradigm och medvetande. *Psykisk hälsa* nr 1, sid 23 – 36.

Det sårbara barnet – uppväxtvillkor och psykisk hälsa. *Psykisk hälsa* nr 1, sid 3 – 11.
Religionspsykologi. Stockholm

The Nature of Belief Systems in Mass Publics. I *Ideology and Discontent*, Apter David E (ed). New York.
En bok om borderline. Borås.

Kris och utveckling – en psykoanalytisk och socialpsykiatrisk studie. Stockholm.
Synpunkter på krisbegreppets användning inom psykiatin. *Nordisk psykiatrisk tidskrift* nr 3, sid 186 – 193.

- Cullberg, Johan
1984
Cöster, Henry
1982
- Dahlström, Edmund
1970
Dahn, Inge
1980
- Dewald, Paul A
1976
Dewald, Paul A
1978
- Elander, Ingemar et al
1985
Erikson, Erik H
1959
Erikson, Erik H
1966
Erikson, Erik H
1969
Erikson, Erik H
1977 a
Erikson, Erik H
1977 b
Erikson, Erik H
1981
Erikson, Erik H
1985
Eriksson, Eva
1983
- Faschingbauer, Thomas R
et al
1977
Feigenberg, Loma
1977
Feigenberg, Loma
1984
Fenichel, Otto
1954
Fhanér, Stig
1978
Frankl, Viktor E
1968
Freud, Anna
1952
Freud, Sigmund
1938
Freud, Sigmund
1955
- Dynamisk psykiatri i teori och praktik.* Arlöv.
- Religion, en fenomenologisk skiss.* Karlstad.
- Intervju- och enkätteknik.* Stockholm.
- Vårdens människosyn och värderingar. *Omsorg och människosyn.* Sex uppsatser om människosyn i omsorg och samhälle. Sekretariatet för framtidsstudier. Stockholm.
- Psykoterapi.* Borås.
- Dynamisk psykologi.* En introduktion. Falkenberg.
- Erfarenheter, medvetande och handlande.* Alternativrörelser och praktiker i 80-talets Sverige. Nord-REFO. Identity and the life cycle. *Psychological Issues.* Vol 1, New York.
- Kulturkris och religion.* Stockholm.
- Gandhi's Truth.* On the Origins of Militant Nonviolence. New York.
- Childhood and Society.* Bungay.
- Toys and Reasons: stages in the ritualization of experience.* New York.
- Ungdomens identitetskriser.* Lund.
- Den fullbordade livscykeln.* Lund.
- Arkitekturens dolda värderingar. I *Kultur och värderingsförändringar.* Projektet "Värderingsförskjutningar i det svenska samhället." Sekretariatet för framtidsstudier. Trosa.
- Development of the Texas Inventory of Grief. *American Journal of Psychiatry.* Vol 134 nr 6, sid 696 – 98.
- Terminalvård.* En metod för psykologisk vård av döende cancerpatienter. Stockholm.
- Att överskrida gränser. *Läkartidningen* nr 52, sid 4925 – 32.
- Ego Strength and Ego Weakness.* I The Collected Papers of Otto Fenichel. Second Series. New York.
- Psykologi som förklaring, förståelse och kritik.* Om psykologins vetenskapsteori. Stockholm.
- Livet måste ha mening.* Stockholm.
- Jaget och dess försvarsmekanismer.* Stockholm.
- An outline of Psychoanalysis,* Standard Edition vol XXII. London.
- Orientering i psykoanalysen.* Stockholm.

- Fromm, Erich
1982
Furberg, Mats
1982
- Gadamer, Hans-Georg
1981
- Gardell, Bertil
1983
- Glasner, Peter E
1977
Gill, Merton M
1967
- Gustafsson, Göran
1981
Gustafsson, Göran
1984
- Görman, Ulf
1977
- Haak, Nils
1984
- Hagerfors, Anna-Maria
1975
Halldén, Sören
1984
Hartmann, Heinz
1950
Hedenius, Ingemar
1951
- Heeger, Robert
1972
- Hermerén, Göran
1981 a
- Hermerén, Göran
1981 b
- Hermerén, Göran
1982
- Hermerén, Göran
1986
- Hick, John
1963
Hick, John
1979
- Holm, Ulla
1985
- Holte, Ragnar
1984
- Huslied, Eva
1983
- Är människan ond eller god? Lund.
- Säga, förstå, tolka. Till yttrandets och textens problem. Lund.
- "Om förståelsens cirkel." I *Filosofin genom tiderna*. Filosofiska strömningar efter 1950. Texter i urval av Marc-Wogau, K. Stockholm.
- Effektivitetskrav och hälsorisker i ett teknifierat arbetsliv. I Costa, F och Topor, A (red): *Alternativ till psykiatrin*. En antologi om arbete, hälsa, makt och motstånd. Arlöv. *The Sociology of Secularisation*. A Critique of a Concept. London.
- The Primary Process. I Holt, R R (ed): *Motives and Thought: Psychoanalytic Essays in Honor of David Rapaport*. *Psychological Issues* 18/19. New York.
- Religionen i Sverige*. Ett sociologiskt perspektiv. Stockholm.
- Civilreligionsbegreppet och civilreligion i dagens Sverige. I *Civilreligion*. Är samhället religiöst – eller har kyrkan blivit sekulariserad? KISA-rapport nr 21.
- A good God? A Logical and Semantical Analysis of the Problem of Evil*. Lund.
- Allmän neuroslära på psykoanalytisk grund*. Stockholm.
- När vi ska dö*. Om olika sätt att möta det oundvikliga. Vänersborg.
- Universum, döden och den logiska analysen*. Vänersborg.
- Comments on the Psychoanalytic Theory of the Ego. *The Psychoanalytic Study of a Child*. 5:79 – 96. New York.
- Att välja livsåskådning*. Stockholm.
- "Vad är en ideologi?" *Statsvetenskaplig tidskrift* nr 3, sid 307 – 325.
- Att avmystifiera hermeneutiken. I *Tolkning och tolkningsteorier*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- Tolkningstyper och tolkningskriterier. I *Tolkning och tolkningsteorier*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
- The Anatomy of Value changes*. Institutionen för filosofi. Lund.
- Kunskapens pris*. Forskningsetiska problem och principer i humaniora och samhällsvetenskap. Stockholm.
- Philosophy of Religion*. Englewood Cliffs.
- Evil and the God of Love*. Glasgow.
- Empati i läkar – patientrelationen*. En teoretisk och empirisk analys. Uppsala.
- Människa, livstolkning, gudstro*. Teorier och metoder inom tros- och livsåskådningsvetenskapen. Trelleborg.
- Religiös självbestämning. Några data från Norrköping. *Religionssociologiska Institutet, forskningsrapport nr 3*.

- Illich, Ivan
1975
Janik, Allan och
Toulmin, Stephen
1986
Jeffner, Anders
1973
Jeffner, Anders
1982
Johannisson, Karin
1986
Juul Jensen, Uffe
1985
Kasper, Walter
1985
Kastenbaum, Robert och
Aisenberg, Ruth
1979
Kilmann, Ralph H
1981
Klein, Melanie
1940
Kragh, Ulf
1969
Laclau, Ernesto
1979
Lange, Anders och
Westin, Charles
1981
Larrain, Jorge
1979
Laurell-Borulf, Ylva
1982
Lazarus, Richard S och
Folkman, Susan
1984
Lennéer-Axelsson, Barbro och
Thylefors, Ingela
1983
Lester, David
1967
Liedman, Sven-Eric
1977
Liedman, Sven-Eric
1980
Liedman, Sven-Eric och
Olafsson, Lennart
1983
Lindemann, Erich
1979
Lindholm, Stig
1980
Den farliga sjukvården. Stockholm.
Wittgensteins Wien. Karlshamn.
Livsåskådningsforskning. Uppsala.
Att studera livsåskådningar. I *Aktuella livsåskådningar*, del 1. Existensialism, marxism. Bråkenhielm, C-R (red). Synen på naturen. I *Vår bild av verkligheten*. Idéhistoriska teman. Solna.
Sjukdomsbegrepp i praktiken. Stockholm.
Att ge tron vidare. *Signum* nr 8, sid 219 – 26.
Dödens psykologi. Helsingborg.
Toward a unique/useful Concept of Values for interpersonal Behaviour: A Critical Review of the Literature on Value. *Psychological Reports* nr 48, sid 939 – 59.
Mourning and its Relation to Manic-depressive States. *The International Journal of Psychoanalysis*. Vol XXI part 2. *Manual till DMT – Defense Mechanism Test.* Stockholm.
Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism – Fascism – Populism. Thetford.
Etnisk diskriminering och social identitet. Forskningsöversikt och teoretisk analys. Helsingborg.
The Concept of Ideology. Tiptree.
Krislösning i långtidsperspektiv. En undersökning av kvinnor som fött perinatalt döda barn. Lund.
Stress, Appraisal and Coping. New York.
Psykosocialt behandlingsarbete. Malmö.
Experimental and Correlational Studies of the Fear of Death. *Psychological Bulletin* nr 1, sid 27 – 36.
Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap. Vol 2. Lund.
Surdag. En personlig bok om idéer och ideologier. Uddevalla.
Institution och ideologi 1880 – 1980. *Projektrapport nr 3 från Institutionen för idé- och lärdomshistoria*, Göteborg.
Symptomatology and Management of Acute Grief. I Lindemann, E *Beyond Grief. Studies in Crises Intervention.* New York.
Vetenskap, verklighet och paradigm. Om dialektik, hermeneutik, positivism m m inom samhällsforskning. Uppsala.

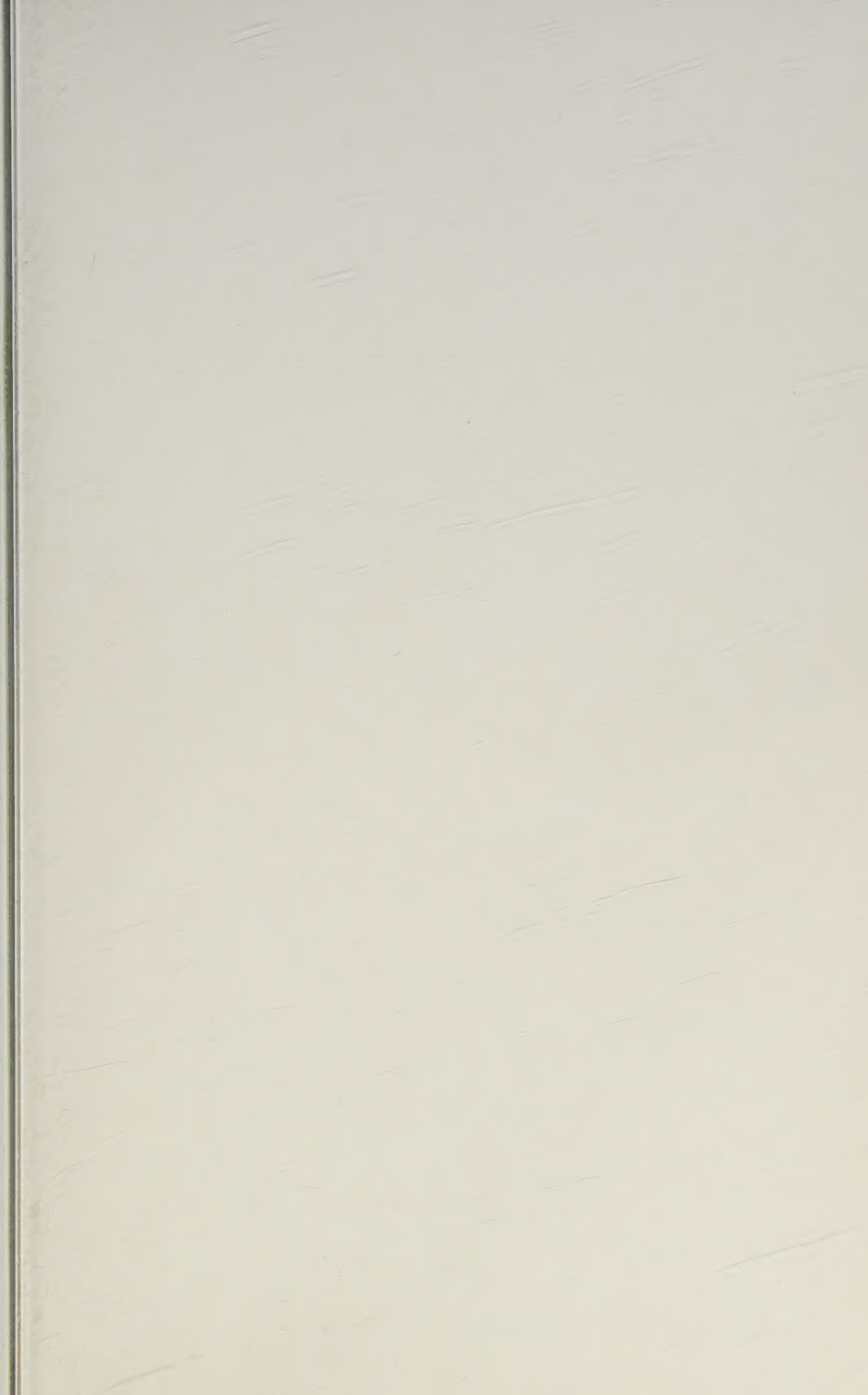
- Lindholm, Stig
1983
Intuition, kunskapsfragmentering och helhetssyn. Forskningsgruppen för utvecklings- och miljöfrågor (UMIL). Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet.
- Lindström, Jan
1976
Tillit och gudstro hos K E Lögstrup och Erik Homburger Erikson. Uppsats för S:t Lukasstiftelsens diplomkurs.
- Lohmann, Hans
1979
Psykisk hälsa och mänsklig miljö. Stockholm.
- Luckmann, Thomas
1967
The Invisible Religion. The Problem of Religion in Modern Society. New York.
- Lundin, Tom
1982
Sorg och sorgereaktioner. En studie av vuxnas reaktioner efter plötsliga och oväntade dödsfall. Uppsala.
- Lundin, Tom
1984
Long-term Outcome of Bereavement. *British Journal of Psychiatry.* Vol 145, sid 424 – 28.
- Lundmark, Peter
1980
Kognitiv stil som uttryck för primärprocess- och sekundärprocessstänkande. Lund.
- Lundmark, Peter och
Mägi, Anna
1986
Om bröstcancerbehandlade kvinnors sjukdomsreaktioner. Kompendium. Örebro.
- Lundmark, Peter et al
1987
Ideologi, samhälle och individ. Högskolan i Örebro, manuskript.
- Mahler, Margaret S
1968
On Human Symbiosis and the Vicissitudes of Individuation. Vol 1. Infantile Psychosis. New York.
- Mahler, Margaret S et al
1984
Barnets psykiska födelse. Symbios och individuation. Borås.
- Mangs, Karin och
Martell, Barbro
1982
0 – 20 år i psykoanalytiskt perspektiv. Lund.
- McGlashan, Thomas H och
Miller, Glenn H
1982
The Goals of Psychoanalysis and Psychoanalytic Psychotherapy. *Arch Gen Psychiatry.* Vol 39, sid 377 – 88.
- Merleau-Ponty, Maurice
1962
Phenomenology of Perception. Aylesbury.
- Mitchell, Ross
1975
Depression. Norwich.
- Montgomery, Henry
1984
Cognitive and Affective Aspects of Life Values as Determinants of Wellbeing: A Pilot Study. *Rapport nr 3 från Psykologiska Institutionen,* Göteborg.
- Montgomery, Henry et al
1985
Conceptions about Material and Immaterial Values in a Sample of Swedish Subjects. I Economic Psychology: Proceedings of the Tenth IAREP Annual Colloquium. Linz. *Varieties of Human Value.* Chicago.
- Morris, Charles
1956
Lidelsens problem. Haslev.
- Mortensen, Viggo
1976
- Naess, Arne
1981
Empirisk semantik. Uppsala.
- Nerman, Bengt
1977
Ord, sinnen, verklighet. Samarbetskommittén för långtidsmotiverad forskning. Stockholm.
- Nordenstam, Tore
1984
Research Policy in the Sudan. *Forskningsrapport från institutionen för filosofi,* Bergen.
- Novey, Samuel
1955
The role of the superego and ego ideal in character formation. *International Journal of Psychoanalysis.* Vol 36, sid 254 – 59.

- Nunberg, Herman
1948 a
Nunberg, Herman
1948 b
- Olson, David H et al
1979
- Ottosson, Jan-Otto
1981
- Parkes, Colin Murray
1975
Parkes, Colin Murray och
Weiss, Robert S
1983
Passmore, John
1974
Pervin, Lawrence A
1980
Pettersson, Thorleif
1982
- Pettersson, Thorleif
1986
Philipson, Sten M
1984
Pincus, Lily
1976
Pollock, George H
1961
Pruyser, Paul W
1976
Purisman, Ruth och
Maoz, Benjamin
1977
- Rapaport, David
1959
Rapaport, David
1967
Raphael, Beverley
1983
Rasmusson, Ludvig
1985
Rehnberg, Mats
1965
Rizzuto, Ana-Maria
1979
Rokeach, Milton
1973
- Roos, Jeja Pekka
1983
- Sandström, Sven
1986
- Ego Strength and Ego Weakness. I Nunberg, H *Practice and Theory of Psychoanalysis*. Vol 1. New York.
The Synthetic Function of the Ego. I Nunberg, H *Practice and Theory of Psychoanalysis*. Vol 1. New York.
- Circumplex Model of Marital and Family Systems: Cohesion and Adaptability Dimensions, Family Types, and Clinical Applications. *Family Process* nr 1, sid 3 – 45.
Melankoli – gammalt begrepp med nytt innehåll. *Läkartidningen* nr 6, sid 424 – 26.
- Bereavement*. Studies of Grief in Adult Life. Aylesbury.
Recovery from Bereavement. New York.
- Man's Responsibility for Nature*. Ecological Problems and Western Traditions. New York.
Personality: Theory, Assessment and Research. New York.
Anonym religiositet. En teoretisk diskussion och några svenska resultat. *Religionssociologiska Institutet, forskningsrapport nr 5 – 6*.
Svenska folket och bibeln. Religion och samhälle, Religionssociologiska Institutet, nr 8. Stockholm.
Med naturen som referenspunkt. Om livsåskådningar i miljörelsen. Karlshamn.
Familjen och döden. Sorg och sorgearbete. Stockholm.
- Mourning and Adaptation. *International Journal of Psychoanalysis*. Vol 42, sid 341 – 61.
The Minister as Diagnostician. Personal Problems in Pastoral Perspective. Philadelphia.
Adjustment and War Bereavement – some considerations. *Br J med Psychol* nr 50, sid 1 – 9.
- A Historical Survey of Psychoanalytic Ego Psychology. *Psychological Issues*, vol 1, nr 1. New York.
The Autonomy of the Ego. I Gill, M M (ed), *The Collected Papers of David Rapaport*. New York.
The Anatomy of Bereavement. New York.
- Fyrtotalisterna*. Värnamo.
- Ljusen på gravarna och andra ljusseder*. Nya traditioner under 1900-talet. Stockholm.
The Birth of the Living God. A Psychoanalytic Study. Chicago.
The Open and Closed Mind. Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems. New York.
Levnadssättsforskning och typer av levnadssätt. *Plan og Arbeid* nr 3, sid 115 – 19.
- Dolda källor*. Lund.

- Schafer, Roy
1967
Regression in the Service of the Ego: The Relevance of a Psychoanalytic Concept for Personality Assessment. I Schafer, R *Projective Testing and Psychoanalysis*. New York.
Neurotic Styles. New York.
- Shapiro, David
1965
Shils, Edward
1968
Shiner, Larry
1967
Ideology: The Concept and Function of Ideology. I *International Encyclopedia of the Social Sciences VII*. The Concept of Secularization in Empirical Research. *Journal for the Scientific Study of Religion* nr 6, sid 207 – 20.
Osynlig religion. En studie i teori och metod. Lund.
- Sjödin, Ulf
1987
Sjögren, Lars
1984
Handledning och projektiv identifikation. En ny syn på Searles' "återspeglingsprocess." *Psykisk hälsa* nr 3, sid 131 – 43.
Introduktionskurs till pedagogiken. Forskningen om edukationsprocessen. Uddevalla.
Existentialismen. Studier i dess idétradition och litterära yttringar. Lund.
Sju teorier om människans natur. Helsingborg.
- Sjöstrand, Wilhelm
1972
Stenström, Thure
1975
Stevenson, Leslie
1979
Sundén, Hjalmar
1966
Söderfeldt, Björn (red)
1985
Sørensen, Tor Johan
1984
Religionen och rollerna. Ett psykologiskt studium av fromheten. Stockholm.
Medicinsk vetenskapsteori i praktiken. Lund.
Det fir-foldige menneske. Ett personlighetsspeil til sjel-sørgerisk bruk. Drammen.
- Therborn, Göran
1981
Thunberg, Anne-Marie et al
1980
Törnebohm, Håkan
1982
Törnebohm, Håkan
1983
Maktens ideologi och ideologins makt. Malmö.
Samverkansspiralen. Människan i informations- och kommunikationssamhället. Falköping.
Att forska över paradigm. *Rapport nr 136, Institutionen för Vetenskapsteori*. Göteborg.
Studier av kunskapsutveckling. Karlshamn.
- van Uden, Rien
1985
Unger, Johan
1982
Religie in de crisis van de rouw. Nijmegen.
Människokunskap och människosyn. Lund.
- Wikström, Owe
1975
Guds ledning. En explorativ religionspsykologisk studie av fromheten hos ett antal västerbottniska äldre, med särskild hänsyn tagen till upplevelsen av Guds ledning. Uppsala.
- Wikström, Owe
1980
Winnicott, Donald W
1953
Stöd eller börda? Religionens roll i psykiatri och psykoterapi. Uppsala.
Transitional Objects and Transitional Phenomena. A study of the first not me possession. *The International Journal of Psychoanalysis*. Vol XXXIV, part 2.
- Wrede, Gösta
1978
von Wright, Georg Henrik
1980
Livet, Döden och Meningen. Om livsåskådningar i skönlitteratur. Lund.
Människan, tekniken och framtiden. Ur *Forskning och Framsteg* nr 6, sid 45 – 48.

- von Wright, Georg Henrik
1987
Wuthnow, Robert et al
1980
Zimsen, Karen
1978
Zisook, Sidney et al
1982
Ödman, Per-Johan
1983
- Vetenskapen och förnuftet*. Ett försök till orientering. Borgå.
Religion and Bereavement: A Conceptual Framework. *Journal for the scientific study of religion* nr 4, sid 408 – 22.
Samtal som verktyg. En introduktion i samtalsteknik. Stockholm.
Measuring Symptoms of Grief and Bereavement. *American Journal of Psychiatry* nr 12, sid 1590 – 93.
Tolkning, förståelse, vetande. Hermeneutik i teori och praktik. Borås.

I detta arbete presenterar Kjell Kallenberg en undersökning av livsåskådningens betydelse för människor som sörjer en nära anhörig. Han har funnit ett viktigt samband mellan vårt sätt att uppfatta oss själva, samhället och omvärlden, och bärande drag i vår egen personlighet. Personer med en integrerad livsåskådning (religiös eller icke-religiös) har lättare att bearbeta krisen. Men det betyder inte att vi fritt kan välja en "passande" livsåskådning för att vara väl rustade i svåra situationer: vår livsåskådning är till en väsentlig del formad av vår personlighet.

Boken vill bidra till förståelsen av vad en livsåskådning är och hur den fungerar i den enskilda människans liv. Boken är också ett bidrag till förståelsen av sorg och sorgereaktioner.